

„Mina olen A ning
D, Algas ja Dis,
lilleb Jõhand, kes on,
ja kes oli, ja kes
tuleb, see kõige-
vägevam.“

Joh. ilm. 1, 8.

„Ära tärba übiegi
mis sa peab kannata-
tama; waata, kurat
wõtab mõningad teie
seast wangiorni wisa-
ta, et teid peab kiusa-
tama; ja teid peab
wõltsust olema kümme
päewa.“ Ole ustaw
surmani, siis tahon
ma sulle elukrooni
anna.“

Joh. ilm. 2, 10.

„Aga mull on
midagi sinu was-
tu, et sa oma esi-
mese armastuse
oleb mahajättnud.
Siis mõlde nüüd,
kust sa oleb ära-
langenud ja pa-
randa meeli ja
tee esimesi tegusid;
aga kui mitte, siis
tulen ma sulle
nõbedaste ja ta-
han su küünalajala
tema asemelt ära-
lüüta.“

Joh. ilm. 2, 4. 5.

Misti all kroonile, wõideldes wõidule!

Kristliku

Kiriku lugu.

Õesti rahwa äratusesks

kirja pannud

M. Lipp,

Õdo õpetaja.

Meie usk on see wõimus, mis
maailma on ärawõitnud.

1. Joh. 5, 4.

Tallinnas, 1892.

Trükitud August Mikmiõ'i trükikojas.

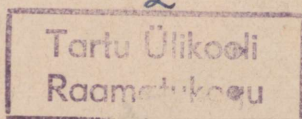
Къ напечатанію сего со стороны С.-Петербургской Евангелическо-Лютеран-
ской Консисторіи препятствій не имѣется.
С.-Петербургъ, 22-го Апрѣля 1887. года.

№ 1355.

Вице-Президентъ К. Лаландъ.

Дозволено цензурою. — Дерптъ, 21. Августа 1891. г.

2

216088

S i J u.

S i s s e j u h a t u s.

Jumal ilmub inimese soule omas riigis.

- § 1. Jumala riit õnnistuse ootmise ajal.
- § 2. Õnnistus ilmub ja Jumala riit leiab maad ristitoguduses ehk kristlikus kirikus.
- § 3. Kristliku kiriku lugu.

Wana kiriku lugu ehk wana aeg (a. 33—590).

- § 4. Wana kirikulou tegumood ja tähtsus.

Esimene ajajooks.

Kristliku kiriku alguslugu ehk apostlite aeg ristitoguduse asutamiseft kunni aastani 100 p. Kr.

A. Apostlid põhjendawad koguduse waimus ja wäes.

- § 5. Ristitoguduse asutamine ja esimene wäljalautamine.
- § 6. Alguskoguduse esimesed ewangelistid Juuda rahwa rajades.
- § 7. Ewangeliumi sõnum tungib üle Juuda maa piiride: Paulus paganate apostel.
- § 8. Jumala kohus Jerusalema üle.
- § 9. Juuda-kristlised mõtted kaunwad. Weel mõned teated apostlite elust.
- § 10. Apostel Johannes. Apostlik aeg jõuab lõpule.

B. Apostliku aja kallim wara, ta sifemine elu ja osu.

- § 11. Uuetestamentlised raamatud.
- § 12. Apostliku aja õpetus ja elu.

Teine ajajooks.

Wana waba kirik, ehk ta küll kannatades risti kannab (100—323.).

A. Wälised marud tormawad kiriku kallale.

- § 13. Lagakiusamiste eeswalud (54—98).
- § 14. Lagakiusamiste esimene puht (98—180).
- § 15. Lagakiusamiste teine puht (180—249).
- § 16. Lagakiusamiste kolmas puht (249—323).
- § 17. Lagakiusamiste järg.

B. Kristliku kiriku sifemine elu, wõitlemine ja edenemine.

- § 18. Apostlikud isad.
- § 19. Ekspõpetajad.

- § 20. Kiriku tõstus eksiõpetajate vastu.
- § 21. Kiriku-ijad edendavad kirikliku elu ja teadust.
- § 22. Kiriklikud seadlused ja jumalateenistus.
- § 23. Roguduse elu.

Kolmas ajajooks.

**Kristitogudus võidab ja saab Rooma riigikirikuks
(323—590).**

A. Paganuse langemine ja lõpp Rooma riigis.

- § 24. Keiser Konstantinus Suur ja tema pojad.
- § 25. Keiser Juliaanus Apostata ehk Ususalgaja (361—363).
- § 26. Paganuse täieline ots.
- § 27. Riit ja kirik.

B. Uute õpetuste võitluste varal selgib kristlik õpetus.

- § 28. Õpetusvaidlused püha kolmainuse üle. Esimene ja teine üleüldine konfssilium.
- § 29. Waimu vägilased tõe ja võitluse väljal: wiimsed kiriku-ijad.
- § 30. Waidlus äratalunastuse tarwiduse, võimsuse ja tingimiste üle. Kolmas üleüldine konfssilium.
- § 31. Waidlused Kristuse iseolemuse üle.

C. Kiriku seadlus, elu ja olu.

- § 32. Kiriku seadlus ja jumalateenistus.
- § 33. Roguduse elu. Munga seisus.

D. Kristi sõnum tungib üle Rooma riigi rajade.

- § 34. Hommitumaa rahwad awavad ewangeliumile oma südame.
- § 35. Ewangelium tungib ka Euroopa maal edasi. Rooma kirik leiab uut tuge Germani sugu rahwaste juures.

Kesk kirikulugu ehk keskaeg aastast 590—1517.

- § 36. Kesk-aja- ja kirikululine tähtsus.

Esimene ajajooks.

Kirikulugu ja edenemine paawstide auu esimese tõusemise ajal. Gregorius I. — Gregorius VII. (590—1073).

A. Rooma paawsti aujärje aegamine kiinitamine.

- § 37. Paawsti järje esimene põhjenous.
- § 38. Esimene suur Gregorius kiinitab jäänud rajatud tee.
- § 39. Gregorius I. järeltulijad tõstavad uute abinõudega paawsti auu.

B. Hommitumaa kirikulugu paawstide tõusemise ajal.

- § 40. Hommitumaa kiriku elu. Suur lõhe aastal 1054.
- § 41. Waleprohwet Muhamed.
- § 42. Hommitumaa kiriku missiooni tegewus.

C. Öhtumaa kiriku selleaegne edenemine.

- § 43. Missiooni tegewus hakkab Saksamaad uue wõimuga ristiusule awama. Püha Bonifacius.
- § 44. Saksi rahwa kristlasets saamine. Keiser Karl Suur.
- § 45. Ristiusk tungib ka Põhja-Euroopasse. Anskar — põhjamaa apostel.

I õ i n e a j a j o o t s .

**Kiriku olu paawstide wägewama wõimuse ajal.
(1073—1294).**

**A. Paawsti järg aun ja hiilguse kõrgemal astmel. Gregorius VII. —
Bonifacius VIII.**

- § 46. Paawst Gregorius VII. ja Saksa keiser Heinrich IV.
§ 47. Paawsti wõimus hiilguse ülemal tipul. Hohenstaufide keisrisugu ja paawst Innocentius III.

B. Tähtsamad kirikuloolised muud juhtumised ja nähtawused.

- § 48. Kistisõjad.
§ 49. Kistisõdade jäljed ja järjed. Waimulikud rüütlisordod.
§ 50. Kiriku missiooni edenemine.

C. Kestaja õpetus ja elu.

- § 51. Scholastika ja mystika, kirikliku teaduse tähtsamad awaldused.
§ 52. Kiriku õpetus, jumalateenistus ja pühad pruugid.
§ 53. Kestaja pühad paigad. Kunst kiriku teenistuses.
§ 54. Kestaja koguduse elu. Munkade ühendused ja uued ordod.
§ 55. Kiriku puhastus ja kiriku taristused.

D. Esimesed hüüud walitsewa kiriku wasta.

- § 56. Lahulased. Peetrus Walbus ja Waldenslased.
§ 57. Kiriku kostus lahuliste häälte pääle.

K o l m a s a j a j o o t s .

**Kiriku elu paawsti wõimuse langemisest kunni usu uuenduseni
(1294—1517).**

A. Paawsti wõimus waub Prantslaste orjaks ennast alandades.

- § 58. Paawst Bonifacius VIII.
§ 59. Paawstid Baabeli wangipõlmes. Paawstlik lõhe.

B. Kiriku uuendus pää ja liikmete kohta.

- § 60. Piisa, kostnigi ja Baaseli kirikukogu.

C. Kirik ja teadus ühendawad ennast uuenduse hüüle.

- § 61. Saksa Mystiklased.
§ 62. Humanismus ehk üleüldine ilmalik teadus.
§ 63. Usupuhastuse päris eelkäijad.

**Uus kirikulugu ehk uus aeg. Usupuhastusest (1517)
kunni meie päiwini.**

- § 64. Uue kirikulou tegumood ja tähtsus.

E s i m e n e a j a j o o t s .

**Usupuhastuse aeg. Ewangeliline kirik sünnib ja wõitleb
elu õiguse järele (1517—1648).**

**A. Ewangelilise kiriku asutamine ja esimene edenemine kunni usuisa
surmani a. 1546.**

- § 65. Marthijn Lutherus saab usupuhastajaks.

- § 66. Usupuhastaja annab esimest aru omast usust: waidlus Augsburgis ja Leipzigis.
- § 67. Lutherus Wormsi riigipäewal teistri ja riigi ees a. 1521.
- § 68. Lutherus Wartburgi kindluses a. 1521 ja 1522.
- § 69. Usupuhastuse warjus wõrsunud umbrohi. Märatsejad. Talupoegade sõda.
- § 70. Usupuhastuse edenemine Saksamaal. Speieri riigipäewad a. 1526 ja 1529.
- § 71. Augsburgi riigipäew a. 1530. Augsburgi usutunnistus.
- § 72. Selleaegsed Schweizimaa sündmused. Ulrich Zwingli, esimene Schweizimaa usupuhastaja.
- § 73. Saksamaa usupuhastuse edenemine Augsburgi riigi päewast kunni Lutheruse surmani. Schmalkaldia leping ja õpetustükid. Ümberristijad Münsteris. Tridenti kontsiltiumi algus.
- § 74. Lutheruse perekonna elu ja surm.

B. Sajaaastase uue wõitluse waral, kus sõna kõrwas ka mõõl tö mmatakse, pärib ewangeliline kirik enesele seaduslike usuwabaduse (1546—1648).

- § 75. Schmalkaldia sõda. Augsburgi usurahu.
- § 76. Prantsuse Schweizimaa usupuhastus. Johann Kalwin.
- § 77. Usupuhastuse laiale lagunemine pääle ta asutusmaade: nimelt Lutheruse usutunnistuse edenemine.
- § 78. Sörg. Kalwini ehk reformeeritud usutunnistuse laiale lagunemine.
- § 79. Sörg. Usupuhastus Hispaania ja Itaalia maal.
- § 80. Rooma-katoliik kirik usupuhastuse ajal. Jesuiitlased.
- § 81. Sörg. Katoliik kiriku missiooni tegeuus. Tema sifemine elu ja olu.
- § 82. Hommitumaa ehk Greeka kirik.
- § 83. Kolmekümne aastane sõda.

C. Usupuhastuse aja sifemine wõitlemine, elu ja olu.

- § 84. Lahud: Ümberristijad ja Unitaarlased.
- § 85. Õpetus ja tunnistus. Ühenduse kawa.
- § 86. Digeusu aeg. Koguduse elu.
- § 87. Sumalateenistus ja kirikusseadlus.

Õdine aja jooks.

Uuem kirikulugu ehk Usupuhastuse aja lõpuft kunni olewikuni (1648).

A. Ärkamise aeg ehk wagalised püüdmised.

- § 88. Uuem aeg ja tema ülesanne.
- § 89. Ärkamine ja liikumine Rooma ja Greeka katoliikus kirikus.
- § 90. Pietistlased ehk Wagalased Lutheruse kirikus. Philip Jakob Speener.
- § 91. Sörg. August Hermann Franke.
- § 92. Sörg. Krahw Binzendorf ja tema Wennaste kogudus.
- § 93. Methodistlased ja Quääterid reformeeritud kirikus.

B. Walgustuse aeg ehk wabamõttelised püüdmised (1750—1814).

- § 94. Umbusu waen usu wasta. Rationalismuus ehk mõistuse ust.
- § 95. Walgustuse aja wili kirikus ja riigis.

C. Meie aeg ehk usuwõim uuemas wõitlewas kirikus (1814 kunni olewikuni).

- § 96. Meie aeg ja tema liikumised.
- § 97. Uue elu ärkamine ewangelilises kirikus.

- § 98. Preisi Union eht Ühendus. Uneeritud eht ühendatud kirik.
- § 99. Uued lahud ja lahulised püüdmised.
- § 100. Katolik kirik uuemal ajal.
- § 101. Greeka katolik kirik.
- § 102. Kiriku tähtsus ja tegevus uuemas maailmas.
- § 103. Kiriklik teadus, õpetus ja kunst.
- § 104. Uskliku koguduse sijemine elu: sijemine misjon selle peegel.
- § 105. Järg. Piibli seltsid ja abitaasjad. Ewangeliline piiskoptond Jeru= salemas ja ewangeliline leping.
- § 106. Wõitlewa koguduse wõidu lootus, wäline misjon selle kinnitus. Misjoni seltsid.
- § 107. Järg. Misjon Ameerikas ja Austraalias.
- § 108. Järg. Misjon Afrikas ja Aftias.
- § 109. Järg. Misjon Juuda rahwa keskel. Lõpp.

Sisjuhatus.

Jumal ilmub inimese soule omas riigis.

§ 1.

Jumala riit õnnistuse ootmise ajal.

1. Inimese soule õnnistust valmistada, oli Jumala igavene armastus nõuiks võtnud. Seks asutas ta ühe armuriigi seia maa pääle. Selle esimene avaldus oli õnne põlv Gedeni rohuaias. Aga inimese süü pärast pandi paradiisi uksed jälle kinni. Siiski ei langenud mitte Jumala õnnistuse nõu. Samal filmapilgul ilmus ta helkivas ilus ja vägewas võimus, kui tõutuse sõna naese seemnest, kes mau pää jäädawalt pidi rõhuma (1. Mos. 3, 15) langenud inimese sugu lapselikule lootusele ja usklikule ootusele äratas.

Küll lagunes Baabeli torni ehituse ja keelte ärasegamise järel ühine inimesesugu mitmeks lahutatud rahwasteks. Aga see, kes inimeste südamid jubib kui wee ojasid, wöttis ka lahutuses ühendust suure jumalariigi mõtte alla ettevalmistada. Kõigi rahwaste hulgast walis ta ühe, uskliku Abrahami suguwõsa, wälja, et ta kui Israael, kui tõsine Jumala wõitleja ja Jumala rahwas, ettetähen- datud õnnistuse määrale wõtaks rännata. Ja kuna Israael jumaliku ilmutuse juhatusel seda määra pidi otsima ja leidma — jäiwad muud rahwad pääle Israeli, iseenele juhatusel juurde, oma walitse- tud teede pääle, oma täie waba tahtmise alla. Nad pidiwad sell kombel tundma õppima, kui sügawasse inimene langeb, kui Jumala waim teda mitte ei jubi, kui waene ja armetu ta on, kui ta ennast üksi oma wäe ja wõimu pääle toetab. Ja kui wiimjed rahwad hädas oma waesuse mõrwust elawalt tundma saanud, siis pidiwad nemadki haiguse sunnil õiget arsti otsima.

Nõnda seisawad siis juba wanatestamentlijel ettevalmistamise ajal üksteise wasta: loomulik pagana usk ehk paganuse mõtted

ja jumalik ilmutus. Wiimne saab Iisraeli ülemaks elu waranduseks, sest Jumal ise ilmutab ennast omale rahwale ja seletab talle omas sõnas õnnistuse saladuse ära. Aga seegi ilmutus oli alles täiuse tõutus.

2. Rõigiti kurwastaw on pilt, mida paganate ajalugu algusest kunni lõpuni meile ette maalib. Nad auustawad jumalaid ehk jumalust, kes mitte waim ei ole, kell mitte enesest elu ei ole. Looduse rikkust imestades ja tema küllusest mõnu maitstes, unustawad nad selle imelise ehituse Looja ära. Igawest elawat Jumalat ära heites, seuwad nad ennast looduse külge, kus nad päikesele, kuule, taewa tähtedele ja muile looduse wägedele jumalikku auu annawad. Sagedaste langewad nad weel sügawamassegi. Nad ei auusta mitte üksi Looja imelisi looduse töösid; nende jumalaks saab nende eneste käte walmistus. Nad kummardawad kujusid, kell kõrwad on, kes aga fiiski ei kuule, kell suu on, kes aga fiiski ei räägi: kuna see ju elawa Jumala tundemärk on, et ta oma rahwaga räägib omas pühas ilmutuses ja ilmutatud sõnas.

Küll on ka paganate hulgas rahwaid olnud, kes suuri asju Loojast neile kingitud annetega ära on toimetanud, nagu nimelt Greeka ja Rooma rahwas. Meie imestame seda praegu, mis Greeka teadus ja kunst loonud on ja mis Rooma seadus ja riigivalitsuse kunst piiriks on pannud. Aga üht asja ei ole ka kõige wägewamad rahwad ära toimetada wõinud: inimese loomulist jänu elawa Jumala järele kustutada, teda jumalisele osadusele, mida ta kautanud, tagasi jaata. Kombe kasiinust ja püüu pühadust inimese südames ei jõua ka nende kuulsamad mõttetargad oma tähtsama tarkusega täieste kinnitada. Jumalanäulise inimese pühamaid õigusid ja kohusid ei kaitseta mitte: üks jagu inimese soust langeb õnnetumaks orjaks; naeselgi pole täit inimese õigust, ta on mehe ori. — Kui toored on tõeste ise nendegi rahwaste elu kombed, kes hariduses kõige kaugeemale jõudnud! Dns ommeti sell ajal, kui tõutus täis sai, Greeka ja Rooma maailmas abielu puhtus haruldane asi, kasiin kõne ja kombe säält ammu kadunud. Ka ta paremad pojad roomawad maas madalas muda sees, ta tütreid on sügawasse sattunud. Ja kui sügaw see üleüldine rahwa langemine oli, seda ei näita meile mitte üksi uus testament, nimelt Pauluse raamat Rooma rahwale ja ta muud kirjad; seda näitawad meile ka paganate kirjanikud ise.

Ja just kõige selle pääle waadates peame imestades Jumala armunduu täitmisele auu andma. Kõik see, mis mõne pagana rahwa elus suur ja tulus oli olnud, pidi ka jumalariigi ehituskivideks saama. Rooma suur riik pidi esimest jumalariigi seemet ta täiuse ilmunises wasta wõtma; ta ise pidi wiimati selle riigi ette kummar-

dama, mille tugi mitte tuli ja mõõk ei ole, waid ainult sõna, täis elu ja wäge. Ja ka Greeka kunst ja teadus pidi jumalariigi altarile ohwriks toodama. Greeka keel, kui hariduse keel üle ilma tuttam, pidi selle sõnume välispidiseks kandjaks saama, mis Betlehema sõimest kunni maailma otsani ajajooksul tungima kutsutud oli. Ja et ta seda tarwilise mõjudusega taistamata wõiks, ka seda oli jumalik juhatus juba waratselt ühe tähtsa teuga finnitamud. — Egiptuse kuningas Ptolomäus Philadelphus (285—247 e. Kr.) laskis nimelt kõik wana testamendi pühad kirjad 72-e kirjatundja läbi Hebreä keelest Greeka keelde ümberpanna; ta awas sellega wana-testamentlise ilmutuse hallika ka pagana rahwale. Ja selleläbi sai uue testamendi ewangeliumi väljalagunemisele juurel mõõdul kindel tee ette rajatud.

Nõnda wilkus siis küll mõni täheke paganuse taewas, siiski kattis teda üleüldiselt pikkane pimedus, must ja kurnastaw öö. Öö meelewalda näis üksi koidu kuma, mis Jsraelis paistma hakanud, murda wõiwat.

3. Ülewal tuletasime juba meelde, et Jumal ühe rahwa rahwaste hulgast oma pärisosaks wälja walis, kuna paganad oma teed pidiwad käima. See rahwas oli usuisa Abrahami seemnest wõsum ja wõrsuw Jsraeli rahwas.

On kõik teised rahwad wõeraste jumalate teenistuse wangi sattunud, siis auustab Jsrael õiget ja elawat kõigewägewamat Jumalat. Ta kummardab seda üht ja ainust püha, aga siiski heldet Isa, kes patuse inimesega iseäralise armulepingu teeb, kes oma käsu-seaduse läbi oma rahwa kohusid finnitab ja tõutuse läbi lunastuse ja lepituse tahtmist kõige armsamalt awaldab. — Aga siiski on Jsraeli rahwa lugu alles kui koiduaeg. Päewa aeg, kus Jumala riik täies ilus ilmub, on weel alles oodata. Ja kui sagedaste ka loitugi widewik wõrgutada püüab, seda näitamad meile mõned waated wana testamendi lou pääle.

Jumala armust oli Jsrael Jehooma pärisrahwaks saanud, ta oma wäärtus ja suured looduse anded ei olnud seda mitte ära teeninud; ei, selle armu awalduse wasta tõrkus just sagedaste ta wana loomulik lihane süda. Sest pea pääle selle, kus Jumal oma rahwaga seaduse teinud, astub ta sellest lepingust üle. Ja siis awaldab terwe Jumala rahwa lugu kunni Baabeli wangipõlweni, kus ta oma rahwuslikku seisju näib kautawat, palju inimlikku nõdrust, puudust ja pattu. Ja ehk küll sellisamal rahwal elaw Jumal ilma ees on, langeb ta siiski sagedaste wõeraste jumalate wõrku. — Aga ka siis, kus Jumala arm wangipõlwe pööris, sai pea selgeks, et wanatestamentlises Jsraelis Jumala riik omas täiuses weel ilmuda

ei wõinud. Jsrael mõistis nii hästi käsuseaduse kui prohwetliku kuulutuse waimu wõeriti. Käsk pidi teda ta patutundmisele saatma, aga Jsrael tahtis käsu läbi õigeks saada; ta põlgas omas käsu-täitmise uhkuses paganaid kui kõlwatumaid ära, et neil seda käsku ei olnud. Ta lunastuse lootus käis päälegi wiimaks üksi ilma-likkude asjade pääle; ta ootis üht lunastajat, kes teda Rooma riigi orjailktest pidi ära päästma.

Küll leiame ju käesolewal ajal ka tõsiid wagasid Jsraelis, kes alanduses ja tasaduses Jsanda auu ilmutist ootiswad, nagu Siimeon ja Hanna; rahwa suurem hulk aga lastis ennast ebajuhtide läbi ekfiteele saata.

Kõige tähtsamad nende hulgas olivad Wariseerid. Need nõudiswad käsutäitmist ta sõna järele, ta sisu ja mõtte pääle waatamata. Ja kui iseäralist pühadust soomiswad nad rahwale, kui ta weel enam wõtaks täita, kui käsk nõuab. Ja nii astusiwad pea esivanemate õpetused ja käsu seletused weel käsu kõrwa, mõnikord weel suuremat auu leides, kui käsk ise.

Wariseeride kõrmas otisiwad weel rahwa auu Saduseerid. Need on umbuslikud Juudalised, kes mitte terwet wana testamenti Jumala sõnaks ei pea, surmute ülestõusenist ja jumalikku ilma-walitsust salgawad. Weel on see nende juures tähtis, et nad mitte üksi wanemate usku, waid ka nende kombete puhtust mahajätawad, paganliste Roomlaste wiisi elawad ja igal pool nende sõbrust otiswad.

Wisfiste wäheha auu sees, kui need kaks seltskonda, olivad Esseenlased. Need olivad kui mungad Juuda rahwa hulgas üks wagade meeste selts Surnu mere ligidal. Nad olivad hoolsad tööle, kasinad elus, ja et nad suurest ilmast lahkunud olivad, pidasiwad nad ennast üksi pühaks.

Niisugune oli asjalugu maailmas: pimedus kattis maad ja pillkane pime rahwas; ka puhkenud koiduvalgust tahtis widewik warjata. Jumala osasaamisest olivad paganad kaugel käsuta ja Juudalised wõeriti mõistetud käsuga; siin ep olnud ühtegi wahet, kõik oli pattu teinud ja oli Jumala auust ilma (Room. 3, 22. 23.)

Ja kui nüüd maailm meelt ärabehites seda kõige walusamalt tundma pidi, sääl oli aeg täis saanud, et walgus pimedusesse paista wõis. Sääl ilmutas Jumal ennast uueste maailmale omas Pojas Jeesuses Kristuses.

§ 2.

Õnnistus ilmub ja Jumala riik leiab maad ristitoguduses ehk kristlikus kirikus.

1. Daaweti linnas Betlehemas pidi tõutuse järele maailma Aralunastaja sündima. Ja juba tõi, kui aeg täis sai, sellele õndsale emale, kelle ihust oodetud naese seeme seia ilma pidi tulema, ingli sõnum taewalise teatuse. Aga see õnnistatud naeste seast, neitsi Maria ja tema kihlatud mees Joosep elasivad Natfareti linnas Galilea maal. Et fiiski tõutus tõeks saaks, läks kätt Rooma keisrist Augustusest wälja, et kõik ta riigi alamad ennaft oma suguharu pesapaigas üleskirjutada laseksiwad. Seft uus maksude määramine tegi seesuguse põhjalise üleskirjutuse tarwiliseks. Ja nii läksiwad siis ka Joosep ja Maria oma suguwõsa linna Betlehemma. — Suures alanduses ja waesuses sündis neile sääl nende esimene pojuke. Aga mis seesama lapsuke kõigele maailmale pidi olema, seda kuulutas ingli suu, taewawäehulkade kiituse laul ja see nimi, mis talle pandi. Seft ta on Jeesus Kristus, kõige maailma Õnnistegija ja Aralunastaja, Jumala waimuga wõitud mees, enam kui keegi wanatestamentlik prohwet ehk kuningas enne teda, Jumala ainussündinud poeg, Jumal Jumalast ja walgus walgusest. Tema on see lihaks saanud Sõna, mille sees Isa au ilmus, kes enesest wõib ütelda: „Mina ja Isa oleme üks“ (Gw. Joh. 10, 30). Ja et Jeesus Kristus Isa tahtmist siin ilmas täitis, nagu keegi enne teda, et tema oma õnnistusetöö läbi Isa riigitahtmist täiussele saatis, siis on just tema sees ja läbi Jumala ehk taewa riik omas täiuses ilmunud (Matth. 3, 2; 4, 17. Luf. 10, 9. 11).

2. Selle jumalise taewa riigi alust põhjendab meie Issand, kus ta oma jumalise sõna ja imelise teu wäes wale wasta wõitleb, ahastust ja häda kui patu järge wähendab, kustutab ja kautab. Sellesama riigi ilimumist ajajooksul tähendab ta ette, kui ta usklikule Peetrusele, kes ennaft Kristuse kui Jumala Poja ette omas tunnistuses alandanud, tähtsamal filmapilgul kinnitab: „Sina oled Peetrus (kalju) ja seesinatse kalju pääle tahan mina ehitada oma koguduse ja põrgu wärawad ei pea mitte seda ärawõitma“ (Matth. 16, 18). Enne kui see kallis tõutus aga tõeks saada wõis, pidi asutatawa riigi kuningas ja koguduse pea omaksite eest surma minema. See sündis ristisambas Golgatha mäel, kus meie Issand ise ennaft ohwriks andis lõige ilma pattude eest.

Aga surmapaelad ei jõudnud teda mitte kinnipidada; hauaft tõufis ristilöödud Jeesus üles ja ilmutas ennaft kui ülestõusnud neile, kes risti all ta jisse oliwad uskunud, kuna ta maenlased ta

ülestõusemise pärast wärisema ja kohkuma pidiwad. — Ja kui kindel meie usk ülestõusnud Issanda sisse on, finnitab meile nimelt apostel Paulus. Tema teatuse järele on pääle muude kordade Jeesust pääle ta ülestõusemise enam kui 500 wenda ühel hoobil näinud, kellest suurem osa siis alles elus oli, kui Paulus oma esimese raamatu Korinthuse rahwale kirjutas, üksi mõningad neist tunnistusmeestest oliwad juba magama läinud (1. Kor. 15, 6).

Nõnda wiibib ülestõusnud Õnnistegija siin ilmas weel 40 päewa, seletab jüngritele Jumala riigi wiimsed saladused ära; paneb nende kohuseks seda riiki aja jooksul kui ristikogudust ehk kristlikku kirikut sõna ja sakramendi wäljajagamise läbi põhjendada ja kosutada. Aga et neil ise selleks jõudu ja wäge ei saaks puuduma, saada püha waim neid kui tõsine trööstija ülewalt rikastama, kuna ta ise nende juures olla kunni maailma otsani. — Selle pääle aga tõsteti teda kõige alanduse seest ülenduse sisse, sest pilw wõttis Issandat jüngrite silmade ees üles. Üksi ingli suu kuulutas weel neile, kes imestades ta järele waatfiwad: ta saada jälle tulema taewa pilwete pääl, nagu ta olla ülesläinud (Ap. t. 1, 11). — Kõike seda aega nüüd Issanda taewa minemise ja jälletulemise wahel täidab ristikoguduse ehk kristliku kiriku lugu.

3. Kristlik kirik aga ise on selle järele Jumala riik omas ajalises awalduses. Ta on see õnnistuse asutus siin maa pääl, mis ennast Jeesuse Kristuse kui oma igawese aluse pääle rajab ja kui jumalise pää naale toetab; ta on see usklikkude kogudus, mida püha waim kosutab ja täiuzele saadab õnnistuse pärimiseks sõna ja sakramentide läbi. —

§ 3.

Kristliku kiriku lugu.

1. Et kristlik kirik, kui ka jumalise imelise armu ilmutuse läbi, aja jooksul on sündinud ja aja jooksul oma ülesandid täidab, siis on tall muidugi üks sündmus, lugu, histooria. Ja kui ka tema pää meie jumalik Issand ja Õnnistegija on, siis on ommeti ta üksikud liikmed ja ka needki, keda Jumal oma riigi põllul iseäralisteks tööriistadeks walib, kaduwad ja efsilised inimesed. Sellepärast saab ka kiriku lous Jumala armu awalduse kõrwas palju inimlist nõdrust ja puudust ilmuma. Aga ka seda näeme wisfiste, kuis ka kõige efsituse kõrwas üks waim wõitlejat kogudust juhatab ja teda ifka suuremale selgusele saadab, kuis ristilöödud Issanda kogudus risti all wõideldes wõidule jõuab. Ja seda wõidu lootust leiame juba kristliku kiriku alguslous finnitatud. Sest et seefama püha histooriaga

ehk ilmutuse lōuga, mis uue testamendi raamatutesse üles on pandud, weel ühendatud on, siis ilmub siin weel pääle sõna wae jumalik imetegu ja imetöö. Sa kus sell kombel uue koguduse alus waimus ja wäes kinnitatud on, siis tuleb tema korraline lugu aja jookkul, mis jälle imelisele lõpule sihib, nagu ta algus imeline olnud.

2. Terwe kiriku lugu aga ta algusest kunni lõpuni langeb kolme pääosasse:

I. Wana kiriku lugu ehk wana aeg (aastast 33—590 p. Kr.).

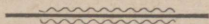
1. Kristliku kiriku alguslugu ehk apostlite aeg (aastast 33—100).
2. Wana waba kirik, ehk ta küll kannatades risti kannab (a. 100—323).
3. Kristikogudus wõidab ja saab Rooma riigikirikuks (aastast 323—590).

II. Keskkiriku lugu ehk kesk-aeg (a. 590—1517).

1. Kiriku elu ja edenemine paawstide auu esimese tõusemise ajal.
2. Kiriku elu ja edenemine paawstide wägewama wõimuse ajal (a. 1073—1294).
3. Kiriku elu paawsti wõimuse langemisest kunni usu uuenduseni.

III. Uus kiriku lugu ehk uus aeg (a. 1517 kunni meie päiwini).

1. Usupuhastuse aeg: ewangeliline kirik sünnib ja wõitleb elu õiguse järele (a. 1517—1648).
2. Uuem kiriku lugu ehk usupuhastuse aja lõpust kunni olewikuni (a. 1648 kuni meie päiwini).

Wana kiriku lugu eht wana aeg

(aastast 33 kunni 590 p. Kr.).

§ 4.

Wana kirikulou tegumood ja tähtsus.

1. Kui kristlik kirik jumalik õnnistuse asutus siin ilmas on, siis peab see tema ülewane algus kõige enam ta esimeses elu jooksus, see on wanas kirikus awalikuks saama. Ja see sünnib ka. Sest seia ilma astudes rajab kirik ennaft Jeesuse Kristuse kui oma igawese nurgakiwi pääle, ja seda rajandust finnitawad nimelt kiriku apostlikud asutajad. Nii on see asutus, mida nemad põhjendawad, üks jumalik wõsu, mitte üks loomulik toode eht inimeste istutus. Wana kirik on alguses apostlik kirik.

2. Aga sama wäike kogudus peab maailma ära wõitma, sinepi iwa peab suureks puuks kaswama, apostlik kirik peab katolikuks eht üleüldiseks koguduseks muutuma. Et seda suurt maailmalist ülesannet täita, peab ristiusu siisu wana maailma hariduse uueks looma. Sõnum risti löödud Kristusest peab Greeka ja Rooma hariduse waral maailma waranduseks saama. — Aga endise maailma muinandus ja sõnum Jeesusest on oma alguse ja siisu poolest täieste isesugused nähtawused, mis üksteise wasta käimad, sest risti löödud Kristus ei ole mitte üffi Juuda rahwale pahanduseks, waid ka Greeka rahwale jõleduseks (1. Kor. 1, 23). Sellepärast on wana kiriku lugu kõige imelisemate wõitluste lugu. Jumalik ja loomulik waim wõitlewad jäl üksteise wasta, ja see wõitlus ei lõppe mitte enne, kui Greeka ja Rooma haridus risti märgi ette ennaft kumardab, kui waesele Galilea mehele Jeesusele mürstid ja walitsejad ilmalikul troonil mitte üffi kuninglikku, waid ka jumalikku auu annawad.

3. Ja see sünnib tõeste juba wana kiriku wõitluse wiimul. Risti wael wõidetud riigi wõim saab ise kaasaitajaks, et apostlik

Kogudus oma katoliku ehk üleüldist ülesannet täita jõuab. See on elu õiguse järele mõitlevale kirikule muidugi kaunimaks kasuks. Aga et see kasu ka kahtlaselt võib saada, kui nimelt ilmalik mood saäl tegemusesse astub, kus sõna kui waimu mood peab mõitma, ka seda saab wana kiriku lugu meile näitama. Ja et ka siin pääle apostlite kõik mõitlejad ekhilised inimesed on, siis ilmub ka siin juba terwe kiriku esimene elu seadus: et ta risti all kroonile, wõideldes wõidule peab jõudma.

Esimene ajajooks.

Kristliku kiriku alguslugu ehk apostlite aeg ristikoguduse asutamisest kunni aastani 100 p. Kr.

A. Apostlid põhjendawad koguduse waimus ja wäes.

§ 5.

Ristikoguduse asutamine ja esimene väljalautamine.

1. Mis Issand tõutanud, läks imelisel wiisil tõeks. Nelipühi päewal, kolmandamal päewa tunnil (kellu 9 hommiku) olivad kõik jüngrid ennast palwele kokku kogunud. Säääl kuuldi korraga taemast imelikku kohisemist ja kõigi koosolijate pääl nähti nagu lõhutud tule keeli. Aga see wäline imelik juhtumine ei olnud weel pääasi: selle all ja sees tuli tõutatud trööstija, püha waim, jüngrite pääle, neid nende kuulutuse ammeti pääle kangeks tegema, neid ja kõiki neid, kes nende tunnistuse läbi pidiwad usklikuks saama, koguduseks koguma, mida pörguwärarawad mitte ei jõua ärawõita. Kõik Jerusalemi pidi tundma, et siin üks iseäralik uudis on ilmunud. Nägemata waim tuli sellepärast nähtawate kujutuste sees kõigile filmnähtawalt ilmutama, et nüüd wägewam ja wõimsam liikumine keelte tulises tunnistuses algab. Ja et see tunnistus kõigi rahwaste ja keelte tarwis on määratud, seda seletab imelik kõnelemine kõigis maailma keeltes, mida jüngrid enne mitte ei olnud õppinud. — Siin on siis jälle lahutatud rahwad ja keeled üheks koguduseks ühendatud. Ja siin astub ta esimest korda ilma ette. Aga ka juba siin leiab ta kahesugust wastawõtmist: ühed tahawad usklikult äraoodata, mis sest wälja tuleb, aga teised panewad seda naeruks.

2. See naer ja pilkamine sundis Peetrust wägewale tunnistusele ülesastuma, ühes jutluses seda waimu awaldama, mis nende

kõikide pääle oli wäljawalatud. Juuda rahwa ja terwe Jsraeli ees tunnistab ta sellepärast, et nüüd tõeks on saanud, mis prohwet Joel (3, 11) on kuulutanud. Waimu wäljawalamisega olla kõige ilma uuendus võimalikuks tehtud. Kes aga sellest tahta osajada, need pidada uskuma ristilöödud ja ülestõusnud Kristuse sisse ja ennast tema nimel ristida lastma.

See jutlus mõjus wägewal wiisil. Sellamal päewal ristiti kolm tuhat hinge. See oli õnnis alguskogudus, täis pühadust ja armu. Puhas apostlik õpetus, ühtlane leiwamurdmine, palwe ja sakramendi pühitsemine näitab meile, et see esimene kristlik kirik tõeste üks pühawaimu kogudus on.

Uga ka waenuline wastapanemine sai pea ilmsiks ja nimelt Jerusalemas, alguskoguduse pesapaigas ise. Uga just see päälkäimine ristikoguduse esimeses kodus sundis usklikka mujal enesele asupaika otsima. Ja nõnda leiame umbes kümmeaasta järel mitte üksi Juudamaal igal pool kristlikka kogudusi, waid ka Samaria maal ja paganamaade piiril.

§ 6.

Alguskoguduse esimesed ewangelistid Juudarahwa rajades.

1. Alguskoguduse esimesed ewangelistid ehk ewangeliumi kuulutajad oliwad muudugi Jslanda endised jüngrid ehk apostlid (s. o. saadikud), nagu meie neid nüüd peame nimetama. Sest nüüd hakkawad nad Jslanda käsku täitma ja seda saatust enese pääle wõtma, mida ta taewaminnes kinnitas, kui ta ütles: „Minge ja tehke jüngriks kõik rahwas ja ristige neid Issa ja Poja ja püha Waimu nimel“ (Matth. 28, 19).

Apostlite hulgas tuleb kõige esmalt nimetada Siimon Peetrus, see kaljumees ja apostlite würist. Ta oli pärit Betsaida linnast ja oli kalamehe Zoonase poeg. Kalamehe ammetist kutsus Jsland teda isegi inimesi püüdma. Tema usu pärast sai ta Peetruse nime ja pidi kogudust kalju põhja pääle rajama. See sündis ta wägewa jutluse läbi Nelipühi päewal.

Ja kui nüüd kaljumehe Peetruse kõrwa weel armastuse apostel Johannes astub, täis lahkust ja armu, kus nad ühe imeteu läbi oma ülemat saatust tõendasiwad ja Peetrus weel wägewaste jutlust tegi, siis pidiwad weel uued südamed sulama. Uga ka alguskoguduse mastased saiwad elawaks ja tegewaks.

Preestrid ja Juuda rahwa ülemad saawad kadedaiks nende uute Sumalariigi tööliste üle; Saduseerisi pahandab nende jutlus Jeesuse

ülestõusemisest. Ja nõnda ei mõi meie sugugi imekspanna, kui Juuda rahwa suurkohus apostlite suud sulguda soovib.

Aga nende tunnistus on juba nii palju wilja kannud, et seda waenlaste wiha mitte ära lämmatada ei jõua. See waim, mida uus kogudus wastawõtnud, uuendab uende terve elu ja ka nimelt nende koduse olu. Aga maja muutub jumalakojaaks ja iga pere ise koguduseks. Kristitute peredes pühitsetakse püha õhtusöömaaega ja murretakse leiba ühendatud palwes. Ja et terwet kogudust üks waim elustab, siis mõib sell esimesel armastuse ajal ka termel kogudusel ühendatud warandus ja omandus olla.

2. Et selle üle õiget korda pidada ja õigel wiisil walitseda, afutati alguskoguduses weel üks uus kristlik ammet: see oli diakonuse ehk hoolikandja ammet. Aga wälise ammetiga ühendas ennast ka pea kuulutuse ja tunnistuse kohus. Ja nii astus nimelt apostlite kõrwas ewangelisti waimustuses hoolikandja Stefanus üles.

Aga sellest filmapilgust on ka juba Juuda rahwa seisukoht muutunud. Sennimaani oli ainult saduseeriline Juuda suurkohus apostlite wasta oma waenu awaldanud, rahwa suurem hulk oli nende poole hoidnud. Nüüd aga on wariseerilised juhatajad ka rahwa mõtted seganud ja teda uute kuulutajate wasta üleskõhutanud. Ja nii tuuakse siis ka Stefanuse wasta waletunnistusmehi, kes kaebawad, et ta Jumalat olla teutanud ja sellepärast Juuda seaduse järele surema pidada.

Juba on rahwa kius nii elawaks saanud, et mitte enam selle järele ei küsita, kas ka suurel kohtul ise õigust elu ja surma üle on. Wiha ja waenu uimastuses mõistetakse aga Stefanus surma

37. — ja lüüakse ka tõeste kiwidega furnuks (a. 37 p. R.).

See on esimene märtri ehk weretunnistaja weri, mis kristlikus kirikus on woolanud. Ja ka seegi weri woolab kui tulewase mõidu seeme. Seda näitab meile Stefanuse wiimne waimustatud jutlus, ta seletatud ja rahuline pale, millega ta surma läheb. —

3. Kui ka apostlid ise Jerusalemma jäiwad, nende tunnistus tungis nimelt nende usklikkude läbi kaugemale, kes rahwa wiha pärast Jerusalemaast lahkuma pidiwad. Nii leidis nimelt Samaria segarahwa juures ewangelium lahket wastawõtmist, kus hoolikandja Philippus teda kuulutas; tema ristas ka Moora maa kuninga emanda suure isanda, kes wiisiste Juuda rahwa poole hoidja pagan oli.

Esimese tõise pagana mõttis Petrus ristikogudusesse wasta, kui ta pääliku Korneeliuse Keisarea linnas ristas. Ja mis ka tõeste kõigi paganate kutse oli, seda pidi pea see kuulutama, kellel Kris-

tuse nime kuningate ja paganate ette kanda tuli: sest Saulus pidi ennast ühe ülema ette alandama ja Pauluseks saama.

Juba kuuldi ka Jerusalemas üliirõõmsaid asju Antiochia linnast Syyria maalt. Sinna oli juba terve ristikogudus paganate kannust mõsunud, esimene pagana-kristlik kogudus. Nii sai Antiochia linn pagana-kristlaste emakirikuks; ta oli neile sedasama, mis Jerusalemlas Juuda sugust mõsunud kristlastele ehk Juuda-kristlastele oli. — Antiochias see oligi, kus ristiusulisi kõigeesmalt selle nimega nimetati („Kristlased, Kristianlased“). Seda nime andsiwad neile Rooma paganad seepärast, et „uue usulahu“ esimene nõudmine Kristuse tunnistus oli. Juudalased nimetasiwad neid aga põlates Nazareenlasteks, Nazareti Jeesuse järelkäijateks.

4. Aga sääl puhkes uueste waenu maru lahti. Heroodes Agrippa I. hakkas werisel kombel kogudust tagakiusama. Ja nii leidis siin siis apostel JakooBUS Wanem, Johanneese wend, a. 44 p. R. weretunnistaja surma. Peetrus, keda Heroodes ka wangitorni oli heitnud, sai see kord weel imelisel wiisil päästetud. 44.

Selle tagakiusamise ajal ei wõinud apostlid mitte enam Jerusalemma jääda. Nad oleksiwad oma were kasuta pidanud lastma ärawalada, ilma et nad oma ewangelisti ammetit oleks täitnud. Nad lahkuwad säält ja kannawad oma kuulutuse kaugemale. Sell ajal wõtab Juuda emakoguduse juhatusse enese pääle — JakooBUS Noorem, Issanda sugulane.

JakooBUS Noorem ei ole pitteda apostli reisiid mitte ette wõtnud. Ta kuulutas üksi Jerusalemas Jumala sõna; pidas ise weel kangeste Juuda wälisest seadusest kinni ja oli sellepärast Juuda rahwa juures juure auu sees. Selle täheks nimetati teda liignimega „Dige“. Aga ka seegi õigus ei jõudnud teda märtri surma eest kaitsta. Kui nimelt Paulus Juuda rahwa wiha käest pääsnud oli, pööris ennast nende waen JakooBuse Dige wasta. Ja kui ta aastal 62 Kristust mitte teutada ei tahtnud, nagu wariseerid ja ülem-preester seda nõudsiwad, siis heideti ta templi harja päält maha ja üks nahaparkija löi ta surmaks. 62.

§ 7.

Ewangeliumi sõnum tungib üle Juuda maa piiride: Paulus, paganate apostel.

1. Et Issand oma jüngeritele käsu oli annud kõigile rahwastele ewangeliummi kuulutada, siis ei wõinud alguskoguduse juhatajad seda mõtet enesest mitte kaua kaugemale hoida: ka paganad on kogudusesse kutsuda. Aga mis tingimiste all neid sinna wasta wõtta,

kas otseteel ristimise läbi ehk selle läbi, et neid ümberlõikamises weel enne Juuda käsu alla siduda: selle kohta oldi mõni aeg kahevahel. Stefanuse wabamad mõtted (Ap. t. 8, 14), Philippuse missiooni töö Samarias, Peetruse imelik nägemine ja Korneeliuse ristimine saatsiwad noort kogudust küll suuremale selgusele, aga weel mitte elawale tegewusele.

Sääl kuuldi siis korraga tähtsast liikumisest Antiochias, kus paganatele tingimata ewangeliummi kuulutati (Ap. t. 11, 19). Seda asja järele kuulama, saatis Jerusalema kogudus Barnaba sinna, kes suure rõõmuga uuest waimukülwist osawõttis ja enesele weel Paulust abiliseks palus. Sellega saab Paulus, see wägew Jumala tööriist, paganamissiooni põllule esimest korda juhutatud.

2. Apostel Paulus.

Paulus ehk endise nimega Saulus, on sündinud Benjamini soust, Tarfuse linnas, Cilicia maakonnas. Ta kaswas Jerusalemas üles kirjatundja Gamalieli juhatusel all, kes teda täieliseks wariseeriks tegi. Ja omas wariseerilises käsuwaimustuses oli ta ristirahwa kõige kangem wastane. Ta arwas just sellel läbi ennast käsku täitwat ja Jumala meelehääd teeniwat. Ja kui seesugusel käsu jüngril oli tall meelehääd Stefanuse surmast; ta kuus, kuis aga wõimalik, kogudust taga ja oli jälle waenuliste mõtetega walmis Damaskuse linna minema. Sääl ilmub talle ülestõusnud Issand ja teeb omas armus Saulusest Pauluse. Nii saab Kristuse wihasemast waenlastest tema tööriikam jünger, kelle tunnistust nüüd ükski wõimus enam fulguda ei jõua. Aga mis on siis selle tunnistuse siju? Kõige esmalt Kristuse rist ja tema ülestõusmine, sest seefama, keda Juudalised risti lõiwad, ilmus ju talle ise elu wäes; ja siis teiseks: meie saame armust õigeks usu läbi (Room. 5, 1; Ewef. 2, 8; Kal. 3, 24), sest käst' oli teda ju Jumala waenlasteks teinud, kuna üffi arm teda kohtu wääriliseft hukatuseft päästis. Ja on siis aina arm meie õndsuse alus, siis tuleb kolmandamaks — armusõnumit Kristuseft kuulutada — nii hästi Juuda kui ka pagana rahwale.

Selle wiimse kohuse täitmist arwab ta sellepärast enese elu ülesande olewat. Ja nii on ta siis, Antiochiaft wäljamannes, kolm suurt missiooni-reisi ette wõtnud.

45. 3. Pauluse esimene missiooni-reis hakkas aastal 45 p. K. Barnaba seltsis käis ta Küpruse saare ja suure osa Wäike-seft Aasiast läbi. Igal pool pöörsiwad nad esmalt Juuda rahwa poole, aga kus neile sääl wastahakati, pidiwad nad lausa kinnitama: „See oli tarmis, et Jumala sõna teile pidi esite räägitama;

aga nüüd, et teie seda enestest äralükkate ja ei arwa iseendid mitte igawese elu wäärt olewat, waata, siis pöörame meie endid paganate poole.”

Ja nii hakkas see suur ja imestamise wääriline töö maailma rahwaste keskel; ja kõik wastafed ei jõudnud tema edenemist keelba. Need oliwad muidugi wastatõrkujad paganad ise ja wariseerilised Juudalased. Aga ka Juuda-Kristlastega oli Paulusel palju wõitlemist, kellesse wariseeriline kaswatus liiaste oli mõjunud ja kes weel ewangeliumi wabaduseni ei olnud tunginud. Nimelt nõudsiwad nad, et kõik paganad enne ristimist Juudlasteks pidada saama, ennast ümberlõigata lastma ja Juuda käsunõudmisi pidama. — See käis muidugi täieste Pauluse ewangeliumi wasta, kes usuõigust kuulutas, niihästi Juuda kui Greeka mehele; kes wahapidamata kõigile hüüdis, et arm meid kõiki õndsaks teeb, et inimene ainult usust wõib õigeks saada ja mitte ta käsutegude wäärtusest.

Rõigele sellele küsimusele tegi jäädama lõpu apostlite konwent Jerusalemas aastal 50 p. K. Selle koosoleku otsus oli: Paganaid, kes usklikuks saanud, ei ole mitte tarwis enne ristimist ümberlõigata ehk Juuda kombekäsu täitmist nende käest nõuda. Üksi mõnes asjas pidada nad Juuda pruuki auustama, näituseks ennast äraläkatanud loomade ja were söömise eest j. n. e. hoidma. — See otsus näitab meile, kuis Pauluse nõudmised õigeks mõistetakse, aga ka, kus ta leppliku meelega Juuda pruukisid tähele paneb.

4. Pea pääle apostlite konferenzi hakkas Pauluse tõine missiooni reis a. 51—54 p. K. Paulus käis nüüd Wäikse Aasia läbi kunni Troase linnani.

Troasest tahtis ta jälle tagasi Syyria maale minna, aga Isanda käst juhtis teda wäiksest Asiast üle mere sõudma. Ja nii asutas siis Paulus esimese koguduse Euroopa maal Philippi linnas, Makedoonia maakonna päälinnas. Säält läks apostel Greeka maale, pidas Atheena linnas areopaguse kohtupaigas oma tutt'wa kõne, ilma et sinna kogudus juba oleks asunud. Seda lahkem oli ta wastawõtmine Korinthuse linnas, kus pea suur kogudus õitsis. Seia jäi Paulus 1½ aastat ja kirjutas siit omad esimesed epistlid, mida ta üleüldse kirjutanud, nimelt Thessaloonika rahwale.

Kolmandama missiooni reisi pääl leiame Paulust aastal 54—58. Läbi Galatia maa tuli Paulus nüüd Ephesuse linna. Seia jäi ta enam kui kaheks aastaks seisma ja pea oli ka Ephesuse ümber terve koguduste ring tõusnud. Säält kirjutas Paulus raamatu Galatia ja esimese raamatu Korinthuse rahwale. Kui kullasfepa Demeetriuse mäsamine mööda oli, ilma et ta Pauluse tööd oleks taistanud, läks Paulus weel Euroopa kogudusi vaatama.

Nimelt kinnitas ta Korinthuse kogudust ja kirjutas säält oma kirja Rooma rahvale. Siis wiis teda ta teekond tagasi Jerusalemma, kuhu ta säälse koguduse tarmis korjatud armuandid ise tahtis muretseda. Tee pääl peatas ta weel Mileetuses, kuhu ta Ephesuse koguduse wanemad oli kokku kutsunud, et neid wiimast korda kinnitada. Silma weega jättis ta neid siis Jumalaga ja rändas edasi, ehk ta küll waimus juba aimas, et Jerusalemas ahelad ja ahastus teda ootsiwad.

5. Ja selles aimduses ei ekfinud Paulus mitte. Ta wasta tormas nüüd uueste Juuda rahwa wiha ja üksi selle läbi pääsis ta surmast, et Rooma päälis teda wangi wõttis. Kui wang wiibis ta siis kaks aastat Keisarea linnas (59—61) maawalitseja Feelikse all. Uga kui ka järgmine maawalitseja Festus teda mitte lahti ei lastnud, nõudis Paulus kui Rooma kodanik, (sest see õigus tall oli), et Rooma keisri ees ta üle otjust tehtagu. Ja nii wõis siis Paulus pitka meretee järel, kus nimelt laewa rahwas Melite (Malta) saare juures merehädas oli olnud, Rooma linna jõuda, mis ta ammu oli soowinud. Oli ta ka Roomas weel wang, siis oli ommeti ta eluford siin kergem, kui Keisarea linnas. Ja pidi ta ka Rooma wahi alla kahets aastaks jääma, siis wõis ta ommeti oma palgatud hoones asuda ja kõiki wasta wõtta, kes tema juurde tuliwad. Ja nii kuulutas ta Jumala riiki ja õpetas Issandast Jeesusest Kristusest kõige julgusega ilmakeelmata (Ap. teg. 28, 30, 31.).

Selle sõnumiga lõppeb apostlite tegude raamat ja see on ka wiimne kindel teatus apostli elust.

Siiski wõime ka muude sõnumite waral wanemast kristlikust ajast kaunis julgeste weel arvata:

Sellest wangipõlwest, millest apostlite tegude raamatu lõpp kõneleb, pääsis Paulus weel lahti. Siis läks ta hommiku maale ja kinnitas wanu kogudusi, säält ka weel Hispaania maale ja sattus uueste, kui ta Rooma linna tagasi tuli, wangipõlwe. Ja siin kannatas ta siis, kui ta 2. raamatu Timotheusele, kui oma wiimse epistli kirjutanud, weretunnistaja surma. Teda tapeti keisri Neero ajal mõõgaga ära, kuna muu häbistawa surma eest teda ta Rooma kodaniku õigus kaitsis. See sündis aastal 67 ehk 68 p. R.

§ 8.

Jumala kohus Jerusalema üle.

1. Kus Juuda rahwas nii lausa oma wiha Kristuse ja tema koguduse wasta oli awaldanud, siis ei wõinud ka ahwardatud Jumala kohus (Luk. 19, 41) enam kaua wiibida. Terwe rahwa elu ja olu tungis igalt poolt sellele kohtule.

Variseerilised rahwa juhatajad, waleprohmetid ja walemessiased tuletawad iga filmapilk talle meelde, kui häbistaw see olla, et Jumala ärawalitsetud rahwas paganlise Rooma walitfufe ikke all ohata ja ägada — Ja ka kaetsemisewääriline ei olnud rahwa eluford mitte!

Maawalitfesejad Juuda maa üle olivad mehed, kes ka kõige kannatlikumat rahwast mäsämisele olekfiwad fundinud. Nimelt olivad Feeliks ja Gesfius Floorus Juuda rahwale raskeks ristiks.

2. Nii hakkas siis aastal 66 p. R. Juuda sõda. Rahwas hakkas lausa Gesfiusse Flooruse wasta, kes rööwlitega saaki jagas ja kõige delamad kurjategijad raha eest lahti lastis, mäsäma. — Ja nüüd woolas weri igal pool mäsämise sammudes. 20,000 Juudlast tapeti Keisareas ära, kuna ka Rooma soldatid, kes Jerusalemas olivad, Juuda mõõga alla langesiwad.

Jmeltsel wiisil pääsis üksi ristirahwas sest Jumala kohtust. See oli waga wanemate noomitust tähele pannud, kes juba enne sõja algust teda Kristuse wiimse kõne põhjusel olivad põgenema kutsunud. Pella linnas, teisel pool Jordanit, leidis ta rahulise warjupaiga. „Kuninglikust linnast ja terwest Juuda maast“, ütleb kirikuisa Eusebius omas kirikulous, „kadusiwad õiged, kes weel õnnetuse ilmumist olivad takistanud; alles siis, kui nad juba Syria linnas enesele pelgupaiga leidnud, wõis kõne mürin algata.“

Wähe ajal sütitasiwad wariseerilised rahwa juhatajad ifka weel uueste sõjatuld, ja nii kaswas häda iga päewaga suuremaks.

Sääl näis wiimati asi lõpule jõudwat: keiser Neero saatis oma tugewama pääliku Wespasiaanuse, kes 30 lahingis wõitnud oli, Juuda mäsämist kustutama. Ühes temaga tuli tema poeg Tiitus Juuda maale ja kahe suwega oii terwe maa nende käes pääle Jerusalema, kus hirmsad partei mäsšud mõllasiwad. — Sääl leidis äkiste Neero aastal 68 surma ja pea hiilgas keisri kroon Wespasiaanuse pääs, kuna Tiitus üksi Juudlaste wasta sõdima jäi.

Hirmus oli wõitlemine, mis nüüd elu ja surma pääle algas.

Hirmus oli, nagu Juuda ajakirjanik Josephus, kes sell kurwal aja-jookful elas, jutustab, õnnetumate Juudlaste ahastus. Nimelt tõusis näljahäda iga päewaga linnas, kuhu lugemata rahwa hulgad Paasapühadeks olivad kokkutulnud, suuremaks. Püha koda teutati mitmel wiisil, kuna ümber linna terwe ristide ring sündis, kuhu waenlased ilma armuta põgenejaid Juudlasti poosiwad. — Ja wiie kuuse ümberpiiramise järel tormasiwad Tiituse wäehulgad wiimaks linna sisse. — Tiitus ise astus templisse ja paganlised ohwrid suitsesiwad sääl, kus esimest korda igapäewane ülempreesterlik ohwer lõppis.

70. Küll soomis Tiitus imeilusat templit alal hoida; aga juba oli üks sõnakuulmata soldat tuletungla Jumala kotta wisanud ja nii sai ka seegi aumäärt ehitus tuleroaks (10. Lõikuse k. p. a. 70). Järgmise kuu alguses oli wiimati terve linn põhjani arahawitatud ja Issanda sõna tõeks lainud, et kiwi ei pidanud kiwi pääle jääma.

Kui werised selle sõja jäljed olivad, näitawad meile järgmised arud: Jofeephuse arwamise järele olla üksi Jerusalemas 1,100,000 furma saanud; Roomlaste wangi olla 97,000 Juudlast langenuid.

3. Nii oli see hirmus sõda lõppenud, aga fiiski ärkas weel kord Juuda wabaduse püüd: pool aastatada pääle selle wõitluse lastiwad ennast weel Juudlased ühe efsitaja läbi üleskihitada. See nimetas ennast Bar Kochba (Tähe poeg, täht, mis Jakobist wälja läib) ja äsfitas rahwast wiimsele meeletumale mäsule. Kolm aastat kestis sõjakära (132—135), aga Rooma wäehulgad olid kangemad, kui wäsitatud Juudlased. Püha maa sai wiimast korda täieste aralaastatud, Jehoowa templi asemele Jupiteri tempel ehitatud. Ligi pool miljoni Juudlast kautasiwad oma elu, ja kes weel ülejäiwad, neile keelbi furma nuhtluslega Juuda maal asumine ära.

Muidu jäiwad selleaegsed Juuda mõtted nõnda nimetatud „Talmudi“ õpetustes wariseeride ja kirjatuudjate waimus elama. Ja niisama jäi elama Juudlaste waen ja wiha ristiusuliste wastu ja kolm korda pidi igapäew Juuda kogudusekodades ristirahwast ärawannutama.

§ 9.

Juuda-kristlised mõtted kaunwad. Weel mõned teated apostlite elust.

1. Ülewal nägime juba, kuis mitmed kristlased, kes Juuda kännust olivad wälja wõsunud, kaisu paeladesse jäiwad ja ewangeliumi wabadust mitte ei tahtnud maitsta. Nad pidasiwad Juuda kaisu läbi nõuetud elukombid edasi ja õpetasiwad, et ilma käsuteenistufeta õndsaks saada wõimata olla. Selle ebaõpetuse oli apostlite konwent tagasi lükanud, aga efsitus ei olnud sellega weel mitte täieste arawõidetud. Nimelt oli Paulusel, sell paganate apostlikil, nende ebaõpetajate läbi palju kannatada; sest igal pool katsusiwad nemad tema apostli auu mahakiskuda, tema apostlikku mõjudust wähenendada.

Agas juba seegi nähtamus finnitaw Pauluse ewangeliumi wõitu, et üks paganline rahwas tõise järele usklikuks sai ja Jumala armust usu läbi õndsaks saada püüdis. Kui aga wiimaks ka Jerusalema tempel põrmu langes, ohwriteenistuse seadusline ase rikutud sai — jäl pidiwad Juuda-kristlised mõtted ikka enam ja enam kaduma ja

Prægune Jerusalema linn, Damaskuse wärawa poolt.

Selle wärawa ette jõuame, kui põhja poolt tuleme ja Kolgataalt alla orgu astume. Siit wist kandis Issand oma risti Kolgata mäele, ja wiidi hiljemine apostel Paulus õhjel Keisarea linna. Ap. t. r. 23, 31, Rahemat lätt hommiku pool on kuulus kullane wäraw, mille läbi Issand palmipuude pühäl olla sisse sõitnud, õlimäelt tulles. Selle on Türklased kinni müürinud, et nad kardawad, üks kristlik kuningas saada sädlt uueste sisse sõitma, kui wõitja. Käidaw wäraw hommiku pool on Tehwanuse wäraw. Shtupool on Jahwa ehk Betlehema, Iõuna pool on Siioni wäraw. Jda Iõuna pool linna jaus on Moria mägi. Sädäl on paik, mis Juutide kaebdüsels hüütakse. Sinna koguwad Juudlased ennast iga reebe, heidawad filmili maha, annawad kaljule suud ja laulawad wastastiku nutulaulu.

See on endine Jumala linn, kes oma püha auu taga leinab. Rõrgel kantsil näitab pilt, lehwiva lipu. See on endine Laaweti kants, nüüd aga Türklaste kindlus ja kasarm! Ka see on Jumala kohus tema tangetaelse rahwa üle.

unustusesse jääma. — Üksi suur hulk eksiõpetajaid ja usu lahutajaid kasvasiwad weel Juuda-kristlaste leerist wälja, kes näitawad, nagu teakswad nad mitmesugusid salafunstisi ja teadusi, kuna nad risti usku Juuda ja paganate mõtetega segasiwad. Esimene feesugune efsitaja oli nõid Siimon (Ap. teg. r. 8. pt.).

Pea oli ka alguskoguduse afutajate juures ise mõtete lahk täieste kadunud, mis nimelt apostel Johannes põlewas armastuses oma Issanda wasta edendanud oli. Nimelt annawad meile Peetruse raamatud sellest tunnistust, kuis Peetrus, „Juudlaste apostel“ ja Paulus, „paganate apostel“ (Gal. 2) täiele ühendusele jõudsiwad.

2. Nii kosus ifka enam ja enam töö Issanda wiinamäel: misugused aga oliwad nende elujuhtumised, kes seda tööd oma higi ja werd ohwerdades toimetasiwad?

Mis Pauluse ots oli, seda kuulsiime ülewal. Aga samuti sai ka Peetrus tema märtrisurma seltsilaseks. Kuhu ta selle pääle läks, kui ta Jerusalemast lahkus, selle üle puuduwad meile kindlad teated. Wõimalik on, et ta Juudlastele Wäikeses Aasias ja Persia riigis ewangeliummi kuulutas. See on aga kindel, et ta märtrikrooni Rooma linnas wastawõttis. Niisama kindel aga on ka, et Peetrus mitte 25 aastat Rooma linna piiskop ei ole olnud, nagu katolik kirik seda õpetab. Seda õpetust on ta täieste tuulest wõtnud, et paawstide mõimust, kes ju Peetruse järjel Kristuse asemikud fiin ilmas tahtsiwad olla, sellega toetada. Peetrus suri ühes Paulusega ehk pea pääle tema Rooma linnas märtri surma (aastal 67 ehk 68). Ta olla risti löödud ja nimelt pää alla poole ja jalad üles poole, sest ta ei arwanud ennast mitte selle wääriliseks, nõnda surma kannatada, kui Issand ise. — Et Peetrus misiste risti sambas surnud, seda näib meile juba Johannese ewangeliumi 21. päätükk tõendawat, kus Issand Peetrusele ütleb: . . . „Aga kui fina saad wanaks saanud, siis pead sa oma käed wäljasirutama ja üks teine paneb wöö su ümber ja wiib sind kuhu sa ei taha.“

Muude apostlite kohta on weel järgmised arwamised liikumas.

Peetruse wend Andreas olla Skynthi rahwa juures praeguses Lõune-Wenemaal ewangeliummi kuulutanud ja löödud Greekamaal risti. Wene rahwas auustab sellepärast teda kui enese esimest ewangelisti. Philippus surnud wana ea sees Phryngia maal. Bartholomäus kuulutanud Indiamaal armuõpetust. Ühe teise muinase arwamise järele nülitud ta elawalt Armeenia maal. Thomaast nimetatakse Parthia ja India apostliks, niisamuti olla Matthäus Athiopia maa armukuulutaja, kuna Juudas (Thaddäus) Persia ehk Asphyria maal märtrisurma surnud. Siimon

Kaana linnast leidnud koleda surma, sest pagana preestrid Persiamaal saaginud ta keha lõhki; Matthias löödud Juudamaal kividega furnuks.

§ 10.

Apostel Johannes: apostlik aeg jõuab lõpule.

1. Kui Paulus ja Peetrus surnud olivad, astus Johannes, see jünger, kes Issanda rinna naal oli hinganud, kiriku juhatuses nende asemele. Tema walis enesele Ephesuse linna, selleaegse ristkoguduse südame, jäädamaks tööpaigaks. Ta on sääl elatanud wanaduse päewadeni kiriku kosutuseks waewa näinud.

Et Johannes õigusega armastuse apostli nime kannab, seda ei tõenda meile mitte üksi tema kirjad, tema ewangelium ja ta kolm epistlit; seda tõendab meile ka kõik muu, mis temast muinases jutuwaras kõneldakse. Sellest näeme ühel hoobil ka koguduse armastust Johannese wastu, kes temast nii palju juttusid laste lastele päranduseks jättis. — Nii olla ta Rooma linnas keedetud õli sisse kastetud, aga see ei teinud talle vähemat wiga. Üks teine furd tahtnud ta suplusele minna, aga sääl kuulnud ta, et eksiõpetaja Serinthus ka sääl olla; Johannes jätnud siis minemata, kartes, et hoone wiimati tõe waenlaste üle saaks kokkulangema. — Tuttaw on ka lugu noorest mehest, kes Johannese läbi usklikuks saanud, siis nõnda langes, et ta rõõwlite päämeheks heitis. Aga oma imelise armastuse wõimuga äratas Johannes teda uueste ja kutsus teda Issanda juure tagasi.

Kui Johannes juba õieti elatanud oli ja enam jutlust pidada ei jõudnud, siis lastis ta ennast kogudusesse kanda ja hüüdis üksi: „Lapsused, armastage üksteist!“

2. Kõige suurema ja tähtsama mälestusejamba on aga Johannes oma apostlikkuis kirjades enesele ülesehitatud: need on ta ewangelium, kolm epistlit ja tema ilmutamise raamat. Oma ewangeliumi kirjutas ta, kui teised ewangeliumid apostliku ehk apostli jüngerite käe läbi kirjutatud olivad. Siis tuli weel wiimaks tema, kui Issanda armsam jünger, kes kõige sügawamine ta jumaliku saladuse sisse oli tunginud ja seletas ja laiendas kõik endised teated oma liigutawa armastuse, kõikumata usu wõimu ja tunnistuse tulega. Et Sõna, mis alguses Jumala juures oli, ka tõsine Jumal oli, seda tahab ta põhjani äraseletada, Issanda tegude ja ta enese püha tunnistuse waral. Ütleb ta ommeti oma ewangeliumis pt. 20, 31: „Aga see on kirjutud, et teie peate uskma, et Jeesus on Kristus Jumala poeg, ja et teie peate usu läbi elu saama tema nime sees.“

Selle nime pärast ei ole ta vähem kannatanud, kui teised apostlid. Näituseks saatis keiser Domitiaanus teda wangina Patmuse saare pääle (Jlm. r. 1, 9) ja sessamas wangipõlwes kirjutas ta oma ilmutamise raamatu. Sinna tähendab ta kõik waimu läbi ilmutatud nägemised üles, kus talle kiriku tulewikust aru antakse. Ta näeb, kuis risti all wõitleja kogudus kroonile jõuab; kuis Kristuse riigi waenlased põrmu langewad, uus maa ja taewas luuakse ja uus Jerusaleem ilmub kui ehitatud pruut.

Nii on siis Johannes apostliku aja wiimne tugi, ewangelist, apostel ja ka uuetestamentline prohwet. — Ta on wist loomulikt surma Ephesuses surmud, umbes 100 aastat wana, kui ta pääle Domitiaanuse surma Patmuse wangipõlwest lahti pääsnud oli. — Tema surmaga lõppeb apostlite aeg.

B. Apostliku aja kallim wara, ta sisemine elu ja olu.

§ 11.

Uuetestamentliised raamatud.

1. Nii oli apostlite aeg lõpule jõudnud, aga see wili, mis nad külwanud, see wõsus ja wõrsus igal pool wägewal wiisil. Juba oli ristiust kaugel Rooma riigis maad leidnud ja pääle selle oli apostlitest asutatud sisemine koguduse seadlus ka selle aja pääle kindlaks toeks, kus apostlite suu jäädawalt waitunud oli. Aga kõige kindlam koguduse alus, mis apostlitest järele jäi, oliwad nende kirjad. Säälmus igaweses märskuses nende waim ja mõte, ehk weel õigem, selle waim, kes neid suuga ja sulega tunnistama oli sundinud.

Need kirjad oliwad ju alguses osalt küll üksikutele inimestele ja kogudustele kirjutatud. Aga et kristlik armastus seesugusid kallid saadetusi mitte üksi omale ei tahtnud pidada, et apostlite ja nende jüngerite käsikirju ka edasi saadeti ja ka mujal ette loeti ja mituforda weel ümberkirjutati, siis saiwad nad pea üleüldiseks ristikoguduse omanduseks. Ja nii on suur osa apostlikka kirju teisel aasta ajal juba niisama tuttawad kui wana testamendi pühad kirjad; neid loetakse wana testamendi raamatute kõrwas ja nendega ühes wäärtuses Jumala kodades ette ja pannakse jumalateenistuse põhjuseks.

2. Muudugi kulub sellega aega, kunni kõik uue testamendi raamatud kokku korjatud ja üheks raamatuksühendatud on. See sündis alles 4. aastajal.

Apostlite eneste käsikirju ei ole meie ajani mitte alale hoitud, sest papiiruse taimel lehtedel, mille pääle sell ajal kirjutati, ei olnud

mitte nii palju kindlust aja mõjuduse vasta; siiski võime mõne väga wana ära kirja üle rõõmsad olla. Üks kõige tähtsam niisuguste hulgas on nõndanimetatud „Siinai käsikirja“, mille aastal 1859 Leipzigi professor Tischendorff ühes Siinai floostris ülesleidis. Seda ülitähtsat käsikirja, mis ka 4. aastajal kirjutatud, hoitakse praegu Peeterburis suures awalikus raamatukous, kus teda teadufemehed ka weel praegu nõivad uurida.

§ 12.

Apostliku aja õpetus ja elu.

1. Kus wana maailm nii hästi Juuda kui paganlise aluse pääl igapäewaga näis sügawamasse langewat, jääl ilmus sõnum risti löödud Õnnistegijast kui uus eluwägi. Apostlite wägew tunnistus äratas elawat usku tema sisse ja seesama usk sidus uueste püha Loojat ja langenud loodust armastuse sidemega.

Kes see Jumal, kes inimese soule õnnistust soowinud ja valmistanud, oma igawese püha olu poolest on, seda tunnistas apostlik kirik, kus ta Isanda misjoni kaju pääle mõtles (Matth. 28, 19) ja seda kasku täitis püha ristmise sakramenti wälja jagades. Ja pea pääle apostlite aja kinnitas ka terve kirik apostlikus usutunnistuses, et ta Isa, Poja ja Püha Waimu kui Kolmainu Jumala sisse usub (W. § 20.). See usk oli alguskiriku alus ja tema pääle rajawad ennast ka muud apostlite pääõpetused. — Paulus on usu apostel ja tunnistab apostlikus wõimus ja wäes, et meie üksi usu läbi Jumala armust Kristuse sees õigeks saame mõistetud. Niisama wõib Peetrus lootuse ja Johannes armastuse apostli nime kanda. — Johannes on armastuse apostel ka nimelt ses mõttes, et ta nii liigutawalt Jumala lihaks saamist Kristuse sees kujutab (1 Joh. 4, 3) ja seda tähtsamaks tunnistuse märgiks teeb. — Seesugust tunnistust pühas ja wagas elus nõuab kõige esmalt Peetrus. Aga see mitmesugusus ja mõtete lahk apostlite juures sulab ommeti kõigiti pühaks ühenduseks selle risti ees, millest nad kõik tunnistust annawad jumalikku igawest armastust kiites ja tema lunastuse tööd ülendades.

2. Us oli ka kõigiti see elu, mida kristlik õpetus põhjendas. Paganlise omakasu püüdmise asemele astus waba armastus. Ja armastusest wõsus weel hulk tõisi woorusi wälja, mida wana maailm ei tunnud: kättemaksmise püüd taganes andeksandmise ja waenlase armastuse ees, uhkus ja kõrkus alanduse ja iseenele ärasalgamise ees, ahnus ja lihahimu kasimise ees; orjameel muutus priitahtliseks sõnakuulmiseks ülemate vasta. Waeste ja haigete eest kanti hoolt; naesele anti auu, orjale täieline inimese õigus.

Nii on ainult waimulikkude abinõuudega ristikogudus wana maailma uuendanud ja teda üheks Jumala riigiks muutnud. Ja kui ka esimeses waimustuse tules afutatud omanduse ühendus mitte jäädaw ei wõinud olla; siiski on wennalik armastus tänapäewani kristliku kiriku nähtawaks tundemärgiks jäänud. Ja kui ka algus koguduses mõned puudused ja kurwastawad eluawaldused ilmufiwad, siiski elas koguduse suurem enamus tõsises elupühitsuses. Sellepärast wõime ikka weel seda ajajooksu esimese armastuse kuldsiks ajaks nimetada.

3. Pääle koduse Jumala sõna pruukimise kosutas seda armastust apostliku aja jumalateenistus. See oli esmalt muidugi Juuda jumalateenistuse sarnane ja sai enamiste peredes ja koguduse liikmete kodades pühitsetud. Ta harilik tegumood oli järgmine: wanast testamendist, ewangeliummidest ehk ka apostlite kirjadest loeti esmalt mõned tükid ette; neid seletati siis ja nende põhjusel manitseti koosolijaid. Siis tuli palwe ja laul ja wiimaks püha õhtusööma-aja wäljajagamine. Palwet lõpetas ka enamiste wennalik suuanne üleüldise armastuse märgiks; niisama ühendas enmast altari sakramendi wäljajagamisega üks iseäralik armastuse söömaeg ehk ühendatud leiwa murdmine (Ap. t. 1, 46; 1 Kor. 11, 20.). See pidi wahet rikka ja waele wahel wähen dama ja armu ande wasta wõtmist, mis mõni häbiks oleks wõinud pidada, fergitama.

Iseäralikuks pühendatud päewaks peeti Juuda hingamise päewa kõrwas, nädala esimest päewa Issanda ülestõusemise mälestuseks. See jäigi pea ainjaks kristlikuks pühapäewaks.

Et alguskogudus weel nii lähedalt oma jumaliku asutaja armu küllust maitseb, sellepärast ilmuwad mõnikord ta liikmete juures iseäralised armu- ja waimu anded, nagu näituseks anne haigid terweks teha. Need anded pidiwad muidugi korralisel ajajooksul lõppema. Sest kui asutatud kogudus juba kindla aluse pääle rajatud oli, siis ei olnud neid ka enam tarwis.

Niisama oli ka alguskoguduses igal mehel luba awalikult üles astuda ja õpetada. Aga ka see õpetuse wabadus ei wõinud ikka nõnda jääda. Tema asemele pidi nimelt siis kindlam kord ja seadus astuma, kus iseäralised waimuanded kadufiwad.

Nii kaua kui apostlid elasiwad, oli iseäralik õpetuse ammet muidugi nende kohus. Oma abilisteks nimetasiwad nad weel muid ustawaid wendi. Need juhataf iwad siis kogudusi kui presbytrid ehk wanemad, piiskopid ehk ülewaatjad. Ja kui apostlid furiwad, oli muidugi loomulik, et ka koguduse wanemate hulgas mõni iseäralist auu leidis; neid hakati siis üksi piiskopiks nimetama. Ka hoolekandja ehk diakonuse ammet muutis pea waimuliku seisufe

abiammetiks. — Ka koguduse õrnema sou eest hakati enam hoolt kandma ja seda tegivad diakonissjad ehk naiskääsilised.

Kristlikku õpetust ja elupuhustust katsus kiriku karistus kaitsta. Sest igaüks, kes kogudust awalikkude pattudega oli pahan-
danud, sai tema hulgaft wäljajehedetud ja alles siis uueste wasta-
wõdetud, kui ta tõsine kahetsimine ilmsiks oli saanud.

Tõine ajajooks.

Wana waba kirik, ehk ta küll kannatades risti kannab (100—323).

A. Wälised marud tormawad kiriku kallale.

§ 13.

Tagakiusamiste eeswalud (54—98).

1. „Mina ep ole tulnud rahu läkitama waid mõõta (Matt. 10, 34); on nemad mind tagakiusanud, siis kiusawadki neuwad teidki taga,“ nii oli Issand ütelnud ja see ütetus pidi pea ta koguduse kohta tõeks minema. Küll oli üks ta wihane waenlane ise rammetumaks saanud, see oli usmata Juuda rahwas; aga seda waljumalt tormas pea waike koguduse wasta paganline Rooma riigi walitus kõige oma wäe ja wõimuga.

Terwes suures Rooma riigis oli ainult Rooma paganline usk lubatud. Ta oli Rooma riigiust ja terwe riiklise, rahwalise ja feltslise elu põhjus. Üksi mõni arawõidetud rahwas wõis oma oma endise usu juurde jääda, kui poliitika põhjused seda tarwis näitawad olewat. Seesuguse armu pääle ei wõinud aga ristiusk mitte loota. Ainult nii kaua wõis ta waikest tööd teha, kui teda Rooma walituse poolt weel palju tähele ei pandud ehk ainult üheks tähtsusetaks Juuda liiguseks ehk lahuseks peeti. — Aga see kõik pidi muutuma, kui ülemal pool kuuldi, et ristiusk üleüldine maailma usk tahtis olla. Ja täieste kardetawaks pidi ta saama, kui ta tõeste iga päewaga enam maad leidis ja oma rajasid laiendas. Sääal juures oli kristlaste waike elu, nende wennalik kookuhoidmine ja nende salaja jumalateenistus paganatele täieste arusaamata. Mis sääal küll muud tehakse, arwawad nemad, kui peetakse aga sala mässe nõuuseid riigi walituse wasta. See mõte sai weel kindlamaks, kui tähele pandi, et kristlased Rooma keisrite kujud ees mitte ei suitsetanud ja nende altarite pääl mitte enam ei õhwerdanud.

Ja et neil ka ise nähtavaid jumalaid mitte ei olnud: mis olivad nad siis muud kui Jumala salgajad ja Rooma riigi vastased? Kõik avalikud õnnetused pidivad seepärast ristirahwa süü olema. Ja pääle selle olivad paganate preestrid kõigiti tegewad, et rahwa wiha nende süüdlaste vastu kihutada. — Nii puhkes siis tagakiusamiste torm.

2. Esimene tagakiusamine oli juba esimesel aasta sajal toore keisri Neero ajal (54—68) ristirahwa pääle mäsfulu pöörnud. 54—68. See kiufatus oli alles päris kiufamiste eesmäng, aga fiiski juba hirmus ja kole küllalt. — Kord oli hirmus tulekahju Rooma linna tuhaks teinud (wäga wõimalik on, et Neero omas tujus ise linna oli põlema pistnud), aga kõik süü pööris keiser ristirahwa pääle. Ja äraarwamata piinamisi mõtles nüüd see toores mees, kes näituseks oma auuwäärt õpetaja, ema ja abikaasa lastis ära tappa, ristirahwa waewamiseks wälja; neid saeti lõhki, õmmelbi metsaelajate nahkade sisse ja lasti koeradest puruks kiskuda; neid mäsfiti põlewate asjade sisse ja lasti ööje keisri rõõmuks kui tulelontisid põleada. Alles Neero surm (a. 68) tõi ristirahwale mõneks aastaks rahu.

Keiser Domitianus (81—96) oli aga jälle werejänuline 81—96. ja meeletu keiser ja lastis mitu auuwäärt kristlast ta enese perest surmata ja riisus mitme rikka ristiinimese waranduse enese kätte. Sunnaks ei sundinud teda ta werehimu weel mitte üleüldisele tagakiusamisele, ehk küll see sõnum, et Kristuse riik üksford üle ilma saada walitsema, teda kohkuma oli pannud. Sellepärast uuris ta ärkfaste Daaweti järeltulijate järele ja lastis üksford kaks Issanda sugulast enese ette Rooma linna tuua. Aga kui ta nende waesust ja raske töö läbi waawatud käsi nägi, saatis ta neid naeruga minema.

§ 14.

Tagakiusamiste esimene puhk (98—180).

1. Tagakiusamised esimesel aasta sajal olivad üksi ajutised olnud, ilma kindla plaanita. Et Roomlased ristiustu üksi üheks suuda lahuts pidasiwad, siis ei olnud ta neile sugugi suure tähelepanemise wäärt. Aga kus ristiust ikka enam maad leidis, muutus tõise aastasaja algusega ka ses tükis täieste riigivalitsuse asjaajamine.

Nii algas suur tagakiusamine keisri Trajanuse all (98—117) Trajanus on üks kõige parematest Rooma keisrite hulgas, 98—117. aga fiiski ja just sellepärast leiame teda ja mõnda tema järeltulijat wihase ristirahwa waenlase olewat. Nende Rooma meel, Rooma seaduse ja Rooma jumalate auustamine sundis neid ristirahwa wasta hakkama. Selleks andis esimest korda asja maawalitseja Pliiniuse kiri ja küsimus.

Plinius Noorem oli Bithiinia maavalitseja, ja ristiusu laiali lagunemine tema kubermangudes tegi talle mõnda muret, nii et ta keisri käest nõuu küsis, mis ta awalikkude kristlastega peaks tegema. Trajaanus andis siis järgmise käsu seaduslise mõjudusega: Kristlasi ei pea mitte ülesotsitama, ei ka salakaebusi nende üle wasta wõetama; aga kui awalikult nende pääle kaebduft tõstetakse ja kui nad jumalatele mitte ohwerdada ei taha — siis peab neid mõõgaga äratapetama. — Näib nüüd selle käsul küll ka oma jagu pehmust juures olewat, siiski on ta üks seadus, mis ristirahwale eluõigust ei anna. See on esimene seadus ristirahwa wasta; juba kristlase nime kandmine teeb seda surmawääriliseks kuriteuks.

Trajaanuse all suri elatanud Jerusalema piiskop Siimeon, üks Jeesuse sugulane, risti surma (107). Keisri enese käsu pääle toodi ka Antiochia piiskop Ignaatius, üks „apostlik isa“ kohtu ette ja kikuti Rooma linnas lõukoertest lõhki (115).

2. Lühikese waheaja järel hakkas uus tagakiusamise torm, ja seda sünnitas „maailmatark keisritrooni“ pääl, keiser Markus Aureelius (161—180). See keiser oli wäga palju paganlises maailma tarkuses õppinud. See tarkus ja Rooma riigi ühendus käis talle ülekõige. Ristirahwa usu mõtted oliwad seepärast tema meelest päris ebausik, mis riigi ühendusele üksi kahju näis toomat. Sellepärast kätkis ta neid tagakiusata ja ka piinamiste läbi neid riigiusu sisse tagasi pöördada.

Selle tagakiusamise ajal suri Smyrna linnas piiskop Polykarpus, 86 aastat wana, märtrisurma. Maawalitseja tahtis wanameest päästa ja soowis, et ta Kristust peaks ärasalgama; aga Polykarpus wastas: „Kahesakümmeend kuus aastat olen ma Kristust teeninud ja tema ei ole mulle ühtegi wiga teinud. Kuis wõiksin ma siis nüüd oma kuningat needida, kes mind õndsaks on teinud?“ Ta põletati elawalt puuriida pääl ära, mida ka Juudlased aitasiwad walmistada (167 a.). — Wäga palju oli ka weel muid usklikka, kes werega oma usku pidiwad maksma. Nimetame nende hulgast üksi mõne: 90. aastane piiskop Pothimus, naisori Blandina ja 15 aastane laps Pontikus.

§ 15.

Tagakiusamiste tõine puhk (180—249).

1. Pääle Markuse Aureeliuse tuliwad mitu keisrit auujärje pääle, kes hommiku maa elukombid armastasiwad, ja kes sellepärast mitte oma esimeseks elukohuseks ei arwanud Rooma riigiusku ülewal pidada. Nii wõis siis ristirahwas mõnda rahulist aastat äraelada, aga ajuti puhkes ommeti werine kiusamiste torm.

Nii andis Septimius Seweerus (a. 202) uueste kange 202.
käsu ristirahwa vastu wälja, ja kobe hakkas kange kiusamine ise-
äraniis Aafrika maal. Karthaago linnas piinati sääl üht suurtsugu
noort prouat, nimega Perpeetua. Imeja laps oli tall hõlmas ja ta
paganline isa palus teda südamest, oma usku salata; aga ta läks
rõõmuga selle eest surma. — Niisamuti suri sääl ka naisori Felici-
tas ja Alexandria linnas Leonidas, kirikuija Origenese isa.

2. Need raskeid kiusatuse ajad olivad ristiusuliste puhastuseks
wäga tähtsad. Sest kus wangipõlw ja surm ristirahwast ootis,
sääl hoidsiwad üksi need ristiusu poole, kellel ta südame asi oli.
Oli ju rahulisel ajal, kus katsumisi ei olnud, kerge ristiinimine olla.
— Pääle Septimiuse Seweeruse surma tuli seefugune rahu aeg,
sest järgmised keisrid ei kiusanud ühtegi usku taga, waid arwasiwad
õigeks igast usust ta tähtsamat siisu elupeegliks wäljawalida. Nõnda
olla Alexander Seweerusel see nõu olnud, Kristust Rooma
jumalate hulka üleswõtta. Ja keiser Philippus Arabs oli nii
lahke ristirahwa wasta, et teda ise ristiusuliseks oleks wõinud pidada.

Seefugusel rahuajal kaswas muidugi ristiusu tunnistajate arm;
aga palju olivad nende hulgas üksi wäliste põhjuste pärast. — Ja selle-
pärast kaebawad selleaegsed koguduse wanemad sagedaste usu leiguse üle.

§ 16.

Tagakiusamiste kolmas puhk (249—323).

1. Pääle lahke pääwa paiste rahu ajal tuli jälle raske torm.
Aastal 249 sai mehine Decius Rooma keisriks, kes jälle endisest 249.
riigi põhjusedest finni pidas. Tema meelest oli seepärast risti-
usk üks waenlane, kellega elu ja surma pääle wõidelda tuli. Järg-
mised kiusamised on seepärast weel kardetawamad kui endised; nad
jätawad kindla plaani järel terwes riigis weriseid jälgi järele. See
plaan oli jeda kardetawam, mida kawalam ta oli: keiser oli nimelt
nõuuks wõtnud, kõiki koguduse wanemaid ja õpetajaid arahukata.
Sest olivad üksford kiriku sambad ja toed arariisutud, siis pidi ta
ju ka ise langema.

Meie ei wõi imeks panna, kui endine rahu aeg tunnistuse
waimustust raugestanud oli, kui tunnistajate kõrwas ka langejaid
leiam. Ja paraku, juur hulk langeiwad tõeste usust ära, kui
hirmsad piinamise riistad oma koledat tööd toimetasiwad. Mõned
salgasiwad oma usku täieste ära, ohwerdasiwad jumalatele ehk keisri
kujude ees; mõned aga lassiwad raha eest enesele waletunnistusi
wäljaanda, et nad ohwerdanud olla. — Mõlemaid aga heideti kui
usu salgajaid kogudusest wälja.

Seda liigutavam aga on muidugi tunnistajate kannatuse rõõm, nad olivad „kui rahwas, walmis igal filmapilgul surema.“ (Nii ütleb Tertulliaanus.) Nende tunnistajate hulgas on nimelt kiriku isa Origenes nimetada. Kui ta rõõmuga hirmust piinamist oli kannatanud, pääsis ta küll lahti, suri aga pea oma haawade kätte ära.

253—260.

Keiser Valeriaanus astus Deciusse jälgedesse (253—260). Tema all kautas Karthago linn oma ustawa piiskopi Kypriaanusse. Ta oli esmalt oma kogudusest kaugemal pidanud wiibima, aga see oli tall liig raske; ta tuli linna ligemale ehk ta küll kirjutama pidi: „Keisri koledat käsku oodetakse iga päew. Meie aga seisame kindlas usus ja alandlikus lootuses, et meie Issanda käest elukrooni saame wasta wõtma.“

Mis Kypriaanus aimanud, sündis pea. Teda wõeti wangi ja toodi linna. Ja et ta kõigiti oma usu juurde kindlaks jäi ja jumalatele mitte ei ohwerdanud, sai ta mõõgaga ärasurmatud.

2. Kui 260 Valeriaanuse poeg Gallienus trooni päale sai, hakkasiwad ristirahwale jälle paremad päewad koitma. Gallienus kinnitas kõige esmalt keiserliku käsuga, et ristiusk terwes riigis lubatud on. Tuba oli keisri enese ja riigi teenistuses palju ristiusulisi; kristlane olla ei olnud enam häbi asi. Endised waiksed palwemajad muutusiwad ilurikasteks kirikuteks. Endine kannatuse aeg näis pea ununud olewat. Aga paraku, selle kauni koidu järele ei tulnud weel hele päew, waid ta asemele astus uueste kole õõ.

284—305.

Keiser Diokletiaanus, kes 284—305 Rooma riigi üle walitses, astus alguses Gallienuse sammudes ja oli ristirahwa wasta lahke. Aga pea muutus ta meel, kui ta wäimees ja kaaswalitseja Galeerius teda wäsimata kristlaste wasta üleskihutas. — Sääli tegi siis ka Diokletiaanus mõtet ühiseft riigiusust oma mõtteks. — Ta püüdis kõigest wäest lagunewat paganlist elu ja olu noorestada. — Tuba oli ta ise wananenud. Ta wõis pea surra: aga kas pidi ta ühtluse mõte täitmata jääma? Ja ta jäi täitmata, nii kaua kui ristiusk weel Rooma riigis nii laiali lautatud oli. — Keiser mõttis sellepärast Greeka jumala Apollo oraaklit küsida, mis teha. Draakel kuulutas ristirahwa surma. Ja nii hakkas ühel suurel paganlifel pühäl kiusamise märs (aastal 303). — Paganad tormasiwad Nikomeedia linnas kõige esmalt ühe kristliku kiriku kallale, põletasiwad sääli olewat pühad kirjad ära ja häwitasiwad wiimaks pühakoja ära. Ühtlasi kuulutas awalik keiserlik käsk: „Ristirahwa koosolekud on keelatud, nende kirikut tulewad ärarikkuda ja nende pühad raamatud ärapõletada. Kõik kristlased kautawad omad riigiteenistuse ammetid ja omad kodanlikud õigused.“

303.

Nii hakkas siis tagakiusamine ristirahwa wasta, nii hirmus,

nagu ükski weel enne ei olnud. — Ja ka weel Diokletiaanuse sur-
maga ei lõppenud kannatuse aeg, sest Gallieenus püüdis kõigest wäest
lõpetada, mis kord hakatud oli. — Wiimast korda kogub paganlik
maailm kõige oma wiha ja waenu kokku, et seda wäikest karja ära
lõhkuda, mis nii isemeelselt risti all ennaft ühendanud.

Küll salgasiwad mõned üksikud oma usku, küll andsiwad nad
ka mõned pühad kirjad põletamiseks wälja, mis jäädawalt sellega
ärakadusiwad: aga siiski on kõikumata usu tnnnistamine üleüldine
ajamärk. Mehed ja naesed lastsiwad ennaft hulgamiihi mäekaewan-
dustesse saata, uputada, risti lüüa. Terwed kiriku täied põletati
korraga ära, sadade miisi tapeti ühel päewal; surm mõõga läbi oli
weel armu asi. — Aga siiski näis, nagu ei tahaks wihasem kihwt
seda wäikesi hulgakest mitte hukata jõuda. Sest just praegu wõisi-
wad kristlased nagu ennegi hüüda: „Lööge meid risti ja piinake
meid, hukake meid ja sõtkuge meid jalge alla. Teie ülekohus kinnitab
meie süütamust. Teie toorus, ka teie koledam toorus, ei tähenda
midagi; ta äratab üffi uusi tunnistajaid meie usule. Meie kaswame,
mida enam teie meid mahaniidate; kaunim külw on ristirahwa weri!“

3. Juba oligi aeg käes, kus see lootusriikas usufõna pidi tõeks
minema. Diokletiaanuse langes 311 pitkalise haiguse sisse ja soowis 311.
siis ifegi kahetsedes, et ristirahwas tema kohta eestpalwet teeks.
Ja ka Galeerius ei wõinud elawa Jumala eest mitte ärapõgeneda:
ta suri suure walu sees, elawa ihuga äramädanedes.

Ja nõnda oli siis Jumala abi kõige lähem, kui häda kõige
suuremaks oli tõusnud. Sest sõna sai tõeks: „Kõik, mis Jumalast
on sündinud, wõidab maailma ära. (1. Joh. 5, 4.)

See wõit aga sai awalikult ilmsiks, kui rõhutatud ja surutud
ristirahwale abi õhtumaa poolt tuli:

Kuna Diokletiaanuse hommikumaal walitses, walitses õhtumaal
Konstantius Chlorus. Tema ja ta waga abikaasa Helena
oliwad juba ristirahwa wasta lahked, sest ta arwas: kes oma
Jumala wasta ustaw on, see peab ka ustaw keisri alam olema.

Konstantius suri wara, aga ta mehine poeg Konstantinus
Suur, kes 306 ta järel keisriks hüüti, oli juba kindlaks nõuiks 306.
wõtnud, ennaft üksi ristirahwa pääle toetada. Seda tegi ta juba
oma walitsuse alguses, aga weel enam siis, kui ta kaaswalitsejad ja
wastased, kes ta wasta sõdisiwad, ärawõidetud oliwad. Aastal 323 323.
hiilgab terve Rooma riigi kroon Konstantiinuse pääs — ja selle
aastaga hakkab ka ristirahwale üsna uus ajajooks.

§ 17.

Tagakiusamiste järg.

Tule ja mõõgaga oli kristliku kiriku vastu võideldud, et teda sellega maa päält ärahävitada. Rooma keisrid oma wägewa auu- järje päält olivad weriseid käskusid wäljasaatnud, et selle riiki kautada, kes waene ja alandlik olnud. Rooma ja Greeka targad olivad oma suure tarkuse ja teadusega nende vastu wõitlema hakanud, kes kalamehe seisusest waimulikusse ammetisse olivad kut- sutud: ja see kõik on risti wõimust üksi kinnitanud ja suurendanud. Küll püüdsiwad seesugused waenlased kirikut maa päält ära kautada, aga nad rajasiwad temale üksi uut teed. Sest kus näituseks kiusa- mise ajal kristlasi kaugemale wangipõlwe saadeti ehk nad ise kiusa- tuste tormide eest ära põgenesiwad, sääl andsiwad nad muidugi uues elukohas uut tunnistust omast usust ja wõitsiwad seega ikka weel uusi hingi Issandale. Kannatuse ajal pidi kristlik elupuhtus selgima, sest risti alla kogusiwad ennast muidugi need, kes jüdamest oma Issanda poole hoidsiwad. Kannatades ilmuksiwad hiilgawad kristli- kud eluwoorused: nagu lepplik meel, andeks andmine ja waenlase armastus. See oli paganlisele maailmale üsna uus nähtamus ja just wereotjaste täitmine sundis mõndagi paganat vastu rinda lööma nagu Rooma päälikut Kristuse risti all.

See otjus, mida wariseer Samaliel oodata oli käskinud, oli juba ilmsiks saanud. Kristlik kirik oli wõideldes wõitnud, tagakiusa- mises kroonile jõudnud. Lahtiwad laened ja tuhisewad tormid ei jõudnud ta alust mitte ära õonestada, sest ta oli kalju pääle raja- tud, ja Kristus ise, kui koguduse pää, kaitjis teda.

B. Kristliku kiriku siseine elu, wõitlemine ja edenemine.

§ 18.

Apostlikud isad.

1. Mitte üksi wälispidi ei olnud kristlikul kirikul wõidelda; ka seespidi pidi ta üksi wõitlemise waral edenema ja selgusele saama. Wõideldes pidi ta ikka enam ja enam sellest aru saama, et koguduse kallim armumara apostlite ajal talle kingitud oli; et ta edespidine aeg ainult selle wara juurde tagasi pidi tulema ja üksi tema abil oma elu edendada ja kosutada wõis. Need mehed nüüd, kes ise weel apostliku õpetuse algushallikast selget ewangeliumi wett on maitsnud, on apostlikud isad.

Apostlikud isad on need koguduse wanemad, kes ise apostlite feltfilased ehk nende kaswandikud olivad olnud, kes weel apostlite ajal ehk pea pääle nende surma elasiwad ja kui isad kogudust juhatafiwad. Nad tegiwad seda suufõnalise tunnistusega ja ka kirjateel. Et nende kirjades muidugi apostlik waim puuduma saab, et nad üffi kui koit päewawalguise kõrwas saawad olema, seda wõime muidugi arvata.

2. Järgmised nende hulgas on tähtsamad:

a) Barnabas, tuttaw Pauluse feltfilane. Tema nime all on üks raamat meile alale hoitud, täis armsaid ja tähtsaid mõttid. Aga kas tõeste Pauluse feltfilane seda kirja kirjutanud, selle üle peame kahe wahel jääma.

b) Hermas (Room. 16, 14). Tema nime all on üks kiri kirjutatud, mille päälkiri „karjane“ on, täis piltlika nägemisi. Üks ingel astub kui inimeste karjane üles ja manitseb wagale elule.

c) Klemens Roomaanus (Rooma Klemens). See oli üks esimeste Rooma piiskoppide armust. Ta kirjutas ühe kirja Korintuse rahwale, kus ta sõnakuulmisele koguduse wanemate wasta noomib. Tema läbi saame ka Pauluse wiimsest eluajast teadust. Ta suri a. 101.

d) Ignatius, Antiochia piiskop, Johannese ehk Petrusse kaswandik. Ta suri Trajanuse ajal weretunnistaja surma (115).

e) Polykarpus, Smyrna piiskop, Johannese jünger. Tema kirjutas Philippi rahwale ühe kirja ja suri puuriida pääl Markuse Aureeliuse ajal (169).

f) Papias, Hierapoli piiskop, on ka Johannese kaswandik. Temaft on weel üks kirjakatke järele jäänud, kuhu ta Issanda kõnesid kuuldu järele oli ülestähendanud. Ta suri a. 163.

§ 19.

Ekfiõpetajad.

1. Pääle ristikoguduse asutamise astusiwad niisama pea kui wälised wastafed, ka ta sifemised üles oma ekfiõpetustega ja wale-tarkusega. Zuba apostlitel oli nendega peaaegu igas koguduses tege-mist olnud ja weel kardetawamaks pidiwad nad saama, kui apostlist mäge neile wasta hakkamas enam ei olnud. — Need ekfiõpetused olivad noorele kirikule iseäranis sellepärast kardetawad, et nad risti-usu alust ümberlükata ähwardasiwad, kuna nad ristiusu põhjusõpetusi salgasiwad ehk ärawasfiiwad. — Kõik see suur wõitlus liikus aga elu- ja usu pääkõsimuste kohta: mis peame meie loomisest, lunas-tamisest ja pühitsemisest uskuma?

Nende küsimuste pääle andsiwad effektopetajad mitmesugused wastused, selle järele, kas nad ise juudalise ehk paganlise aluse pääl seisiwad.

2. Juudamõttelise aluse pääl seisiwad Nazareenlased ja Ebioniitlased. Mõlemad oliwad weel selle effektilise mõttewallaga suguluses, mille wasta juba Paulus oli wõidelnud.

a) Nazareenlasteks nimetasiwad Juudlased esmalt kõiki ristiusulisi seepärast, et nad Jeesust Nazaretist auustasiwad. Nazareenlaste lahk aga nõudis jäädamat finnipedamist wana seaduse käskombetest. Üksi paganakristlased wõida sest wabaks jääda.

b) Ebioniitlased (waesed, wagad) lähewad omas juudalises tujus weel kaugemale. Igaühe käest nõuawad nad wäliste kombete-käsu täitmist ja ümberloikamist. Käsu läbi saab inimene õigeks. Paulus on siis muidugi päris effekitaja. Kristus on tõine Mooses — ja siis jällegi ainult inimene. — Mõlemad juudalised lahud ootsiwad 1000. aastalist Messiaase riiki päris lihalisel nähtawuses.

3. Paganlise aluse pääl seisiwad: Gnostiklased ja Maniklased ehk Manichäuslased.

a) Gnostiklased püüawad küsimuste pääle: kuis on maailm loodud? kust on kurjus maailma tulnud? mis on Jumala olu? kuis walitseb ta maailma üle? wastust anda; aga sääl juures segawad ja solgiwad nad ristiusu mõtted paganliste sonimistega täieste ära. Ristiusu puhtast kullast ei jää sääl palju midagi järele, see kaub täieste paganlise ebatarkuse mudasse.

Gnostiklaste esimene ja ülem nõudmine on gnoosis, tundmine, teadmine, tarkus. Sest nad ongi oma nime saanud. Kes selle salatarkuse ja teaduse osaks saanud, selle käes on kõige ülem õndsuse wara. See tundmine on palju ülem kui usk ja kinnitab palju kaunimat elu palka. Aga mis on siis selle salatarkuse sifus? Loodus on niisama igawene kui Jumal; looduse ja kõige selle sees, mis nähtaw on, on kõige patu ja wiletsuse põhjus. Terwel ilma ajajooksul katsub ennast jumalik olu looduse paeladest päästa, mis teda wangis peawad. — Ehk üks teine gnostiline mõttewald õpetas jälle: algusest lõpuni wõitleb walguse jumal pimeduse jumala wasta. Segadust seletama saadab esimene ühe ülema wainu, Kristuse, kes inimese näul, ilma et ta inimene oleks, kõrgemat Jumalat kuulutab. Tema eeskuju järele elada on meie kohus. Meie ülem püüdmine olgu „gnoosis“ (teadmine) ja „askeesis“ (wooruse harjutus), millele sibile aga üksi wälja walitsetud jõuawad. Nemad on inimeste ülem liik, õiged gnostiklased, õiged waimulased¹⁾. Wähemat õndsust päriwad hingelased²⁾, kes üksi uskuma peawad; ja igaweste hukka lähewad need, kes üksi keha ja liha eluks on loodud, kes üksi kehandlased³⁾ on.

¹⁾ Waimulased — pneumatikoi. ²⁾ Hingelased — psühhikoi. ³⁾ Kehandlased — hylitkoi.

Ehk küll Gnostiklased õpetasivad, et igaüks, kell õige gnoofis käes, pattu ei või teha, fiiski langeasivad palju oma teaduse ja wooruse kõrgusest patu sügawuse sisse; mõningad pöörlesivad weel meelega patu mudas, et „Saadana sügawusi läbi uurida.“

b) Gnostilise mõtewallaga sugulane on Manilaste ehk Manichäuslaste õpetus. Selle usulahu asutaja on Mani, kes ühest Persia preestri perekonnast wäljamõsunud oli. Ta oli üksi wäljaspidi kristlaseks saanud ja püüdis Persia Zoroasteri usku ristiusuga ühendada. Kristikogudusest wäljajaidetud, Persia preestritest tagasiusatud, pidi Mani põgenema. Ta rändas siis terwest Indiamast läbi kunni Hiina riigini ja korjas ifka oma uue usu tarwis warandust. Siis elas ta tüki aega ühes koopas Turkestani maal, kus ta ühe raamatu täis usulisi kujutusi kirjutas. Kui ta aga Persia maale tagasi oli läinud, lastis teda säälne kuningas ühe waidluse järel Persia preestritega elawalt aranülgida.

Tema imelise usu põhjused on järgmised:

Jgaweste mõitlewad kaks jumaliku olemust üksteise wasta, üks walguse, teine pimeduse jumal. Mõitluse ajal neelawad pimeduse waimud ühe jau walgusest ära. Selle läbi sünnib inimene, koku pandud walguse ja pimeduse olust, waimust ja kaduwast ihust. Selles mõitluses lunastab ja päästab ilma Kristus, päikese waim, kes inimese näul ilma tuli, õpetust kuulutas ja üht trööstijat tõutas. See on nüüd Mani, kes apostlite läbi segatud ristiusku jälle seletab. — Kui kõik walguse olud wabaks on saanud, sünnib suur maailma põletus, miska pimedus mõidetud on. — Mani all seisawad 12 apostlit ja 72 piiskoppi. — Manilaste usk nõudis omaõite käest lõppemata wooruse harjutust, kuna, et ihu surmata püüeti, liha söömine ja wiina joomine keeldud oli. Ka abielupõlgamine oli soowitam.

4. Enam kristlise põhja pääl, kui ülewased efsiõpetajad, seisivad Montaanlased, Montaanuse usulahk. Selle efsiõpetuse lugu on järgmine:

Umbes 160. aasta ümber astus üks mees nimega Montaanus üles ja kuulutas, tema olla Kristusest tõutatud trööstija, kes efsiteele sattunud kirikut puhastama pidada. Kaks naisprohwetit, Maximilla ja Priskilla, silendasivad temale teed. Nende kolme tuline tunnistus, nende wälispidi waga elu, mõitis neile palju sõbru ja nimelt sellepärast, et nad alguses kiriku õpetusest mitte palju kõrwale ei läinud. Et nad aga fiiski lahulise põhja pääl seisivad, sai pea ilmsiks. Seda näitawad ka meile Montaanlaste järgmised õpetused: Täiusetele wiib üksi kõige kangem wooruse harjutus ihu waewamises, paastumises, palwes. Abielu põlgamine on puhta elu märk; teist korda abieluse astumine on niisama kole kui abielurikkumine. Ilmu-

tuse anded ja prohveti ammet ei ole apostlite ajaga veel lõppenud. Üksi jääb, kus nad edasi kestavad, on tõsine kirik. Montaanuse, selle trööstijaga ja tõsise prohvetiga, on kirik alles täieealiseks saanud. Nüüd on tõeste täius käes, sest juba ehitab Kristus oma 1000. aastase auuriigi üles.

Selle 1000. aastase riigi ootjaid oli ka muidu pääle Montaanlaste hästi palju ristifoguduses.

§ 20.

Kiriku kostus ekfiöpetajate vastu.

1. Ekfiöpetajad olivad sifemised kiriku vastased. Nad mõiswad seepärast muidugi ka üksi waimulikfude abinõuudega ärawõidetud saada.

Kus uus testament weel mitte fogutud ei olnud, jääb toetas ennaft noor fogudus wanatestamentlise sõna ja apostlite tunnistuse pääle. Ja mis wiimse põhjusfisu oli, seda oli kirik alguseft Issanda ristmise käsu (Matth. 28, 19) sibil mõistnud ja seletanud. Ja nii kinnitas ta rõõmuga ekfiöpetajate wasta: „Mina usun Jumala Isa, Poja ja Püha Waimu sisse.“ Seda usku seletas siis weel kirik wähe laiemalt ses tunnistuses, mis meie Luteruse katekismuse teise päätüki põhjuseks on pandud. — Ja et fogudus selle kohta kindel oli: see usk on püha kirja ja apostlite õpetus, sellepärast nimetas ta seda tunnistust apostlikuks symboliks¹⁾ ehk usutunnistuseks (W. § 12, 1). See tunnistus pidi nüüd fogudusele ekfiömata usu juhiks ja sihtnõõriks olema.

2. Aga weel tuli kindlamine näidata, et usk kolmainu Jumala sisse tõeste apostlite õpetus olnud. Seks hakati uue hoolega teadusti apostliteft järele pärima ja nende kirju kofku koguma. See korjamise töö on aastal 397 Karthago linna kiriku kougaga ehk kontsiliumiga täieste lõpetatud. Sellega on uue testamendi täis kirjade fogu wana testamendi kõrwas foguduse käes. See peab tall olema ekfiöpetuste wasta üks kanoon s. o. juht, sihinõõr. Ja kõik kirjad, mida apostlid tõeste kirjutanud, nimetati kanoonilisteks kirjadeks, kuna ebakirjad üksi apokryphiliste²⁾ nime mõiswad kanda. — Terwe ristifogudus aga, kes usulahutajate ja lõhkujate wasta kindlas usus ühendatud oli, nimetas ennaft „katolik“ ehk „üleüldine“ fogudus. Sell ajal tähendas nimi „katolik“ tõeste

¹⁾ Symbol on Greeka keele sõna ja tähendab tundemärki, nimelt üht tundemärki, mis ühe usulise seiskonna õpetuseft aru annab.

²⁾ Apokryphilised kirjad on nagu kinnikaetud kirjad, salakirjad, mida awalikus jumalateenistuses mitte ei wõi pruufida.

niisama palju kui „kristlik“, kunni Rooma kogudus õigufeta seda auunime püüdis edasi pidada, kus ta ise kristlikku tõtt juba oli ärajalanud.

§ 21.

Kiriku-ijad edendawad kiriklikku elu ja teadust.

1. Muidugi mõista, oli kogudusel tugewaid wanemaid ja juhatajaid tarwis, kuna ta eksiõpetajate wasta wõitlema pidi. Reid tähtsaid mehi nüüd, kes wanas kirikus pääle apostlikkude ijade kogudust juhatafiwad ja toetafiwad, nimetame kiriku-ijadeks. — Meie kõneleme esmalt hommikumaa kiriku-ijadest. Nende hulgas on nimetada

a) Justinius Märter ehk Weretunnistaja. Ta on üks wanemaist kiriku õpetajatest pääle apostlikkude ijade. Justinius oli Samaria maal sündinud, kus ta wanemad rikkad paganad oliwad. Ta uuris kõik paganlised tarkuse kirjad läbi; aga ka näituseks Greeka mõttetarga Plaato sügawad õpetused ei jõudnud teda mitte rahule saata. Siis tegi teda üks auuwäärt wanamees pühakirjaga tuttawaks ja sääl leidis ta, mida ta otsinud, Jeesuses Kristus. Tema teenistusesse andis ta selle pääle kõige oma tarkuse ja teaduse. Ja nii astus ta siis wägewa tunnistusega üles. Kui ristiusu kaitsekirjanik (apologeet), teda kaitstes juudaliste ja paganliste kirjalikkude päaletormamiste wasta.

Wiimasel ajal oliwad nimelt paganad pääle tule ja mõõga ka terawat ja waimurikast fulge kristlaste wasta sõtta saatnud. Oma kirjaliku tarkusega lootis wana maailm wissiste sõna ristist ärawõita. Waimurikas mõttetark Celsus wõttis kõige oma tarkuse ja naljatuse kofku, et näidata, kui põhjata ja edew ristiusk olla. Usupilkaja Luciaanus ei tea muud ette tuua, kui põhjata teutust. Nende ja mõne muu paganlise kirjamehe wasta astufiwad nüüd kristlikud kaitsekirjanikud üles, kes waimustatud tunnistusega tõendafiwad, kuis ristiusu algus jumalik olla. Ja nende hulgas on Justinius kõige tähtsam. — Üks ristiusu kaitse-kiri, mida ta keisri Markuse Aureeliuse kätte saatis, tõi talle wangipõlwe ja surma a. 163.

b) Klemens Aleksandriinus ehk Aleksandria Klemens.

See mees oli Aleksandria linna kirikukooli õpetaja. — Nimeetatud linn oli üleüldse sell ajal oma kirikliku teaduse poolest kuulus ja palju kiriklikka õpetajaid leidfiwad oma kaswatust Aleksandrias, nimelt Klemenfi juhatusel all. Wiimne kirjutas ühe tähtsa kolmejaulise raamatu, mis kristlise tõsi tarkuse sügawusesse tahtis juha-

tada. Klemens suri umbes a. 220. — Tema õppiija ja järeltulija oli

c) Drigenes. Seda kiriku-isa imestavad selleaegsed paganad ja kristlased ta suure teaduse ja haruldase usinuse pärast. Juba lapsena luges ta usinaste pühakirja ja kui ta isa Leonidas oma usu pärast wangi oli wõetud, manitses poeg teda, et ta mitte usust ei langeks. Suure õnnistusega oli Drigenes Aleksandria kirikukoolis tegew. Kuid säält pidi ta paraku oma piiskopi kadeduse pärast taganema, leidis aga Keisarea linnas jälle uue tööpõllu, kus ta palju kasu saatis. Mitu effiõpetajat ja lahutajat saiwad tema läbi õige tee pääle tagasi juhutatud. Aga tagasiuudamine Deciusel all tegi a. 254 ta töörikkale elule werise lõpu.

Drigenes andis esimese teaduslise usuõpetuse wälja, kirjutas ühe kaitsekirja Celsuse wasta, andis wana testamendi wälja mitme Greeka keele tõlguga j. w. m. Aga ka effiõpetustest ei olnud ta waba. Nii õpetas ta kirjawastaliselt: maailm olla igawene, hinged olla enne ihusse saamist juba kui elawad olemused olnud, liha ei tõuseja mitte üles.

2. Shtumaa kiriku-ised ei ole aga ka oma tähtsuse poolest mitte wähemad kui nimetatud kiriku wanemad. Sest Aleksandria kirikliku teadusega astus ühes sammus Põhja-Aafrika teadus ja uurimine. Tema wõitles kõigest wäest paganlise kunsti ja mõttearwuse wasta. Ta nõudis suure rõhuga elu pühitsust ja kanget mooruse harjutust. Mõnda pärastise aja Rooma kiriku mõtet leiame kui idu siin juba ette walmistatud. Aafrikamaa kirikliku teaduse tähtsam edendaja oli

a) Kiriku-isa Tertulliaanus. Tema oli paganlise päälisku poeg Karthago linnast, suur õiguse tundja ja kõnemees. Ta seisib juba mehe eas, kui ta ristiusku heitis, aga wägewa sõnaga astus ta siis selle waimustatud kaitsjana üles. „Kui teie, Rooma riigi juhatajad, mitte awalikult läbikatfuda ja suusõnaga läbiuurida ei taha, kuis ristiusuga lugu on, siis lubatagu ommeti tõele, et ta waike kirja sala teel teie kõrwuni ulataks. See tõde ei palu mitte armu omas asjas, ta ei pane mitte imeks, mis ta wasta sünnib. Ta teab, et ta kui mõderas siin maa pääl elab ja wõõraste hulgas kergeste waenlasi leiab, et ta suguwõsa, ta kodumaa, ta lootus, ta õnn, ta au taewas on.“ Nii algas Tertulliaanus üht kaitsekirja, kus ta näitas, misugust ülekohut Rooma kohtunikud ristirahwale teewad, kui nad neid tagasiuudawad, kes ikka ustawad riigialamad olnud. Nad ei olla mitte mäsajad, waid otfida omas ühenduses üleüldist pühitsust. „Kui aga õiged ja hääd kofku tulewad, kui wagad ja kasnad ennast koguwad, siis ei ole see mitte mäsuselts,

waid üks kogudus, nii auuwaärt kui ial üks senati kohus." Nii walju kui Tertulliaanuse loomus, oliwad ka kõik ta nõudmised. Waljuste hakkas ta paganlise teaduse wasta, ehk ta ise küll selle läbi haritud oli, ta keelis sõja- ja riigiteenistusesse astumist ja teist abielu. Ka muidu abieluta elu soomitades, laitis ta ka lasteristimist. Tema imeline iseloom wiis teda weel wanaduse päiwil Montaanlaste sekka. Ja meie wõime armata, kui suur nimetatud usu-lahu rööm seefuguse wõidu üle oli. Omad tähtsamad kirjatööd kirjutas Tertulliaanus Labina keeles. Selle läbi sai ta Labina kiriku-keele põhjendajaks. Tema suri umbes a. 220.

b) Kypriaanus on teine Aafrikamaa usuteaduse toetaja ja edendaja. Ta oli noores põlwes paganliseks kõnekunstnikuks õppinud, aga Tertulliaanuse kirjad tõiwad talle ewangeliumi koitu ja toitu. Kaks aastat pääle ristimise oli ta juba Karthago linna piiskop, ta ustaw ja osaw karjane. Kypriaanus hoidis ennast küll mitmest Tertulliaanuse waljusest kõrwa, käskis aga fiiski, vähem sifemises uuenduses, kui wälises tegude wagaduses õnnistust otsida. Ja seda wõida üksi ainsas pühas nähtawas kirikus leida, mille üle piiskopid apostlikus waimus walitsewad.

Just need mõtted wõisiwad ebatarwiduseks seletatud saada. Ja seda on pärastine Rooma kirik teinud, kui ta kõigi oma eksitustega ifka weel ainus apostlik kogudus tahtis olla. — Kypriaanus suri märtrisurma keisri Waleriaanuse all a. 258.

c) Irenäus. Ka kiriku-isa Irenäus leidis õhtumaal enesele tööpõllu, ehk ta ise küll Wäikeses Aafrias kaswamatud ja haritud oli. — Säälnu kiriklik teadus oli Pauluse usus ja Johanneese lahkusel kauniste kosunud. Seda ewangeliummi kandis siis Irenäus kui Polykarpuse kaswandik Gallia ehk praegusele Prantsuse maale. Ta sai Lioni linna piiskopiks ja kirjutas ühe raamatu usulahutajate wasta. Irenäus suri Septimiuse Seweeruse all a. 202 were-tunnistaja surma.

§ 22.

Kiriklikud seadlused ja jumalateenistus.

1. Apostlise aja armuanded oliwad kadunud, seepärast pidi jutluse ütlemise wabadusele ka pea piir ette pandama. Üksi see wõis ewangeliummi kuulutada, kes Jumala sõna uurinud ja kuulutuse ammetisse korraliselt kutsutud oli. Nii sündis iseäralik waimulik seisus, mida nimega „kleerus“ ehk „kleeriklased“ nimetama hakati. Nimi tähendab esialgul „pärandus“. Sest see seisus pidi Jumala iseäralik pärandus olema ja Jumalat pidi ta ise kui päran-

dust otstima. Tema juhatuse all seisis „Laos“ (rahvas) ehk „Lailased“, koguduse liikmed. Kogudus ise ehk lailaste kogu oli ka kahe liigiline: esmalt usklikud, ehk koguduse täied liikmed ja tõiseks õppijad ehk kuulajad, kes ennast veel ristimisele ettevalmistasivad.

Kuna nii ilmalikkude seijuste hulgast waimulik seigus ennast lahutas, hakkas ka wiimse keskel ise üks iseäralik seadlus ja kord ilmstiks saama. Waimulikus seijuses leiame nimelt pea ülemaid ja alamaid ammetimehi. Iseäranis sai piiskop (ülewaataja) ülemaks auunimeks; ja kui ta veel ühe maakonna päälinnas elas, siis nimetati teda „metropoliitiks“ (päälinna piiskop). Pidi kirik kosuma, siis pidi ta lahutamata ühine olema. Sellepärast oli juba Kypriaanus tähendanud, et koguduse ühtlus iseäranis apostlis Beetruses ettekujutatud olla. Veel ei mõelnud aga see kiriku-isa selle pääle, Rooma piiskopile iseäralist eesõigust anda. Siiski sai aga juba käesolewa ajajooksu lõpul selgeks, kuis apostlikkude koguduste wanemad enesele suuremat tähtsust nõudsiwad, kui muud. Seesugused kogudused aga, kes nimelt apostlite läbi ja nende ajal asutatud oliwad, oliwad järginised: Antiochia, Ephesus, Jerusaleml, Korinthus ja Room.

2. Kui veel kiusamise marud ristikoguduse üle tormasiwad, siis ei leia meie muidugi veel mitte ilurikkaid jumalakodasid. Koguduse liikmete eramajades, laantes ehk märtrite haudade pääl tuldi kokku ja peeti jumalateenistust. Ehk et ennast veel enam luurijate filmade eest warjata, kogusiwad usklikud ennast maaluste hauakambrite sisse, mis „katakombe'te“ nime all tuttawad on.

Kunstidest ei pruugi kirik alguses muud kui luuletust ja muusikat waimulikkude laulude walmistamises ja laulmises. Nimelt oli Aleksandria Klemens luuletuse kunstis osaw. — Siiski on risti märgi pruukimine ja kunstlik kaunistamine wara üleüldine. Niisamuti leiame karjase, tui, kalamehe, hirwe (Ps. 42, 1), kotta (Ps. 103, 5) ja muud kujutusi haa kambrites, mis waimulikka sündmusi pidiwad tähendada. Nimelt oli näituseks Greeka keele sõna „kala“ (ichthys) kristlastele tuttawaks sala märgusõnaks saanud. Seft kuna ta paganatele muud midagi ei tähendanud, kui tuttawat weelooma, lugesiwad ristiusulised taft järgmise lause wälja: „Jeesus Kristus Jumala Poeg, Ürapäästja.“ Seft Greeka keeles teewad selle lause sõnade esimesed tähed just sõna „ichthys“ (kala) wälja.

Küll pidi ristikoguduses iga päew Issanda meelepäraline rahu päew olema, siiski nõudis wäga pea kristlik elutarwidus ise üht päewa, millal üksi Jumala armu pidi ülendatama. Pühapäewa kõrwal, mida Issanda ülestõusemise mälestuseks kui rõõmpäewa pidi

pühitsetama, pidivad kesknädal ja reede waiksed palwepäewad olema, kus Issanda kannatamist ja surma meelde tuletati. Selle ajajooksu aastapühad olivad: Ülestõusemise püha, Nelipüha, Jumumise (ehk Kolmekuninga) püha ja Taewaminemise päew. Nende päewade järele hakati siis ka Jõulupüha pühitsema.

Ka jumalateenistus ise oli nüüd weel lihtlabane. Ta oli kokkupandud laulust, palwest, pühakirja ettelugemisest ja jutlusest. Siis tuli püha õhtusöömaaja pühitsemine. Aga et ristimata õppijad temast weel mitte osa ei wõinud wõtta, siis langes jumalateenistus kahte jaksu: esmalt üleüldine jagu ehk õppijate misja ja teiseks iseäralik jagu ehk usklikkude misja. — Misja tähendas alguses „lahti lastmist,“ millega õppijad ärasaadeti. Õppijaid wõeti koguduse liikmeks wasta, kui nad awalikult apostlikku usutunnistust omaks usuks tunnistasiwad ja pühaliselt maailmast ja kuratist ennaft lubasiwad lahti lüüa.

§ 23.

Koguduse elu.

1. Kus ristilöödud Kristuse sisse usuti, jääl uuendas see usk inimese täie sifemise ja wälimise elu ja olu. Ebajumalateenistuse asemele astus elawa Jumala kummardamine. Omakasu püüdmise asemele astus waba armastus. — See armastus oli elaw wähemate wendade, aga ka niisama elaw, waeste ja haigete, leske-naeste ja waestelaste wasta. — See armastus nõudis, et ka wangidega pidi inimliselt ümberkäidama, et ka orjade põlw pidi kergitatud saama. Ja mõnigi pärisori tohtis sell ajal wabaduse koitu maitsta.

Armastusega pidi ühes sammus astuma elu pühadus. See pidi kõige esmalt ilmuma kristlikus perekonnas, kus abielu pühaks peeti, naesele auu anti, lapsi kaswatati kristlikus helluses. Ja kõige wäetimad lapsed nõudsiwad ja leidsiwad siin kõige suuremat armu ja hoolt. — Kui suur wahe on seski tükis wana paganlise ja kristlise maailma wahel! Säääl hukati wigased ja wäetimad lapsed ära, nagu ei oleks nad mitte elu wäärt — siin püüetakse neid armastawate käte pääl elule tagasi wõita.

2. Aga üks effiline elupühaduse kuju astub selle ajajooksul, paraku, ka juba sagedaste meile ette. Korraliste elukohuste täitmise asemele astub mitu korda walju wooruse harjutus, paastumine, lihapiinamine. Elukutse täitmise asemele inimlikes seltskonnas astub maailmast lahkimine, abielu põlgamine ja mõnda muud. Tulewase ajajooksu ja iseäranis keskea effitused ilmuvad meile esimises hämaruses.

Viimaks võime veel nimetada, et ka käes oleval ajal kirik kõigiti hoolt püüdis kanda, et ta elupuhtus ja pühadus mitte rikutud ei saaks. Kes oma ristiusu tunnistuse vastu efinud oli ja sellega kogudust awalikult oli pahandanud, see sai ta keskelt väljaheidetud. See sündis nüüd ka nimelt nendega, kellel kuusatuste ajal mitte kindlat tunnistuse julgust ei olnud. Nõnda muretsetes walju kiriku karistus kiriku puhtuse eest.

* * *

See oli see wana waba kirik, ehk ta küll risti kannatades kandis, ehk terve Rooma riik oma wäe ja võimusega ta vastu wõitles.

Ta oli just sellepärast waba, et kõik ta liikmed südamest waba tahtmisega ta poole hoidsiwad. Ta oli waba, sest häbi ja teutuse fisse ei kutsunud kedagi wälispidine põhjus, waid fitemine südame sund. Wana kirik oli waba, sest ta kofus ja edenes loomulisel teel, kuna ükski riigi wõimus oma kasuks ijeteesid talle ette ei kirjutanud.

Kolmas ajajooks.

Ristlikogudus wõidab ja saab Rooma riigikirikuks (323—590).

A. Paganuse langemine ja lõpp Rooma riigis.

§ 24.

Keiser Konstantinus Suur ja tema pojad.

1. Juba endisel raskemal ajal oli mõni keiser Rooma auujärje pääl istunud, kes ristirahwaga lahkeste ümberkäis, nagu näituseks Philippus Arabs ja Gallienus. Aga fiiski ei mõistnud neist veel keegi oma paganlist ebausku täieste ära salata ja oma põlwi nõtkutada elawa Jumala ees Jeesuse Kristuse sees. See sündis alles hiljemal ajal.

Kui aastal 306 keiser Konstantinus Chloorus furi, kes ka ristirahwa vastu lahke oli, oli ta walitsuse pärandaja tema poeg Konstantinus, keda pärast liignimega „Suur“ auustati. Aga weel ei olnud ta ainus Rooma riigi keiser; tall oli weel mitu waenlast ära wõita. Üks neist oli wastaskeiser Maksentius. Kui Konstantinus sellele vastu oli sõtta minemas, siis olla, nagu kirikulu kirjanik Eusebius jutustab, üks imeline sündmus juhtunud.

Sõja teekonna pääl olla keiser, kes nimelt oma kristliku ema Helena käest mõnda ristirahwa Jumala üle kuulnud oli, selle abi enesele palunud ja tema wägewusest üht märki näha soowinud. Säääl olla ta korraga tulise risti tähe taewas näinud ja selle ümber olla kirjutatud olnud: „Selle läbi wõida!“ Ja siis olla Kristus ise unes talle ilmunud ja käskinud sõjalipu pääle risti märki üles tähendada. — Olgu see ka waga muistene luuletus, aga tõsi on, et aastal 312 Konstantinuse sõjawäed ristimärgi järele sammusiwad — ja nad wõitsiwad. Wõidu lähem järg oli, et keiserlik käsk ristirahwa tagakiusamist ärakeelis.

Weel ei olnud aga ka nüüd Konstantinus üfsik Rooma riigi isand. Ta kõrwas walitsewad weel esmalt kaks ja siis üks kaaskeiser. Wiimse nimi oli Wicinius. Et Wicinius mitte õigusele maad ei tahtnud anda, astus Konstantinus ka tema wasta sõjawäega wälja ja wõitis täieste ära aastal 323.

Seega oli terve Rooma riigi walitsus Konstantinuse käes. Ja nüüd tunnistas ta ennaft awalikult ristiusu poole ja wõttis teda oma iseäralise kaitsmise alla. Ta püüdis mitmet pidi seda ülekohut hääks teha, mida ristirahwas tagakiusamiste ajal oli kannatanud; mõne waranduse, mis nende käest siis ära riisutud oli, andis ta neile tagasi. Mitu paganlist templit muudeti kristlikuks kirikuks; mitu uut kirikut ehitati, üks näituseks püha haua kohal Jerusalemas. Jupiteri tempel, mida Hadriaanus Jerusalemma oli ehitanud, kistuti maha. — Keisri perekonnas sai kristlik kombe pruugitawaks; ristiusulisi wõeti kõige ülemate riigi ammetite sisse wasta. — Et paganlist minewikku täieste unustada, muudeti Rooma asemel Byzanzi linn, mis nüüd Konstantinopeli nime sai, kristliku keisri pää- ja pesalinnaks. Säääl seisis keiserliku koja ukse üle keisri kuju, ristilipp ta käes ja paganuse madu ta jalgade all. Sellega oli ristkoguduse wõitlemine wõiduks muutunud, alandus ülenduseks: ristiusk oli nüüd Rooma riigiusk, kristlik kirik Rooma riigikirik.

Agas siiski peame tunnistama, kui meie ajaloulise tõe wasta mitte eksida ei taha, et kristlik waim Konstantinust ise weel ei olnud uuendanud. Ta aimas küll ristiusu ülemat wõimust ja soowis selle läbi kokkulangemat Rooma riiki kosutada, aga omas igapäewases elus awaldas keiser weel palju paganlist toorust. — Ja see ei ole ka ime, kui ristiusu päike Konstantinuse sügawamasse hinge põhja weel paistma ei ulatanud. Ta elas ju wana ja uue ilma wahel ajal, paganlise ja kristlise ilma pööripäewal, kus wana aeg oma mõtetega wiimast forda uue aja nõudmiste wasta wõitlema pidi. Et Konstantinuse osaw walitseja film seda ommeti üleüldse ära nägi, siis ei püüdnud ta ka kusil paganust wägiwaldsel kombel äräläm-

matada. Ta wähen das ta wõimust aega mööda ja tafasel wiisil — aga seega kõige kindlamine.

Alles aastal 337, wähe aega enne oma surma, lastis Konstantinus ennast ristida. Ta suri, 65 aastat wana, ja Konstantinoopoli apostli-kirikus pandi tema ta enese soowi pääle hingama.

2. Konstantinuse tegewus on järgmise aja- ja kirikulou kohta üliwäga tähtis: tema asutas kristliku riigi, ühendas riigi kirikuga.

Küll teab katoliku aja muinane jutuwara Konstantinuse perekonnast mõndagi hääd jutustada. Nimelt ilmub tema waga ema kui kristliku elupühaduse helkim eestuju. Ta olla kodus ja wõersil ewangeliumi seemet armastawa südamega külwanud, ta olla püha maa pühamaski paigas käinud, waestele hääd teinud ja haigid kosutanud. Tema soowi pääle ehitatud Golgatha mäele paganlise Weenuse templi asemele kristlik kirik, mida Helena-kirikuks nimetama hakatud. — Siiski on kindel, et ristiust weel kõiki keisri perekonna liikmid südame poolest harinud ei olnud. Seda näitab meile iseäranis Konstantinuse poegade lugu. Need oliwad Konstantinus II, Konstans ja Konstantius.

Nende kolme kätte langes pääle Konstantinuse Suure surma tema wägirikas pärandus. Aga paraku! Wäga pea kaub rahu sõnum esimesest kristlisest riigist: werises wennasõjas sõdiwad kolm waitsejat isa päranduse pärast üks teise wasta. Ja kui nad ka muidu filmnähtawalt ristiustu poole hoidsiwad, siis on onneti woolawad wereojad raske kaebdus seesuguste kiriku kaitsjate wasta. — Konstantius wõitis wiimaks ja sai ainsaks isewalitsejaks. Ta käskis paganlised templid kinni panna. Ta keelis kõik ohwrid, surma nuhtlust üleastujale ahwardades, ära. Riisugune waljus ja keiserlikkude wendade toored sõjad wõisiwad aga ristiustule aimult kahju tuua. See sai ka tõeste juba Konstantinuse järeltulija, keisri Juliaanuse juures awalikuks. —

§ 25.

Keiser Juliaanus Upõstata ehk Usujalgaja (361—363).

1. Kui wennasõda Konstantinuse poegade wahel mäsfas, oli Konstantius ka ühe isa wenna ära tappa lastnud; waewalt pääsis weel selle kuue aastane poeg, nimega Juliaanus, eluga. See oli rikaste waimuannetega laps, aga ta loomus sai wõeriti kaswatusel läbi täieste rikunud.

Juliaanust sunniti küll kristlikust jumalateenistusest osa wõtma, palju paluma ja paastuma, aga muud hariduse wara ja waimu

toitu ei antud talle mitte. Ja kui noor mees veel ise keiserlikus perekonnas muud ei näinud, kui wiha ja waenu, siis ei wõinud ta seesuguse kaswatusel läbi ristiusule mitte waimustatud saada. Ta oli kristlikku elu üksi pöörases ebakujus näinud. Seepärast hakkas ta ka usku üleüldse põlgama ja wihkama. Seda kattis ta aga hoolkaste waga näu alla finni. Ja kui ta siis wiimati veel paganliste Atheena mõtte tarkade juurde õppima wõis minna, paisus ta wiha risti wasta ainult suuremaks. — Kuid mis ta meeles mõlkus, oli ta ikka veel Konstantiusel eest warjanud ja nii usaldas see teda täieste.

Wähe ajal oli keisril Sakja rahwaga sõda tõusnud ja selle juhatusel andis Konstantius Juliaanuse hooliks. Noor päalik oli sõjas wäga õnneline, aga see äratas keisri kadepust. Juliaanus sai seepärast kätse sõjajuhatuselt ära anda. Aga sellele pani sõjawägi wasta, kes oma noort ja wahwat päalikut armastas. Ta hüüdis Juliaanuse ise Rooma riigi keisriks.

Juba ahwardas jällegi uus kodusõda, aga Konstantius suri äkki ära ja keisrikroon hülgas nüüd tõeste Juliaanuse pääs.

2. Otseteel püüdis nüüd noor keiser tõeks teha, mis ammu ta südame soow oli olnud: paganuse trooni uueste ülesehitada, ta mädanenud kehale uut eluõhku sisse puhuda. Selleks ei pruukinud ta mitte wägivalda, waid kawalust.

Ta lastis paganlikka templid uues ilus ülesehitada ja ohwerdas ise kui ülempreester. Ta nõudis preestrite käest jutuluse pidamist ja häid elukombid. Paganate tarwis ehitas ta waeste- ja haigemajasid ja mõttis jälle üksi paganaid riigiammetitesse wasta.

Aga ristiusuliste hulgas edendas ta kõigesugusid lahutusi ja waidlusti, et nende sisemine rahutus neid ise nõrgestaks. Ristiusu õpetajate päale pani ta muid raskeid kohusid, et nende mõjuwust wähenadata. Et ristirahwa eest tähtsat hariduse wara kõrwale hoida, keelis ta nende koolides paganliste kirjameeste lugemist ja uurimist ära.

Ja ka koguduse nurgakiwigi kallale kippus see meeletu wana-meelne keiser. Mis Kristus Jerusalema kohta kuulutanud (Matt. 23, 38; 24, 2), seda arwas ta waleks teha wõimat. Ta käskis seepärast Jerusalema templit jälle ülesehitada, aga maawärijemine ja haruldased tuleleegid tegiwad selle töö wõimatumaks.

Nii oli siis veel üksford ristikoguduse wasta surmakohus mõistetud. Üksi selle otsuse täitmiseks oli veel ühe ülema luba tarwis, selle auujärg wägewam oli kui Rooma keisri troon. Ja see ülem otsus tuli wäga pea.

Juba oli Juliaanusel nõu werise tagakuusamise teel sibile saada, aga sääl kutsus sõjaparasun teda Persia rahwa wasta wõitlema. Ja see pidi ta wiimne teekond olema. Üks waenlase oda tungis lahins-

gis ta südamesse. Ja kuna ta sõjahobu seljast langenud, olla ta wiimaks weel hiiüdnud: „Siis oled ja ommeti wõitnud, Galilea mees!“

Ja ta oli ka tõeste wõitnud, sest ta wiimne wastane, kes wäe ja wõimuga ta wasta pannud, oli warasesse hauda langenud, alles 32 aastat wana. — Juliaanus oli wiimne Rooma pagana-meelne keiser.

§ 26.

Paganuse täeline ots.

1. Juliaanuse surmaga oli paganuse wiimne tugi langenud. Selle keisri poliitilised püüdmised ise olivad paganlise usu wiimne hinge-wõitlemine, enne kui ta täieste surma unesse uinus.

Rannatafiwad ka Juliaanuse järeltulijad esmalt weel mõnda paganlist kombet, fiiski olivad nad südamest paganlise olu wastased. Nad olivad nõuuks wõtnud teda aega mööda täieste äralämmatada.

Nii oli Gratiaanus († 383) esimene Rooma keiser, kes paganlise ülempreestri auu ära põlgas ja seda ammetit mitte enam wasta ei wõtnud. — Niisama mõtles keiser Theodosius Suur (379—395). Kes tema ajal weel julges paganlist usku finni pidada, seda karistas tema kui kõige suuremat kurjategijat. Küll astus weel kuulus kirjamees Libonius ühe paganuse kaitsekirjaga keisri ette, aga asjata. Keiser käs kis paganliste templite uk sed finni panna ja ei teinud midagi selle wasta, kui rahwas ja mungad endise aja pühakodasid häwitama hakkasiwad. — Küll oot siwad siis paganad, et taewas saaks langema ja maa hukkaminema, aga kõik ilma-aegu. Ei tahtnud Niiluse jögigi, kes oma tõuswa weega Egiptuse maad niistutas ja wäetas, oma laenid tagasi tõmmata ja ülekohtusid näljahädaga karistada.

2. Aga fiiski seis is weel üks paganuse alus: see oli Atheena linna paganlik mõttetarkuse kool. Aga ka see wiimne kants pidi langema. Keiser Justiniaanus (527—565) pani ka selle asutuse jäädamalt finni, kuna ta õpetajad põgenema pidiwad.

See oli paganlise elu ja olu surma tund Rooma riigis. Kes iial weel haritud inimese nime kanda tahtis, ei tohtinud enam ennast tema poole tunnistada. Üffi fiin ja sää l, kangel hariduse paikadest, maal ja külades, leiti weel mõnda endise aja auustajat. Ja sää lts saigi see mõtewald enesele oma nime, sest „pagan“ tähendab nii palju kui „talunik,“ „küla-asunik.“

§ 27.

Niit ja kirik.

1. Kui keiser Konstantinus Suur ristiusku heitis, muutus täieste lord riigi ja kiriku wahel. Niit oli senni ajani paganlik

olnud, paganlise oluga ja paganliste mõtetega täieste kokku kaswanud. Kuna aga nüüd see paganline alus ta alt ära võeti, pidi riik oma sisetist seadlust täieste uuendama. Just sellepärast pööris Konstantinus maailma päälinnale oma 1000 aastaste mälestustega selja ja andis oma riigile Rooma linna asemele uue päälinna Konstantinopolis. Nii elustas ristiusk lagunemat riiki uue waimu ja wõimuga. See oli üks kasu, mida kirik riigile tõi.

Uga ka riik ei tahtnud mitte tänamata olla. Ta pidas omaks esimeseks kohuseks kirikut kaitsta ja warjata, ta andis kirikule mitmesugused eesõigused ja wabadused. Riik kandis kiriku ülespidamise eest hoolt, ja ei nõudnud ta käest ühtegi riigimaksu. — See wälispidine wari oli kirikule wisiste siis suureks kasuks, kui tulewail aastasadadel uued tormid ähwardasiwad, kui rahwa rändamise aegadel harimata rahwaste toorus haridust juba ärahawitawat näis. Sääls wõis ka wälispidi warjatud ja kosunud kirik kallist waimu wara päästa.

2. Uga kiriku ja riigi lähem ühendus tõi ka oma kahju enesega ühes, mida esmalt keegi ei wõinud aimata. Häbi ja teutuse alt päästes oli kirikule suur wõimus kätte antud, wõimus, nagu ta enne üksi paganlise riigi omandus oli. — Kiriklik elu wõjus seepärast sagedaste selle eeskuju järele, mida ta endiste wõimuse kandjate juures näinud oli. Näituseks oli endine Rooma keiser ka paganlik ülempreester olnud; seesugust ülemat kiriku wõimust nõudis nüüd ka kristlik keiser enesele. Keiser tahab kiriku ülem pää olla, tema ei soowi piiskoppisi ja õpetajaid mitte üksi kinnitada, waid mõni kord ka üksi ammetisse panna. Ja mis weel kahjulisem: ülem riigipää ei taha mitte üksi kirikut wälimises asjus juhutada, waid ka sisemises toimetustes oma wõimust pruukida. — Nii tegi mõnigi kord riigivalitsuse soom õpetuse asjus otsust, kus muidugi ainult asjalik läbi rääkimine püha kirja põhjusel selgust tuua oleks wõinud. — Nõnda langes kirik, kui ta waenlased wõidetud, sõbrade karedatama ifke alla.

Pääle selle kogusiwad ennast nüüd, kus riik ristiusu tunnistust auu asjaks oli teinud, palju kristlasi üksi nime poolest kiriku kilbi warju. Ja kui wiimati õpetuse kohad ka kasuliseks ammetiks oliwad muutunud, siis tungis mõnigi mees sinna pühamasse paika, kes mitte wäärt ei olnud, kiriku õueski seisma.

Need oliwad kõik kahjulised nähtawused, mida wanas wabas kirikus mitte karta ei olnud.

B. Nute fiseemiste mõitluste waral selgib kristlik õpetus.

§ 28.

Õpetuswaidlused püha kolmainjuse üle. Esimene ja teine üleüldine kontsilium.

1. Kui ristiusk Rooma riigis mõidule oli jõudnud, hakkas kirik järgmiste aasta sadade sees oma õpetuslikku alust ülesehitama ja finnitama. Nimelt olivad kolm pääõpetust põhjaliselt läbi uurida ja seletada: püha kolmainjuse saladus, Kristuse loomus ja ise-olemus, patt ja arm inimese äralonastamise küsimuses.

Küll oli juba apoſtlikus usutunnistuses Kristuse ristmise käsu (Matt. 28, 19) põhjusel usk kolmainu Jumala, Isa Poja ja Püha Waimu fise, kui tähtsam kristliku kiriku õpetuse wara tallele pandud. Aga fiiski nõudis see ristiusu pääõpetus weel sügawamat uurimist. Nimelt tuli seletada, misſuguses järjes ja arus need jumalikud ise-olemused üksteise wasta seisawad. Ja seletust läks seda enam tarwis, et effekõpetused ka ses tükis juba maad olivad leidnud. Nii ütlesiwad ühed õpetajad: Pojale ja Pühale Waimule ei mõida mitte seda auu anda nagu Isale. Isal üksi olla täis jumalik iseolemus, Poeg ja Waim ei olla mitte tema auu wäärilised. Ehk tõised kuulutasiwad jälle presbiteri Sabelliuse (umbes a. 250 p. K.) järele: Jumala üks iseolemus on ennast kolmel wiisil ilmutanud, esmalt kui Isa, fiis kui Poeg ja Püha Waim. Et seega kristlikku õpetust kolmainjast Jumalast folgiti ja segati, on awalik; aga fiiski olivad need effekõpetused alles suuremate ettetähendused. Seda näitab meile presbitri Ariiuse lugu.

2. Aleksandria foguduses oli üks presbiter, nimega Arius, ammetis, kes omas tarkuses mitte Paulusega tunnistada ei tahtnud: „Kristus on Jumal kõikide üle, kiidetud igaweste!“ (Room. 9, 5.) Ei, tema õpetas awalikult pühakirja ja kiriku õpetuse wasta aastal 318: Kristus ei ole mitte Isast igaweste sündinud (nagu nimelt Origenes seda õpetlikult oli põhjendanud); ta on aja sees loodud, ta on üks Jumala loom, küll ülem ja auusam kui tõised loomad; ta ei wõi jellepärast ka mitte Isaga ühes olemises olla. — Küll kautas aastal 321 Arius nende õpetuste pärast, mis ju täieste kiriku alust tahtsiwad wälja õonestada, oma ammeti; aga fiiski leidis effekõpetaja, kes kui osaw kirja- ja kõnemees omi mõttid püüdis laiail lautada, palju sõbru, mitte üksi rahwa, waid ka õpetajate hulgas. — Et fiis segadusi seletada ja kiriku ühendust alal hoida, kutsus keiser Konstantinus esimese üleüldise kirikukou ehk kontsiliumi Nikäa Linna kofku aastal 325.

3. Kullase auujärje päält alustas keiser ise kontsiliumi kuhu enam, kui 300 piiskoppi olivad kokku tulnud. Aru pidamised ei olnud aga mitte nii kerged. Küll oli neid wähe, kes täieste Ariiuse mõttelised olivad, siiski püüdis üks oja lepplikku wahet kiriku õpetuse ja Ariiuse õpetuse wahel leida. (Neid nimetatakse Pool-Ariaanlasteks.) Aga ka sellega oleks püha kirja wasta ekstitud, kristliku kiriku äralunastamise lootus kahtlaseks tehtud. — Seda hakkas pärast wägewas kõnes üks noor diakon seletama. See oli ka Aleksandriast, nimega Athanasius, muidu wäike mehike, aga suur waimu poolest. Athanasiusse kõne mõjus kuuljate südamesse. Ja nii lükkas siis kontsilium Ariiuse õpetuse ühel meelel tagasi, jäi apostliku usutunnistuse pääle seisma ja kinnitas weel iseäralise rõhuga, et Isa ja Poeg auu poolest ühesuguse olemise sees on. See otsus sai pea kui Nikäa usutunnistus tuttawaks ja jäi kiriku kõikumata usu aluseks.

Oh küll aastal 325 ka Arius ise kirikust wälja heideti, ei olnud siiski tema läbi aratatud õpetus-waidlused weel otsas. Oma libeda keelega mõistis ta enesele jällegi sõbru leida, kes tema eest ka ülemas paigas kostiwad. Ja juba oli see niipalju mõjunud, et keiser aastal 336 käsu andis, Ariust jälle kirikusse wasta wõtta ja ammetisse panna. Juba hõiskatiwad Ariaanlased, aga äkki, nagu üksford Juliaanus, langes ka see Kristuse wastane, warasesse hauda.

4. Aga ka pääle Ariiuse surma ei tahtnud liikumine, mis üksford ärganud, kustuda. Ta läks osalt weel elawamaks, kuna riigimajandus Ariaanlaste kaitstis ja näituseks keiser Valens Ariiuse õpetuse sõber oli. Aga siiski pidi jumalik tõde inimliku sonimise üle wõidu saama. See sündis aastal 381. Sest siis kutsus keiser Theodosius Suur Konstantinopoli linna tõi ise üleüldise kirikukogu kokku. — Säl sai Nikäa usutunnistus uueste wasta wõetud, laiendatud ja täiendatud. Ja et nimetatud tunnistuses õpetlik seletus Püha Waimu kohta pühas kolmainuses puudus, siis kinnitas Konstantinopoli kiriku kogu: Püha Waim käib Isast ja Pojast wälja, teda tuleb Isaga ja Pojaga ühte wiisi auustada ja kummardada.

Nii seisis siis ristiusu põhjusõpetus kolmainast Jumalast kindla aluse pääl. Küll oli weel muid tähtsaid küsimusi seletada iseäranis Kristuse loomusest, patust ja armust; aga enne kui selle kohalisi waidlusi tähelepaneme, peame wähe nende meeste juures wiibima, kes käesolewal ajal kirikut juhataiwad ja tõe eest wälja astuwad.

§ 29.

Waimu wägilased töö- ja wõitluse wäljal: wiimsed kiriku-ised.

1. Ka neid tähtsaid kiriku juhatajaid, kes 4. ja 5. aastajal

kiriku töömäljal tegewad on, nimetame weel kiriku-isadeks. Siin nõuawad ka meie tähelepanemist esmalt

Hommikumaa kiriku-isad.

a) Eusebius, Keisarea linna piiskop Palestiina maal, on kõige rohkem õpetatud oma aja kiriku-isade seas. Tema on kiriku histooria isa, sest ta kirjutas esimese suure kirikulou 10 raamatus kunni aastani 326. Ta suri umbes aastal 340.

b) Athanasius on kõige tähtsam kirikuõpetaja 4. aastajal. Ta on Aleksandrias sündinud ja üleskaswanud. Säärne piiskop Aleksander märkas pea, misjagused rikkad waimuanded Athanasiusel olivad, ja wõttis teda ühes Nikäa kiriku koule, ehk ta küll alles diakon oli. Säär algas see usu mees oma elu wõitlust, kus ta Arianlaste wasta wäljaastus ja ristiusu alust ja põhjust — Kristuse jumalust — wägewas kõnes kaitfis. — Just sellepärast nimetas järeltulew sugu teda aunimega: õigeusu isa.

Ja kui siis pääle Aleksandri surma patriarchi ammet Athanasiusel enese kätte langes, siis wõitles ta weel suurema wõimusega ristiusu ülemate waranduste eest. Ning kõige selle wõitluse ajal on ta haruldast wägimeelt, ustawust ja waimu rammu awaldanud. Ta oli niisama suur wiletsuses, kui wõidus. — Ta pidas 45 aastat piiskopi ammetit, aga sellest ajast pidi ta 20 aastat wõersil wangipõlwes wiitma, kuna ühtlasi wiis korda ammet ta käest ära riisuti. Alles elu õhtul wõis Athanasius, waenlastest kardetud ja sõbradest auustatud, rahulisi päiwi näha, kunni aastal 373 wainne surm karjasekopi ta käest ärawõttis.

Kolmandat üleüldist usutunnistust, mida ka Athanasiusel järele nimetatakse, ei ole mitte tema ise kirjutanud, waid kristlik kirik tahtis selle tähtsa kirjatükiga uueste awaldada, et ta tõeste sellesama põhja pääl seisab, nagu auustatud isa Athanasius. — See usutunnistus on wähe pärast Athanasiusel aega sündinud ja käib kõige esmalt Ariuse mõtteliste ehituste wasta.

c) Kolm suurt Kappadokia kiriku õpetajat: Basilius Suur († 379), tema wend Nyssa Gregorius ja nende ustaw sõber ja kaaswõitleja Nazianzi Gregorius († 390). Kõik kolm on kui kuninglikud nähtawused kiriku lous. Nimelt awaldab Basilius usku, mis maailma ärawõidab ja iseenmast arasalgab. Ise wafuses elades, jagas ta kõik omad rikkad sissetulekud häätegemuses wälja. — Oma wägewat waimu jõudu tarwitawad nad wõitluses Arianlaste wasta kõik ühel wiisil.

d) Johannes Chrysostomus ehk Kuldsuu oli ka hommikumaal haritud ja tegew. Ta oli Antiochias sündinud, kõnekunstnikuks ja seaduse tunijaks õppinud. Pärast ristimist sai ta

mungaks ja siis oma sündimiselinna presbitriks. Ta haruldase ja imelise kõneanni pärast kutsuti teda Konstantinopoli linna patriarhiks ja hakkas järeltulew fugu teda Kuldsuu auunimega auustama. — Niisama suur, kui wägewas kõnes kantsli pääl, oli Chrysostomus ka muidu omas ammeti ustamuses ja tegewuses kui hingekarjane. Ta saatis missioonäriksid Gootlaste, Skythlaste ja Perslaste juurde kristlikku tött kuulutama ja nõubis selle täitmist kõige kangema waljusega oma koguduse käest. — Ilma wähema inimese kartuseta nuhtles ta ka keiserliku perekonna ilmalikku elu. Seda aga pruukiswad Chrysostomuse waenlased ta wasta. Ja siis saadeti ustaw karjane nimelt keisri proua soowi pääle, keda ta waljud jutlused oliwad ärritanud, wõersile wangipõlwe. — Aga äkiline maawäriemine ja kardetaw rahwa rahutus, sundiswad keisrit Chrysostomust tagasi kutsuma. — Hõisates wõeti karjane kogudusest uueste wasta. — Aga kui pea pääle selle umbest jumalateenistuse ajal üks keisri proua kaju suure käraga sissepühitseti, siis laitis seda jällegi Chrysostomus. See oli uueste suurt naesterahwast wihastanud ja ta oli juba julget jutluse-tegijat karistada nõuiks wõtnud. Selle kohta oli Chrysostomus ühes jutluses Jaani päewal, ettewaatamata nagu ta oli, lausa tähendanud: „Jälle mässab Heroodias ja nõuab Johannese pääd!“ — Raske wangipõlw Armeeniamaal oli selle järg aastal 404. Ja weel raskema karistuse alla taheti teda panna ja musta mere äärde wangi saata: aga ränk teekond lõpetas ta elu aastal 407. Ka jälgi weel oli, nagu terwes elus, ta soowisõna: Jumal olgu kõige eest kiidetud!

Chrysostomuse jutlusi peab nimelt Greeka kirik suure auu sees ja arwab neid paremate sekka, mis tall on.

* * *

Hommikumaa kiriku=isad uuriswad sügawaid usulisi küsimusi Jumala püha olu kohta, nagu kolmainisust ja Kristuse isedust, ise-olewust ehk persooni. Shtumaa kirik aga wõttis neid asju oma seletuse alla, mis inimese elule ja olule ise ligemad on, mis meie kristlikusse elusse puuduwad, nagu näituseks patu ja armu küsimus.

2. Shtumaa kiriku=isad on järgmised:

a) Ambrosius oli esmalt Mailandi maawalitseja ja sai Mailandi piiskopiks walitud, kus ta weel ristitudki ei olnud. Ut ammetit toimetas ta apostliku hoolega; ta oli waestele isaks, taga-kiusatutele kaitsjaks, wäsimata wõitleja lahuliste õpetuste ja iseäranis Ariaanlaste wasta. Oma suurt kõneandi, mida ta enne kohtulaul oli awaldanud, pruukis ta nüüd weel suurema kasuga koguduse kofutuseks. — Kui wäga piiskop oma Isfandat armastas, näitas ta

jellega üles, et ta oma waimuliku ammeti alguses kõige oma waranduse waestele ärajagas. Ülemaid ja alamaid nuhtles ta ühe Jumala sõna mõõgaga, mõötis ta ühe mõõduga. Nii astus Ambrosius keisri Theodosiuse wasta, kes teda väga auustas, üksford apostliku julgusega üles. Keiser oli nimelt Thessaloonika linnas 7000 inimest ära hukata lastnud, et sääl paar sõjaülemat surma oliwad saanud, ilma et ta süüdlaste ja süütumate wahel wahet oleks teinud. Selle weretöö pärast heitis piiskop keisri kogudusest wälja, ta lükkas teda altari juurest tagasi, senni kui ta awalikult koguduse ees oma kahetsemist oli awaldanud. Ja kahetseja wõttis tõeste oma keiserliku mantli seljast ja palus Ps. 119, 25. sõnu: „Mu hing on põrmu küljes kinni, tee mind elawaks oma sõna järele!“ — Wesi seisib sadade filmis; nii liigutas see kogudust.

Ambrosius oli ka sugulik kirjanik ja osaw waimulik laulik. Tema algas kirikulaul uut eluiga. Ta suri a. 397.

b) Hieronymus oli niisamuti suur teaduse mees, aga ka tühjast auuahnusest mitte waba. Muidu oli ta ülimalju elufombete üle walwama ja walmistas mitmet pidi mungaseisusele maad. Mitu aastat elas ta üksinuses keset kõrbet paastudes ja paludes. — Tema kõige tähtsam töö aga on see, et ta ladinakeelise uue testamendi tõlgi parandas ja ka terve wana testamendi Ladina keelde ümberpani. — See tõlk kannab „Vulgata“ nime ja Rooma kirik auustab teda niisamuti kui piibli alguskirja, ehk sääl küll mitmed ümberpaneku wead ettetulewad. — Mõnda õpetust põhjendab katoliku kirik üksi Bulgata ekstituste läbi. — Hieronymus suri Betlehema munkade ühenduses aastal 420.

c) Aurelius Augustinus on kõige suurem kiriku-isa. — Ta oli Tagaste linnas Numidia maal sündinud. Jumal oli talle rikkad loomud annid kinkinud ja neid soowis ta waga ema Monika kõigest südamest Issanda teenistusele pühendada. Aga kaua näis see soow täitmata jääwat. — Noor mees õppis küll väga palju paganlist tarkust ja teadust; aga rahule ei saatnud see teda mitte, waid weel enam ebateede pääle. Sest rohkest ilma röömu karikast juues, arwas ta sisemist rahutust ärauputada wõiwat. — Tõde järele ikka weel otsides, rändas Augustinus Afrikast Rooma ja säält Mailandi linna, kus ta kõneteate õpetajaks sai. — Ta waga ema oli ka sääl poega soowidega ja palwetega saatmas. Oma suurt muret tema pärast, kes ikka weel ei olnud leidnud, mida ta otsis, kaebas Monika ka piiskopile Ambrosiusele; see aga trööstis emakest lahkest ja ütles: „Ole julge, üks poeg kelle pärast nii palju on pisaraid walatud ja palutud, ei wõi mitte hukka minna!“ — Samal ajal otsis poeg ikka weel walguft Manilaste ebaõpetuses ja Greeklaste mõtte-

tarfuses, aga asjata. Dige tee pääle juhtisivad teda alles Ambrosiuse wägewad jutlused ja nimelt apostli Pauluse kirjad. Seft kui ta üksford jälle omas aias raskes rahutuses oli wõidelnud, kuulis ta ühe lapse häält hüüdmat: „Wõta ja loe!“ Ta läks siis uueste pühakirja juurde ja nägi et Pauluse raamat Rooma rahwale lahti oli. Sääl luges ta pt. 13, 11—14. — Sellega oli aga ka Augustinuse wõitlus lõpetatud, seft ta teadis nüüd, misfugune ta endine elu oli olnud ja kust ta üksi tröösti wõis leida. Aastal 387 ristis teda Ambrosius. Augustinus reisis siis tagasi oma kodumaale ja sai pea Hippo linna piiskopiks. Ja selle pääle wõttis ta elawamalt kui keegi muu kiriku sisenisest wõitlemisest osa, nagu meie sedä weel nägema saame. Enam kui 30 aastat pidas ta oma piiskopiammetit ja oli tegew mitte üksi wägewa sõnaga, waid ka wägewate kirjadega. Nende kohta tunnistas Lutherus, et ta pääle piibli mujalt kuskilt nii palju ei olla õppinud, kui Augustinuse kirjadest.

Augustinus suri aastal 430, kuna toores Wandali rahwas Hippo linna ümberpiiras. Kristlikud maalijad kujutawad Augustinuse rinna pääle weel ühe põlewa südame.

d) Wiendama aastasaja lõpuga ei astu kiriklik kirjandus mitte enam seesuguse sammuga edasi, nagu senni maani. Ta toidab ennast üksi wanast warast. Üks kiriku õpetaja paistab weel ainult üle teiste wälja ja see on Rooma piiskop ehk paawst Gregorius I. (590—604). Tema kirjad rajawad ennast Augustinuse põhja pääle; ta on kui wiimne auuwäart wõitleja Ladina kirikuõpetajate leeris. Ta on wiimne kiriku-isa, kes juba keskaja wärawast sisse wiib.

Uga sellest ei luba fiin meie ruum pikkemalt rääkida: meie peame weel wõitlusi seletama, mis ennast Augustinuse nimega ühendawad.

§ 30.

Waidlus äralunastuse tarwiduse, wõimuse ja tingimiste üle. Kolmas üleüldine kontsilium.

1. Et inimese sugu patu paelus ohkab, see oli kristlikule kirikule algusest selge olnud; niisamuti oli ta ammu äratunnud, et Jumala arm Kristuse sees patustele ära lunastamist toob. Uga selle üle puudus weel täieline selgus, kui sügaw see patu hukatus on, kui palju inimese wabadus hääle ja waimulikule elule rikutud on, misfuguses tegewuses meie tahtmine ja Jumala arm seisawad, kui meie peame õnnistust pärima. Kõigi nende küsimuste pääle sundis selget wastust efsiõpetaja Pelagius andma.

Morgan Pelagius oli üks Britannia munk, kes wäga

palju ilmalikku tarkust õppinud oli, kell aga sügavam iseenele tundmine puudus. Kõige ülemaks elusihiks pidas tema mungaelu. Aga floostri müüride taga ei õppinud ta sügugi patu sügawust ja armu kõrgust tundma. Ja nii lautas ta ühes oma sõbraga Cölestiuslega järgmist eksiõpetust, mis täieste püha kirja ja kristliku südametundmise wasta käib, awalikult wälja:

Mjalik surm ei ole mitte patu palk, sest Jumal on inimest juba surelikuks loonud. Inimene tuleb pärispatuta ilmale, sest Adama langemisel ei ole ta järehtulijate kohta mõjumist. Nii ei ole inimese loomus patu läbi mitte rikutud; patt on üksi kirja eesmärgi läbi üleüldiseks saanud. Ka praegu võib weel inimene patuta elada ja oma waba tahtmise järele õnnistust pärida. Sellele sihile jõudes annab arm üksi kergitust ja kinnitust.

2. Kui siis Pelagius seesuguse õpetusega, mis äralunastamist mitte Jumala armu, waid üksi inimese wõimu pääle põhjendab, ka Afrikamaal ülesastus, leidis ta Augustinuses wägewa wastase. Sest Augustinus, kes nagu Paulus, Jumala armu ta kallimas külluses tundma õppinud oli, astus Pelagiuse wasta üles ja õpetas pühakirja ja oma kristliku südame tunnistuse põhjusel:

Inimene on alguses Jumala näu järele loodud ja ta wõis pühadust ja õndsust nõuda ja pidi seda nõudma. Aga ta wõis ka pattu teha ja selle läbi surma wangi langeda. Oma wabaduse järele wõis ta walida. Ja oleks ta Jumala tahtmise järele walinud, siis ei oleks ta wiimaks pattu teha ja surra wõinudki. Aga et ta langes, siis sattus ta sellega patu täie wõimuse alla ja ta loomus sunnib teda nüüd ikka patule — ja selle patu palk on surm. Adamas oleme meie kõik pattu teinud, sest iduna oli Adam terwe inimese sugu. Tema pattu pärandasiwad tema käest kõik ta järehtulijad, aga ka seda wõimalust, ärapäastetud saada. Ja kui meie hing seda igatsseb, siis päästab meid üksi arm Kristuse sees. Arm on meie äralunastuse ülem tingimine, kristliku elu algus ja lõpp. Armu antakse meile, mitte et meie usume, waid et meie usufime, sest ka usk on Jumala armu töö. Omast wäest ei wõi meie muud, kui lihtsat igapäewast õigust awaldada, aga üksi arm juhib meid tõsisele wabadusele, kus meie enmast usus ja armastuses igaweste Jumalale äraanname.

3. Selle õpetusega seisjis Augustinus täieste pühakirja põhja pääl ja seepärast ei wõinud see mitte kaua kahtlane olla, kumba, kas Pelagiuse wõi Augustinuse poole, kirik saaks hoidma. — Aga Augustinus läks ka paraku ewangelilisest sihist mööda kui ta weel õpetas: Kellele Jumal mitte ei taha armuline olla, see ei wõi ka mitte õndsaks saada. Sest igaweste juba on Jumal nõuuks wõtnud oma armu ülenduseks ühte jagu patuste hulgast õndsusele ette

määrata, kuna teine jagu ta püha kiristawa õiguse ülenduseks hukka peab minema. Mitte inimese usu, waid ühe igawese jumalise salalise tahtmise järele saada see walimine ettewõetud.

See on tuttam ettemääramise õpetus, mis Jumalat umbest ülekohtuseks kohtumõistjaks teha tahab, mis inimese hüüdu ja püüdu õndsuse järele rikkuda võib ja teda meeleäraheitmisele saata. Seda õpetust wõttis Kalwin uueste jälle üles.

Räesolewad waidlused tuliwad Karthago kirikukou pääl a. 412 ja Ephesuses a. 431 läbirääkimise alla. — Karthagos heideti Cölestius kirikust wälja ja Ephesus kirikukou pääl mõisteti Pelagiuse õpetus hukka, aga ilma et Augustinuse ettemääramise õpetus wasta oleks wõetud. — See oli kolmas üleüldine kontsilium aastal 431.

431.

§ 31.

Waidlused Kristuse iseolewuse üle.

1. Uurimised püha kolmainsuse üle, mida Arius oli äratanud, oliwad lõpule jõudnud, aga siiski oliwad nad uute seletuste seemet külwanud; sest weel pidi kristlik kirik selle üle selgust andma, mis ta Kristuse inimeseks saamisest arwab, mis ta tema jumalikust ja inimlikust olemisest mõtleb. Seesugusele seletusele fundis ristikogudust Antiochia munk Nestorius.

Aastal 428 kutsuti Nestorius Konstantinopoli patriarchiks ja omas uues ammetis püüdis ta Antiochia teaduse mõttid üleüldse maksmaks teha. — Nestorius õpetas: Kristuse inimeseks saamises ei ole ennast tema jumalik ja inimlik loomus mitte üheks iseolewuseks ühendanud, ta jumalik olemine ei ole ta inimlikust olemisest mitte läbi tunginud; jumalik ja inimlik loomus seisawad ühendamata üks-teise kõrwas. Sellepärast on laused nagu „Jumala ema“, „Jumal on kannatanud“, mis sell ajal sagedaste pruugiti, eksilised. Kui siiski aga kahe loomuse ühendusest kõnelda tulla, siis ei olla see mitte fifemine, waid üksi wäline. — Et seesuguse õpetuse järele Kristus mitte täis Jumalinimene ei wõinud olla, waid enam inimene pidi olema, on selge.

Kolmandama üleüldse kirikukou pääl Ephesuses 431 liikati sellepärast ka Nestoriuse õpetus tagasi. Ühtlasi kautas Nestorius ammeti ja lõpetas omad elupäewad suures ahastuses.

2. Aga kõne all seiswa eksituse järele ilmus uus ebaõpetus, mis talle täieste wastane oli. Sest jälle astus Konstantinopolis üks floostri ülem, nimega Eutyches üles ja õpetas: Pääle inimeseks-saamise on Kristusel üksi üksainus loomus, see on jumalik loomus.

Seesama on inimliku loomuse täieste enesega ühendanud ja enese fisise vastawõtnud. Kristuse ihu tuleb üffi Jumala ihuks pidada. See õpetus, mis jälle Kristuse inimlikku loomust ärasalgab, leidis palju wastalisi. Aastal 449 pidi asi Ephesuse kirikukou pääl seletatud saama. Aga et Eutyches'i poole häälte enamus mitte ei näinud kaalumat, kutsuti wägivalda abiks. Ja nii wõttis nõndanimetatud „röowlite sinod“ õpetuse ühest Kristuse loomusest wasta. — Selle wasta astus aga õhtumaa kirik ja ise äranis Rooma piiskop Leo Suur üles ja tema tungimise pääle kutsuti uus üleüldine kirikukogu kokku. See oli neljas üleüldine kontsilium Chalcedoni linnas aastal 451. See kirikukogu oli wäga tähtis, tähtis juba sellepärast, et Rooma piiskopi häält siin kuulma peeti ja tema märgufiri seletuste põhjuseks wõeti. Selle naal liikati Nestoriuse ja Eutyches'i õpetus tagasi ja tehti otsuseks: Kristus on tõsine Jumal ja tõsine inimene, kui Jumal igaweste Issast sünnitatud ja kõigis Issa sarnane, kui inimene neitsist Mariast aja sees sündinud, kõigis meie sarnane, kuid ilma patuta. Pääle inimeseks saamise on tall ühe iseolewuse (persooni) sees jumalik ja inimlik loomus ühendatud, segamata ja muutmata, aga ka jagamata ja lahutamata.

3. Aga et Chalcedoni otsusel ka wastalisi oli olnud, püüdis keiser Justiniaanus I. täit kiriku ühendust toime saata. Ta kutsus sellepärast wiendama üleüldise kirikukou Konstantinopoli linna a. 553 kokku; aga see jäi asjata. Ühe loomuse auustajad jäiwad kirikust lahku ja asustiwad iseäralisena usufeltsina Egiptuse ja Armeeniamaaale.

Kuid uued tormid, nimelt Mohamedi mõidurikas edasitungimine, nõudsiwad uueste riigi ja kiriku ühendust. Sääls katsus keiser Heraklius a. 638 kirikust lahkujaid sellega lepitada, et ta õpetada käsks: olla ka Kristusel kaks loomust, siis onmeti üks ja ainus tahtmine.

See ühenduse püüd oli aga asjata, sest ta sünnitas uue usulahu, mis keisri poolt soowitud õpetuse poole tahtis hoida. Aga terwe kristlik kirik ei wõtnud seda mitte wasta. Sest aastal 680 tuli kuues üleüldine kontsilium Konstantinopoli linna kokku ja tegi Chalcedoni põhjuse juurde jäädes otsuseks: Kristusel meie Issandal on kaks tahtmist, mis aga mitte üksthõise wasta ei käi, kuna inimlik tahtmine enmast jumaliku tahtmise alla heidab.

Ka selle otsuse tegemise juures oli Rooma piiskopi soowi tähele pandud; otsus ise jäigi weel tema kinnitada. — Sellega oleme aga juba tulewase ajajooksu kesktele jõudnud. See on sündima pidanud, et asjad ja harutused, mis sisemiste põhjustega ühendatud on, üks thõisest mitte lahutatud ei saaks.

Wiimse kirikukou otsusega oli kirik jäädama wastuse selle küsimuse pääle annud: Mis teie arvate Kristusest? Spetus Jumalinimesest Jeesusest Kristusest, meie õnnistuse wahemehest, seis is nüüd kindla põhja pääl.

C. Kiriku seadlus, elu ja olu.

§ 32.

Kiriku seadlus ja jumalateenistus.

1. Kiriku seadluses ei tulnud käesolewal ajal suuri muutusi ette, aimult juba rajatud tee pääl astuti edasi. Aga ka juurdunud eksitused saiwad ikka enam ja enam ilmsiks. Ewangeliline mõte usklikkude üleüldisest preestriametist sai nimelt aja jooksul ikka wõeramaks ja wahesein waimuliku ja ilmaliku seisuse, kleruse ja lailaste wahel, sai ikka suuremaks. — Iseäranis on see tähtis, et Rooma kiriku waimulik pää piiskoppide piiskop olla tahtis, et ta ülemwalitsust terve kristliku kiriku üle enese kätte nõudis ja et selle wasta mitte mõjuwalt ei pandud. Oli ju õmmeti ka Rooma piiskopi mõte kawa üleüldise kirikukou pääl, kus tall küll asjas ise õigus oli, läbi tunginud ja jäi ühe kontsiliumi otsus just tema kinditada. Pääle selle nähtawuse, mis meid juba kesk-aja mõtte walda wiib, näib kiriku ewangeliline seisukoht üleüldse kõikumaw ja wana testamentlik wiis ja kombe selle asemele astumat. Seda näitawad meile uhked prestrate riided, suitsutamise pannid ja muud sarnased seadlused.

2. Iseäranis on jumalateenistuse paigad nüüd tõistfugused, kui endise raskema aja palwemajad ja kabelid. Kirik on wäe ja wõimuse üle wõitnud ja seda wõitu tahab ta ka oma jumalakodadega kuulutada. Needsamad hakkawad sellepärast uhkemas auus ja ilus hiilgama kui see kiusatuse ajal wõimalik oli olnud. — Ja nimelt leiti Rooma basilikates ehk kohtukodades kristlikule templile pruugitaw eeskuju. Selle järele oli wanema aja kirik pitklik neljanurgaline ehitus, mis sammaste ridade läbi kolmeks ruumiks jautatud sai. Keskmine ruum oli kõige suurem ja lõppis homniku pool pool-ümarguse kõrgendatud paigaga, kus waimulik seisus aset wõttis ja kus ka altar seis is. Selle ruumi all oli ka enamiste matuse koht, kus märtrite luud hingastiwad. — See pitklik wana kristlik kirik muudeti pea ristikirikuks, kus ehitus risti moodi wälja nägi. — Suure sammu kristliku kiriku ilustuses astus Byzantini ehituse kunst edasi. Lihtsa katuse asemele pani tema wägewa wõlwehituse. Keskmise kiriku ruumi kohal kergib wägewate, wõlwi-

dega ühendatud sammaste pääl suur kuppel, nagu taewa wõlw, üles poole. Suure kuppli ümber seisawad weel mitu wäiksemat. Byzantini kirikusse tungib walgus ülewalt sisse, kõige waimu walguse hallika pääle tähendades. — Selle ehituskunsti meistritöö on Sofia kirik Konstantinopolis, mida Justiniaanus I. ehitas. Kui wägew tempel walmis saanud, olla ta hüüdnud: „Ma olen sind wõitnud, Salomon!“

Ra muud kunsti wõttis nüüd kirik oma teenistusesse. — Sumalateenistuse kaunistuseks hakkas ta ristimärgi kõrwas ka Kristuse, Maria, apostlite ja märtrite kujusid ja pilta pruukima. — Iseäranis edenes aga kristlik luuletus ja laul. — Kiriku laul oli üldse hommiku maa-kirikus asuma hakanud ja siis õhtumaal kangemaks kosunud. Ambrosius nimelt katsus kõik Greeka wiisid läbi, parandas ja rikastas neid. — Tema laul nõudis õiget rõhku, kus tarmis, ja oli sellepärast täis elu ja ilu. — Aga aega mööda muutus Ambrosiuse liigutaw laul kunstlikuks häälte helistuseks ilma waimuliku tõsimeelseks. Seda katsus Gregorius Suur jälle parandada, tema tegi laulu jälle ühemõduliseks. Aga et laulmine iseäralisi laulufoori ametikohuseks jäi, riisus Gregorius kirikult ta elustawama äratuse — koguduse laulu.

3. Ra kristlikud pühad ajad leidsiwad nüüd jäädama ja kindla järje. Kiriku aasta algust pühitseti neli nädalat enne Jõulu püha, mis ise kõige noorem kristlikude pühade hulgas on. Ta astus ühe paganlise rahwapüha asemele, kus endist kullast wabaduse aega wõitmata päikese auuks pühitseti, selle kiired jälle kuumemalt maa pääle langewad. — Weel pärast seda hakati kristlikku uut aastat pühitsema. Ilmumise püha pühitseti hommikumaaal Kristuse ristmise päewana, õhtumaal hommikumaaal tarkade mälestuseks kui paganate misstioni püha. — Pühapäewa pärast Ülestõusmisepüha nimetati walgeks pühapäewaks, millal kõik hiljuti ristitud õppijad walgis riietes kirikusse tuliwad ja pühaliselt kogudusesse wasta wõeti. — Nädal pärast Nelipüha pühitses Greeka kirik kõigi pühade ja märtrite mälestuse päewa.

4. Üleüldse hakati käesolewal ajajooksul pühadele ja märtritele iseäralikku auu andma. Kuna esialgul üksi nende haudade pääl nende mälestust oli pühitsetud, kus nende surma meelde tuletati, ahwardas nüüd pühade teenistus juba kardetawale tähtsusele jõuda. Enne oli nende eest palutud, nüüd peeti nende eestpalwet ja warjamist iseäranis soowitawaks. — Märtrite kummardamisega ühendas ennast nõnda nimetatud reliikwiate ehk jäätmete auustamine. Need oliwad pühade luud ja jäätmed, kõik mis nende surelikust ihust ja nende ümbrusest järele oli jäänud. Neid ei korjatud mitte üksi armsaks mälestuseks, waid

ka juba ebausju tembutamiseks, kuna seesugustel jäätmetel iseäraline imeline jõud ja vägi pidi küljes olema haigust aidata, walu wähen- dada j. n. e. Kõige tähtsamaks jäätmeks peeti nimelt Kristuse risti, mida keisri Konstantinuse ajal olla ülesleitud ja mille mälestuseks ristileidmise püha pühitsema hakati (3. Mail). — Jäätmete auus- tamisega ühendasiwad ennast rändamised pühaks peetud paikadesse. Niisama sai kujud ja piltide ees kummardamine 6. aastajal harili- luks ja pruugitawaks.

Ja kui weel nimetame, et ka inglite ette paludes tuldi, et wana ja uue testamendi pühade kummardamist nõueti, siis peame tunnistama: wana katoliku kiriku üle näeme terve pühade riigi walitsewat. Selle liikmed ise on mitmesuguse auu ja auustuse osalised. Kõige kõrgema ja ülema auu sees seisab neitsi Maria. Tema on kui pühade riigi walitseja ja tema auuks pühitetakse mitu Marja päewa: Maria puhastamise päew (Luk. 2, 22). 2. Kündla k. p. Et sääl juures küündlaid pühitseti, nimetati teda ka küündlapäewaks; Maria kuulutamise päew, 25. Paastu k. p., ja ka weel Maria taewa- minemise päew 15. Lõikuse k. p., kui ka pühakiri sellest sündmusest midagi ei kuuluta.

Needki tähendused näitawad meile selgeste: wana kirik hakkab wana aja lõpul apostlikust põhjast lahkuma; paganlik olu püüab uueste ewangeliumi nisu jekka umbrohtu külwata. Oli ta küll krist- liku koguduse põhjusõpetustes ekstitusi tagasi tõrjuda jõudnud, kogu- duse elus unub ommeti ewangeliline ja apostlik alus weel enne, kui wana aja päike täieste weerib.

5. Jumalateenistuse siju ise ei ole mitte muutunud, sest tema pääjaud on nagu ennegi: jutlus, laul, palwe ja sakrament; aga endine lihtsus on kadunud, tema asemele on mitmesugused wälis- pidised kombed astunud, mis uhkes ja auulises kujus küll sjemisi asju tähendada tahtsiwad, mida aga kogudus mitte ei mõistnud. Nii saiwad nüüd juba pruugitawaks: suitsutamise wiiruk, küündlad, pühendatud wesi. Jutluse tähtsuse pääle pani nimelt hommitumaa- kirik iseäralise rõhu, kuna õhtumaal üksi lühemaid manitsusi peeti. Kirjasõnu jutluse tarwis walis esmalt piiskop wälja, wiuuaks oli- wad aga ka juba kindlad ewangeliumi ja epistli tunnistused pruugitawad.

Et siis, kui alles misjioni teel kogudust paganate hulgast forjati, laste ristimine mitte üleüldine ei wõinud olla, on iseenesest mõista. Nüüd aga nõueti seda üleüldise, kui ka mõned ebausju ehk ka usu külmuise põhjusel teda hiljema aja pääle toimetada jätsiwad. — Ja et pääle selle nüüd mitte enam paganlisi õppijaid ei olnud, keda ristmisele ette walmistati ja kes üksi jumalateenistuse esimesest jaust osa wõtta wõisiwad, siis lõppis sellega ühtlasi tema kahte jakku lahu-

tamine. Nii sünnib ka püha õhtu söömaaja väljajagamine terve koguduse nähes. Ta ei ole enam kellegi saladus, milleks teda Tertulliaanuselt saadik kirik oli teha tahtnud, kuna apostlik aeg ja tema järg seft midagi ei tea. — Ses tükis ilmus siis küll ümberpööre apostliku põhja poole; aga paraku, mõtted altari sakramendi tähenduse üle wiisivad ommeti seft alusest jälle kaugele. — Oli wana testamentlik preestri mõte maad leidnud, siis otsiti preestriks ka kohalisk ammeti kohust. Ja see pidi püha õhtu söömaaja pühitsemine olema. Preestri ammet oli ohwerdamine olnud — ja seepärast pidi ka püha õhtu söömaaeg ohwer olema. Ja ei mitte ükski mälestuse ohwer, waid wana katolik kirik hakkas päälegi õpetama: igakord, kui preester altari sakramendi pühitseb, ohwerdab ta Issandat uueste. — Golgatha ohwrist ei ole siis küllalt, preestri ohwer peab tema täienduseks juurde tulema! — Üks eksitus toob ifka weel tõisi kaasa, nii ka siin. Oli püha õhtu söömaaeg ohwer, siis oli temal ka lepituse jõudu. Sellepärast hakati ka surmude eestpalwid nõnda nimetatud misjaohwriga pühas õhtu söömaajas ühendama, iseäralikka hingemisafid surmude hinge päästmiseks pühitsema, millest jällegi püha kiri midagi ei tea.

Aga ka muidu üleüldse hakkasiwad sakramentide kohta ehamõtted walitsema. Kristnise ja altari sakramendi kõrwa, mida ükski Kristus ise siseseadnud ja mida alguskogudus ainult tunnud, hakkasiwad aega mööda ka tõised astuma ja nõnda katoliku kiriku õpetus seitsmest sakramentist ennast ettevalmistama.

§ 33.

Koguduse elu. Wunga seisus.

1. Endisel kiusamise ajal oli tõiste kristlaste soow olnud, et nad Jumala nime kunni surmani ja nimelt surres oma usu eest tohikfiwad tunnistada. Kristlased oliwad, nagu Tertulliaanus tähendanud „üks rahwas, walmis surema.“ „Ma tänan sind, Issand,“ oli Antiochia piiskop Ignatius ütelnud, kui talle ta surmaotfus oli kuulutatud, „ma tänan sind, et see su meele pärast on olnud, mind selle täielise armastuse tunnistuse wääriliseks teha!“ Ja südamest soowis ta Rooma linna saada, et metsaliste hambad teda pea õigena ohwriks wõikfiwad jahwatada.“ Seesugune soow wõis muidugi üks ühes südames ärgata, mis Issandat üle kõige armastas. Ja soow märtrina surra oli wiimisel kiriku kannatuse ajal päris ajamärgiks. Aga kõige selle tulise tunnistuse sees oli ka juba haiguse idu. Märtrina surra peeti kõige ülemaks usutunnistuseks ja ka suurema palga wääriliseks, kui tunnistust igapäewases elukutjes. Were-

tunnistuse surma peeti suuremaks õiguse tunnistuseks ja sellepärast tuli siis ka märtrid kui pühased auustada.

Kuid meie ajajooksul pidi, et kiusamised lõppenud, nende asemele midagi muud astuma. See oli nõnda nimetatud „asketse“ ehk *wooruse harjutus*, mis ennast palumises, paastumises ja häätegevuses pidi awalbama. Ja seda enam leidsiwad needasketlikud mõtted maad, mida enam iseäranis suurtes linnades ilma rõõm ja liha himu waimuelu rikkuda ja lammastada ähwardas. Nii walmistas just wasta hakkamine kiriku ilmalikuks muutumise wasta munga-elu ette.

2. Munga seisus. Juba ammu enne Kristust leiame paganlikes ilmas, Aasia rahwaste juures ja Greeklaste keskel inimesi, kes elu ülemaks ülesandeks pidasiwad wähe tarmitada ja ilmast ennast äralahutada. Seesugune waranduse põlgaja oli näituseks tutaw Diogenes Aleksandri Suure ajal, kes wana kuuega kaetud, tõrres elas ja peuga wett jõest jõi. Ka Esseenlased nõudsiwad Juuda rahwa hulgas samasugust elu pühadust.

Kui nüüd ristifogudus äkki alandusest ülendusesse oli tõusnud, teutusest auu sisse astunud, waesusest külluse sisse oli kutsutud ja siis omas uues elujärjes sagedaste kristlikku elu pühitsust äräunustas ja ilma laste wiisi elas, siis pidiwad muudugi tõsisemad kristlased seda muutust laitma ja selle wasta wõitlema. Ilmaliste nimekristlaste wasta wõideldes tuletati ka Pauluse sõna (2 Kor. 6, 17) meelde: „Seepärast minge nende seast ära ja lahutage endid!“ ja seda nõudmist kästi sõna sõnalt täita.

Ja tõeste lahkusiwad ka palju fogudusest, et sell kombel maailma kiusatuste eest põgeneda. Nad läksiwad laande ja kadusiwad kõrbesse, et üksi palwes, paastumises ja waesuses Jumalale elada. Seesugusid maailmast põgenejaid nimetati Asketlasteks, et nad waga elu püüdsiwad harjutada, ehk munkadeks s. o. üksiklasteks ehk üksiku elu sõbradeks.

Munga seisuse häll on Egiptusemaa ja nimelt Thebä linn ja selle ümberkaudne maakond. Sest esimene tähtsam üksiklane oli Paulus Thebä linnast, kes umbes Decius tagakiusamise ajal olla kõrbesse põgenenud ja 90 aastat unustuses ja üksimuses elanud.

Tema surmukeha leidis üks tõine üksiklane, nimega Antonius, ka Egiptuse maalt, kelle täielise elulou Athanasius olla üles kirjutanud. — Selle järele on Antonius waga wanemate laps, ja sündis aastal 251. Waratselt juba oli ta waeseks lapsiks jäänud ja üksikut elu armastanud. Üksford kuulis ta kirikus ewangeliummi rikkast noorest mehest tähelepanemisega. See liigutas teda nõnda, et ta kõige oma wara waestele ära jagas ja kõrbesse läks. Sääli elas ta kaua aega koledas haura koopas, wägewaid hingewõitlusi kannatades. Siis wiibis

ta 20 aastat ühe wana kindluse waremete sees. Wiimaks walis ta ühe tühja mäeförgendiku omaks jäädamaks asupaigaks. Üks firiseja hallik ja mõned dattlipuud andsiwad talle säääl tarwilisemat elu ülespidamist. Ta ihukate oli üks lambanahast kasukas ja üks karune riie; seda ei wõtnud ta päewal ega öösel seljast. Ka riide pesemist arwas ta ilmaaegseks. — Palju tuliwad ta pühadust imestama, hädas abi ja kitsikuses kosutust otsima. Ka selle ilma wägewardi tuliwad ta waesust waatama.

Wähe on see kõrbemees üfšinusest wäljatunud. Diokletiaanuse tagakiusamise ajal tuli ta äkki Aleksandria linna; aga märtri surma, mida ta otsis, ei leidnud ta mitte. Siis käis ta üksiklaste seltsisid punase mere ääres waatamas, kus ta oma õe samasugust naesterahwa ühendust juhatamas ees leidis. Samas maailma linnas ilmus ta weel wiimast korda a. 351, et õpetuse waidlusti seletada, kristlasti äratades, paganaid pöördes, kõigist kui ilmaime auustatud. Siis kadus ta jälle tundmata kõrbesse. Oma kasukat Athanasiusese kinkides ja soomides, et ükski ta hauda teada ei saaks ja teda ebausklikult ei auustaks, olla Antonius aastal 356 ära surnud, 105 aastat wana.

Dlgu küll mõnigi asi Antoniusese elulous liig muinane ja luuleline, aga kindel on, et umbes aastal 360 igal pool Egiptuse maal mungaasutused ettetulewad. — Kindlamat korda ja seadust andis neile P a c h o m i u s, Antoniusese õpilane ja noorem sõber.

Pachomius põhjendas esimese kuulsama ja tähtsama mungaasutuse, millel mitu tuhat liiget oliwad, Tabenna alewisese, ühe Niiluse saare pääle. Ja et need mitte enam siin ja säääl laiali lautatud ei wõinud olla, waid ühes kindlas elumajas pidiwad asuma, mis aega mööda päris kindluseks muutus, nimetati seesugust asutust kloooster s. o. finnitatud ehk lukutatud paik. — Kloostri eestseisja aumimi oli a b b a s ehk a b t s. o. isa. Tema walwas selle üle, et kloostri seadused ja seadlused, mida Pachomius oli põhjendanud, tähele jaiwad pandud.

Meeste-kloostrite järele sündisiwad pea ka naeste-kloostrid, selle walitsus muidugi ühe osawa naisjuhataja kätte oli antud.

See oli siis uuem pühaduse püüd, mis hommikumaad kui haigus oli kimbutama hakanud. Krua pani õhtumaa, ja nimelt õhtupoolne Põhja-Aafrika sellele märatsemisele wasta. Aga pea tungis tuhina sinna. Ja et see nõnda tuli, see on nimelt Hieronymuse kahtlane au ja teenistus. Sest umbes aastal 400 teab ta rõdmuga tunnistada, et kõik õhtumaa kloostritega kaetud on.

Muidugi nõudis õhtumaa karema kliima weel suuremaid ja kindlmaid ehitusi kloostrite tarwis, kui hommikumaa. Siin lahutatiwad pea kõrged ja wägeward kloostri müürid üksiklasti keralisest ilmast ära.

Uga ka õhtumaa tarvitas kindlat kloostriseadust. Selle andis talle Benediktus Nursia'st aastal 529. See oli aastal 480 529. Ref. Itaaliamaal Nursia linnas sündinud ja elas siis üksiklasena mitu aastat Rooma ligidal. Säält kutsuti teda ühe läheda kloostrit abtiks. Uga et ta waljus mitte üleannetumate munkade meelepärast ei olnud, lahkus ta säält ja asutas 12 uut kloostrit. Wiimaste hulgas sai tähtsamaks Monte-Kassiino kloooster Neapoli linna ligidal, mis weel praegu seisab. Nende kloostrite munkasi nimetati asutaja järele Benediktiinlasteks ehk Benediktuse mungaordoks ehk seltsiks.

Benediktus nõudis oma munkade käest enne ordosse astumist üht proowi aastat ja kolm kloostrit tõutust: waesust ehk waranduse põlgamist, kasinust ehk abielu põlgamist ja tingimata sõna kuulmist.

Tõe auuks peame tunnistama, et õhtumaa mungaelu kõigiti kainem ja mõistliksem oli, kui hommikumaa mungalised püüdmised. Siin ei ole kloostrit pühadusest küllalt, hakati weel waljumat wooruseharjutust nõudma: ühed koormasiwad ennast rauaste ahelatega, teised peksiwad ennast piitsadega, weel teised elasiwad aastate wiisi ühe ainsa samba otsas ja lasiwad ennast teiste läbi toita. Wiimsid nimetati sambapühadeks. Uga wiimaks ei ole ka õhtumaa märatsetest mitte waba.

3. Mis tuleb siis nüüd seesugusist mungalisist püüdmistest arwata? Juba see nähtawus, et nende algus paganlises ajas leida on, näitab meile, kui wähe nad ristiusu tõsisem elu awalbus wõiwad olla. Dns ju see üleüldse paganlik mõte, et patt ja paha meie silmanähtawas lihas leida on (ja ei mitte meie rifutud tahtmises, mis liha oma tööriistaks teeb). Sellepärast on see päris paganlik ettemõte, kui liha aina waewamise ja koormamise läbi püüetakse ära wõita. — Teiseks peab kristlik elupühadus just meie igapäewases elus ja ammetikutses ja tema täitmises ilmuma. Siin peame meie oma liha tahtmise wasta wõitlema ja oma walgust kõigele ilmale paista lastma. Siin peame meie ususoojuse läbi külmuft ja leigust ära wõitma. Ilmas peame ilma wasta panema, sest nifu ja umbrohu lahutamine ei ole mitte meie asi.

Bääle selle on Jumal fiin tööd meie elukohuseks seadnud ja töö ajalik palk on warandus. Kes seda põlgab, peab tõiste armust elama ja see ei ole jälle mitte auus. Ja kes weel abielu seisuse wasta paneb, see põlgab üht jumalikku seadust, rikub ristikoguduse aluse ja kifub kristliku riigi müürid maha.

Mungalisi põhjusemõttid põlates peame ühtlasi tunnistama, et munga seisusel fiiski tähtis ülesanne täita oli: hariduse alalhoidmine ja edendamine. Kuna toored ja harimata rahwad pea ette astuwad ja mitmel pool endiste hariduse kandjate üle wõidawad, saawad just

Kloostriid hariduse pelgulinnaks. Säär kirjutatakse, kus trükikunst weel tundmata, pühakirja raamatud ära, niisamuti uuritakse sääl tähtsaid Greeka ja Rooma kirjatöösid ja lautatakse neid laiali. — Ja kui küll mõned kloostriid laiskuse ja lihahimu sopaauguks muutusivad, siis oli ka neid palju, kus tööd auustati. Nii tunnistatakse wanema aja Saksamaa munkadest, et nemad metsu laastasivad, käsitöösid edendasivad, kunsti ja teadust kosutasivad ja üleüldse kristliku lahkuse ja kombe pühaduse eeskujud olivad.

Rõnda oli mungaligus tähtsaks võimuseks saanud. Siiski ei mõi meie nimetamata jätta, et ebateed, millele mungalised ja muud sarnased püüdmissed wana kirikut wiimati olivad juhtinud, mitte üleüldse ja igal pool õigeks ei peetud. Nii astus Merius (a. 360) väljaspidise elu pühaduse paastumise ja furnute eestpalwe wastu üles. Jowiniaanus ja Helwidius (a. 380) laitsivad munga elu ja abielu põlgamist; wiinne sõdis weel jäätmete teenistuse ja pühade kummardamise wasta. Kiriku elu siht, nii ütlesivad need mehed, on ewangeliumi põhjalt ära effinud, sifemise wäärtuse asemele on välispidine petuskuju astunud. — Sarnasid tähtsaid häält lammatas aga paraku walitsew aja waim täiesti ära.

See on kurwastaw pilt, mida kiriku sifemine muutmine meile näitab. Lahkume sest ja waatame, ehk kosutab meid selle asemel koguduse wäline kaswamine.

D. Risti sõnum tungib üle Rooma riigi rajade.

§ 34.

Sonnikumaa rahwad awawad ewangeliumile omad jüdamed.

1. Kui kiriku wana aeg lõpule jõudis, oli paraku, küll ewangeliumi walgus ja wabadus juba mitmet pidi waiba warju wautatud. Seda enam awaldas ta aga sääl oma jumalawäge, kus ta sennimaani tundmata ja mõeras oli. Kuna omaksed kallimat wara küllalt ei auustanud, olivad mõerad walmis suure himuga teda wasta wõtma. Nii tungis siis risti sõnum kaugele üle Rooma riigi ja endise riigikiriku rajade. Ja nimelt saiwad tagasiwatud põgenejad, sõjawangid ja kristlikud kaupmehed kiriku missjonärideks.

2. Rõnda wõttis siis Aasia maal ristiusku wasta

a) Ibeeria ehk Georgia rahwas.

Ibeerlased elasivad Musta ja Kaspia mere wahel praeguses Georgia ja Gruusia maal. Nad olivad üksford ühe kristliku naisorja sõjawangina Rooma riigist ühes wiinud; see naesterahwas,

nimega Nunia, kuulutas esmalt würsti kajas a. 326 uut ewangeliumi ja pea oli ristiusk Ibeeria maal kindlal järjel. 326.

b) Armeenia rahwas. See elas lõuna pool Ibeerlasi ja awas ewangeliumile juba wara oma südame. Armeenia apostel oli Gregorius Walgustaja umbes aastal 300. Ta oli ühe Porthia würsti poeg ja oli Rooma riigis kristlikku kaswatusst saanud. Tema pööris pea Armeenia kuninga ristiusu poole ja põhjendas siis tublide koolide läbi Armeenia hariduse. Ja kui siis weel püha Mesroop, umbes a. 450, Armeenia rahwale ise-kirja andis ja piibli rahwa keelde ümber pani, hakkas Armeenia kirik täieste õitsemale; ühtlasi algas sellega Armeenia kuldne kirjanduse aeg. — Ristiusk oli juba nii rahwa omanduseks saanud, et ka pärast poole Muhamedaanlaste meelewalgust teda mitte ärälämmatada ei jõudnud.

c) Persia maal oli ristiusk ka wara maad leidnud, juba Konstantinuse ajal leiame sääl ristikogudusi; aga umbes aastal 340 hakkas kange tagakiusamine, kus Zuudlased ja Persia preestrid kuningale ees kaebasiwad, et kristlased Rooma riigiga salasõbrust pidada. Umbes 16000 õpetajat ja kloostrite asunikku leidsiwad esimese tagakiusamise ajal surma, mis 35 aastat wältas. — Kui pääle selle tõine kiusamise maru weel oli mässanud, kuulutasiwad Persia kristlased, kes Nestoriuse poole oliwad hoidma hakkanud: nemad olla ju ise üks usulask, keda Rooma riigis tagakiusatakse. — See lahutus tõi neile rahu. Persia kirik jäi osalt seisma, kui Muhamedaanlased ka selle riigi ära wõitsiwad.

3. Afriika maal tungis ristiusk sellsamal ajal

Abessinias rahwa juurde. Üks Põhonia õpetatud mees tuli oma laewaga sinna ja tahtis seda maad läbi uurida; aga säälne toores rahwas rõõwis ta laewa puhtaks ja hukkas wõerad sisse-tulijad ära. Üksi kaks noort meest, nimega Frumentius ja Medisius, pääsivad eluga. Nemad põhjendasiwad sääl kristliku kiriku. Frumentius sai esimeseks Abessinias piiskopiks.

Abessinias kirik elab weel praegu, kui ka mitmetpidi tarretanud, kuset paganlikku pimedust ja Muhamedi poolkuu hämarlist kuma.

§ 35.

Ewangelium tungib ka Euroopa maal edasi. Rooma kirik leiab uut tuge Germaani jugu rahwaste juures.

1. Umbes sellsamal ajal, kui ristikogudus paganuse üle wõitnud oli, hakkas rahwarändamise torm hystoorialisi muutusi põhjendada. Ka siin ilmub meile aina jumalik ilmawalitsuse jalataikus. Suurtele rahwa hulkadele tahtis seesama nüüd seda hallikat awada,

mis ial ei kuiva ja igawesesse elusse oowab. Tähtis liikumine pidi tähendama, et wana ilma asemele uus elu ja olu wõtab astuda. Laenetawate rahwaste hulgas on aga nimelt Germaani sugu rahwad kirikuloule tähtsad. Nende kristlaseks saamine annab nende kätte tähendusriikka misjioni-ammeti.

2. Seda ammetit katsub täita:

a) Gooti rahwas.

Gooti rahwas elas esmalt Läänemere ja Weikseli jõe ääres, liikus siis lõuna poole ja kuna Jda-Gootlased praegusesse Lõune-Wenemaale seisma jäiwad, hakkasiwad Lääne-Gootlased Doonau jõe ümbruses asuma. Juba ammu enne, kui rahwatormid liifele läksiwad, oli Gooti rahwas sõjawangide läbi ristiusuga tuttawaks saanud. Ja Nikäa kirikufouft wõttis juba üks Gooti piiskop osa.

Aga kõigiti kindla põhja pani Gooti kirikule piiskop Ulfilas. Ulfilas oli ise Arianlane ja ses kujus pakkus ta ka Lääne-Gootlastele ristiusku, sest nende keskel oli ta haruldase ustawuse ja hoolega tegew. Tema apostli ammet ärritas aga paganaid wihale ja werisele tagakiusamisele a. 355. Hulga Gootlastega põgenes siis Ulfilas lõuna poole Doonau jõge. Keiser Konstantinus wõttis teda sääl kui teist Mooset wasta ja andis temale ja ta rahwale Balkani mägestikus kindla asupaiga. Sääl tegi Ulfilas weel 33 aastat suure õnnistusega tööd. Aga mitte kõik Gootlased ei olnud Ufilasega wäljarännanud; üks jagu oli endisesse asupaika jäänud. Kuid isemine rahutus sundis ka neid wägewamat warju otsima. Seda lubas neile keiser Walens, kui nad ristiusku heidaksiwad. Nii saiwad ka need Gootlased Arianlasteks, sest selle tunnistuse poole hoidis keiser. Kui Hunni rahwa torm a. 375 Jda-Gooti riigi ära oli lõhkunud, tuli weel wiimne Gootlaste puhk üle Doonau jõe ja pidi ka Ariuse tunnistust wasta wõtma.

Lääne Gootlaste juurest tungis Ariuse mõtteline ristiusk ka Jda-Gootlaste, Wandali, Burgundi, Suemi ja Longobardi rahwaste juurde. Wiimaks lehmis Ariuse lipp juba Hispaania ja Aafrika maal. Ja juba näis, et ajalugu Ariuse mõtetele tahtis õigust anda, et Germaani rahwaste läbi üks jagu ilmast pidi Arianlasteks saama. Sääl hüüdis aga üks Wägewam: Seia maani ja mitte kaugemale!

Süiski on Ufilase tegewus ülitähtis. Ta jagas ühele rammutale rahwawõsule ristiusu kulda wälja, kui selle küljes ka mõni plekk leida oli. Ta rajas kristliku põhja pääle Germaani rahwa hariduse.

Selle hariduse töö põhjendas Ufilas seeläbi, et ta oma rahwale iseäralise kirjutuse kunsti kinkis ja piibli Gooti keele ümberpani.

Üks katke sest tõlgist, neli ewangeliummi on weel praegu alles. See on nõnda nimetatud „hõbe raamat“ Upsaala ülikooli raamatukous Rootsimaal. Muuwäärt käsikiri on hõbe kaantesse köidetud, pergament purpuriga wärwitud, tähed on hõbe fiske maalitud.

Ulfilas suri aastal 381.

Lääne-Gootlased rändasiwad pärastpoole rööwides ja riisudes läbi Itaalia, asutasiwad a. 415 Hispaania maale ühe riigi, millele Muhamedi usuline Mauri rahwas a. 711 otja tegi.

See Germani sugu, kes Ariiuse usku Afrikamaale kanda püüdis, oli Wandali rahwas. Nende kuningas Geiserich asutas sinna 429 Wandali riigi ja katsus tule ja mõõgaga oma usku wäljalautada. Aastal 455 tuliwad toored Ariaanlased Roomagi rööwima ja riisusiwad sääl kaks nädalat. Alles keisri Justiniaanuse päälil Belisar rikkus selle riigi aastal 533 ära.

Rus siis Ariiuse lahk kõigelt poolt wana katoliku kiriku müürisid ähwardas maha lõhkuda, sääl tuli talle ootamata abiks ka just üks Germani suguharu ja see oli

b) Franki rahwas.

Chlodwig, Franki rahwa kuningas, tungis Rheini jõe äärest Galliamaaale ja lõpetas sääl wiimse Rooma riigi wõimuse aastal 486, kuna kümme aastat enne seda Germaanlane Odoaker Itaalia maal Rooma riigi oli häwitanud ja nõnda wana ajalou hauda matnud. — Chlodwig ise oli weel pagan, aga ta abikaasa, Burgundi printsess Chlotilde, oli ustaw katoliku usu tunnistaja ja püüdis kõigest wäest ka oma meest katoliku ristiusu poole pöörda. Aga selleks oli wähe lootust nimelt sellepärast, et kinga esimene poeg, keda ta ristida oli lubanud, ristiriietes surunud oli. Eks see ei olnud jumalate karistus? Siiski lubas kuningas wiimaks kristlaseks saada, kui ta kord filmnähtawalt ristirahwa Jumala abi saaks nägema. Ja see tund tuli ka.

Aastal 496 seisis Chlodwig Zülpichi linna juures raskest wõitluses Allemanni rahwa wasta. Kroon ja elu oli ähwardawas hädas, sest paganlised jumalad ei aidanud. Siis pööris Chlodwig palwes ristirahwa Jumala poole ja ta wõitis. Jõulupühal a. 496 ristis teda piiskop Remigius Rheinsi linnas ja hulgana lasiwad ennast ka muud Franklased katolikusse kirikusse wastawõtta.

Siiski ei saanud Chlodwig seeläbi weel südame poolest ristiinimeseks. Palju paganlist toorust ja karedust leiame weel tema järgmises elus.

Aga sellegipärast on [Chlodwigi ristimine ülitähtis; selleläbi sai Ariiuse usulahule, millel mitte elu ega hariduse wõimu ei ole,

surmaotsus tehtud. Katolik kirik, mis kõigi efsituste juures veel ifka enam piibli põhjaline oli, kui Ariiuse lahk, sai ainsaks Euroopa hariduse kandjaks. Ja Frankirahvas wõttis selle hariduse kaitsemise kohuse enese pääle ja pani põhja ühele tulewale maailmariigile.

Just sellepärast auustab pärastine katolik kirik Chlodwigit kui teist Konstantinust ja nimetab teda „kõige kristlikumaks kuningaks.“

Nii näis siis Rooma kirik oma wõidukäiki üle ilma algawat, aga fiiski oli tall weel wastahakkamist karta ühe tunnistuse poolt, mis enam ewangeliumi aluse pääl seisis, kui ta ise. Seda näitab meile

3. Jiri- ja Inglismaa missjioni lugu.

Üks jagu praegusest Inglismaast oli ka Rooma walitfufe all feisnud ja seda nimetati Britannia maafonnaks. Sinna oli juba teifel aastafajal ristiusk jõudnud ja Kelti sugu rahwaste juures õitfema hakanud. See Britannia alguskirik oli röömsaste oma jalgade pääl edenenu, ilma et ta Rooma kirikuga oleks käsi käes käinud.

Ja juba astus aastal 432 Jirimaa apostel Patrik risti sõnumega säälse sugurahwa keskele. Ta oli Britannia maal sündinud kui waese diakonuse poeg. Mererööwlistest wangi wõetud, oli ta kuus aastat pärisorjana pidanud Jirimaal õhkama.

Säält lahti päästes wõttis ta nõuiks, neile igawest wabadust kuulutada, kes teda orja ahelatega kaua olivad koormanud. Kui ta ennast siis Galliamaal oma ammeti pääle oli ettewalmistanud, kuulutas ta 30 aastat Jirimaal Jumala sõna. Pasunate ja trummidega kutsus ta rahwast kokku ja jutustas talle ristilõõdud Jsfanda elulugu, mis paganaid sügawaste liigutas. Kõik wastasew mõitis ta ära ja ta töö oli nii õnnistatud, et Jirimaad „Pühade saareks“ nimetama hakati. — Patrik suri umbes aastal 465.

Jiri kirik hakkas ifegi missjioni tööle ja saatis töötegijaid Kelti sugu Pikti ja Skoti rahwa juurde Schoti maale. Nii sai selle maa apostlikis waga Columba (s. o. tui). Nimi pidi mehe loomust tähendama. Tõõriffka elu järel suri Columba, kui ta palju kirikuid ja klooftrid oli asutanud a. 597.

Nii edenes Briti saarte alguskirik loomulifel teel; aga 449. aasta juhtumised pidiwad suurt muutust põhjendama.

Ristiusku Britlastel oli palju Pikti ja Skoti rahwa poolt kannatada olnud; nende tormide wasta katsufiwad nad kindlalt maalt abi otsida. Britlaste kutse pääle sõudfiwad wägiriffkad Angli ja Saksfi rahwa salgud üle kanaali. Pea oli Pikti rahwas wõidetud, aga wõidu palgaks jäi ühendatud Angel-Saksfi rahwas Britannia maale, asutas säälf seitse Angel-Saksfi kuningriiki ja pani seega praegusele Inglismaale aluse. Britlased pidiwad ife põhja poole põge-

nema, kõik ristiusu kirikud saidad suutumaks ära hävitatud, sest Angel-Saksid olivad veel paganad.

Nii oli lugu kõigiti kurvastaw, kunni paawst Gregorius I. (a. 590) Peetruse järje pääle tõusis. Zuba enne seda oli ta Roomas nägusaid noorimehi näinud, keda jääl orjana müüa taheti ja see waade oli teda nõnda liigutanud, et ta ise walmis oli Angel-Sakside juurde missionäriks minema. Seda nõuu keelis ta paawstiks walmine, aga siiski pidas ta omaks kohuseks üht teist enese asemele jaata. — Selleks walmistas ta abti Augustinust ette. Ja pea tuli wäljasaatmiseks ka paras aeg.

Edilberth, Renti kuningas, oli enesele ühe kristliku printsessi Pariisist abikaasaks wõtnud, selle tingimisega, et noor kuninga proua wabaste omas katoliku usus elada tohib. Selle warju all astus Augustinus 40 mungaga Britanniamaaale kindla nõuuga, hooljaste Britanniamaal missioni tööd teha ja terwet Briti saarte kirikut Rooma paawsti alla heita. Wägewa sammuga edenes ta töö: sest Melipühil 597 ristiti kuningas ise ja 10,000 tema alamad.

Paawst nimetas hoolja missionäri, teda ta tegewuse eest tänades, Britannia pääpiiskopiks. — Augustinus suri aastal 605 ja mis ta alganud, lõpetas ta endine abiline ja järeltulija Laurentius.

Augustinus ja tema järeltulijad pidiwad muidugi ka oma tähtsamaks kohuseks arvama, mitte üksi Angel-Saksi Rooma usule wõita, waid ka Britlaste alguskirikut Roomaga ühendada ja paawsti alla heita. Ja see oli väga raske ülesanne. Sest Briti ja Siri kirik ei teadnud Rooma üleilmalisest piiskopi ammetist midagi, preestrite abielu keeld oli neile mõeras ja ka Ülestõusemisepüha pühitseti jääl teisel päewal kui Rooma kogudusis.

Need iseäraldused olivad Britlastele nii kallid, et nad neist millegi tingimise all lahkuda ei tahtnud. — Ja nii hakkas siis Rooma ja Briti kiriku wahel üks wõitlus, millel suur ajalouline tähtsus on. Sest Briti nõudmistel oli palju enam õigust kui Rooma omadel. Britlased oleksiwad sellepärast wõita wõinud, sest täis wõidulootus oli nende pool. Ja oleksiwad nad wõitnud, siis ei oleks mitte üksi Inglismaa, waid terwe Euroopa ajalugu uut rada käima hakanud. Keske ajalous puuduks meil siis see päätükk, mis paawsti meelewallast ja wõimusest kõneleb; siis ei näeks meie mitte kahte mõõka, waimulikku ja ilmalikku, meeste käes, kes üksi waimu mõõgaga pidiwad sõdima ja alanduses risti kandma oma Issanda järel.

Aga see, selle mõtted kõrgemad on, kui meie mõtted, juhtis ka siin ajaratast teisiti, kui esmalt armata wõis. — Kui mitu lepituse arupidamist asjata olivad olnud, Augustinuse uhkus omal ajal leppimist wõimatumaks oli teinud, tuldi aastal 664 weel üleüldisele

kirikufoule kokku. Mõlemate, Roomlaste ja Britlaste poolt, pidi tunnistatama, kui väga Angel-Saksi riigile usuuhendust tarwis minna; nüüd olla aga üksi walida mõlemate tunnistuste wahel. — Et Issand apostlite würstile olla öelnud: „Sina oled Peetrus...“ tehti otfufeks, selle alla heita, kelle käes wõimus olla taewa wärawaid awada ja finni teha.

See oli Briti alguskiriku surmatund. Rooma tunnistus oli wõidu saanud ja sundis aja jooksul ka Sirimaa oma ifke alla. Ja weel praegu on Sirirahwas Rooma paawstile ustawam kui keegi muu.

* * *

Nende sündmustega oleme aga täieste juba keskka ufkest fisse astunud. Seda tähele panna, saab nüüd meie kohus olema.

Ja meie saame nägema, kuis kesk kirikulou süda Rooma linnas seisab. Ja kui sest südamest ka mitte puhast elu wälja ei oowa, fiiski saab terve kesk-iga säält oma rammu ja jõudu. Roomas leiame meie fihi ja määra, piiri ja raja terwele keskaja tegewusele kodus, kirikus ja riigis. Paawsti kolmekordne kullane kroon tahab ainus päike olla, mis keskaja hämarust peab walgustama.

Kesk kirikulugu ehk Kesk-aeg

(aastast 590—1517).

§ 36.

Kesk-aja ja kirikulouline tähtsus.

1. Wana-kirik, seda nägime, põhjendas ennaft kõikumata apostliku aluse pääle. Ja selle põhja pääl seistes ei tahtnud ta oma wara mitte üksi Juuda rahwale, waid kõige maailma rahwastele pakkuda. Just wiimast kohust oma pühamaks ülesandeks pidades, pidi apostlik kirik üleüldiseks ilmakirikuks saama, wäike apostlik kogudus „katolikuks“ koguduseks muutuma. Wiinne nimi, kuna ta ju „üleüldine“ tähendab, pidi ta auunimi olema ja ikka ta ilmamisjoni tööd talle meelde tuletama. Ja seda tööd on wana kirik ustawaste käsile wõtnud, kui ta igawest ristiusu wara, apostlite pühamat pärandust, Greeka ja Rooma hariduse astjate sees maailmale pakkus.

2. Aga 4. aastafajal hakkawad rahwa tormid mäsama; ja see liikumine ei jää mitte seisma, enne kui wana ilm oma elu ja oluga on hauda kantud. — Tähtsam rahwa haru, mis nüüd Kesk-Euroopas maailma näitewäljale astub, on Germaanlased. Riisama hakkawad nende kõrwas tähele panemist Romaanlased nõudma, kes wana ilma riismetest Lõuna- ja Dhtu-Euroopas ja nende maade algusrahwastest isesuguharuks ennaft ühendawad¹⁾. Aga ka Slaawi ja osalt ka Soome-sugu rahwad nõuawad ses ajaloulises mängus oma õigust. Mill kombel nüüd need uued rahwa jõed wana maailma ja wana kiriku haridust enese sisse woolata lasewad, seda näitab meile kesk-aeg ja kesk-aja kiriku lugu. Nimelt püüab Rooma kiriklik walitsus, Romaanlaste pefapaigas Itaalias, seda tõeks teha, et wana hariduse hallikas üksi tema pärandus ja omandus on, et üksi nii palju seda

¹⁾ Romaanlised rahwad on Itaalia, Hispaania, Portugali ja Prantsuse rahwas.

hallika wett maailma woolab, kui tema tahab ja see temale soomitaw on.

3. Nõnda on just kesk-aja lugu suurte eksituste lugu. Ta näitab, kuidas kristlik tõsidus kaduma tahab minna, kuna Rooma maailm teda meelega kõigi otsijate eest warjule peidab. Küll paneb wägewaste selle romaanlise isewõimuse wasta Germaanlaste suguharu. Aga see wõitlemine on asjata, senni asjata, kui ta keskelt üks tõsine ewangeliumi tunnustaja ülesastub, kes pimestama kätte alt selge Jumala sõna kullalise walguse wälja toob. — Ja seda terwet suurt ajaruumi, mis umbes tuhat aastat wältab, kus kristlik maailm oma igawese hingetrööstu ja eluwalguse järele, mida apostlik aeg juba oli põhjendanud, nõuab, ja kus see walguks ikka jälle inimlise nõdruse ja inimlise õeluse läbi ärarwarjatud sai, kunni usuuendaja Lutherus selle warju wägewa käega wautas — seda terwet wõitluse aega nimetame meie kesk-ajaks.

Esimene ajajooks.

Kiriku elu ja edenemine paawstide auu esimene tõusemise ajal. Gregor I. — Gregor VII. (590—1073).

A. Rooma paawsti aujärje aegamine kinnitamine.

§ 37.

Paawsti järje esimene põhjendamine.

1. Juba esimestes ristikogudustes oli kiriku ülenwalitus piiskoppide käes ja muidugi mõista on, et nad riigi poolt mõne eesõiguse osaliseks saiwad, kui ristikogudus wõitnud ja riigikirikuks tõusnud oli. Küll oliwad ju alguses kõik koguduse juhatajad sama auu wäärilised, aga, nagu enne juba tähendasime (§ 22, 1) langes loomuliseks iseäralik tähtsus nende piiskoppide pääle, kes saäl ammetis seisiwad, kus apostlid ehk nende jüngrid kogudusi oliwad asutanud. Pääle selle tõusis päälinna piiskoppide au isegi ammetikoha tähtsuse pärast. Ja nõnda hiilgab siis, nagu ka juba tähendatud sai, aja jooksul Konstantinopoli, Aleksandria, Antiochia, Jerusalema ja Rooma piiskopi au üle teiste. Üksi neid pidi patriarchi ehk esivanema auunimega nimetatama ja auustatama. Aga mis sugusele piiskopile nende wiie hulgas tuli jälle esimene juhatus õigus anda? Seda auu hakkasiwad kaks linna enesele nõudma: wana Room ja uus

Room ehk Konstantinopol. Aga aegamööda hakkas ommeti suurem tähtsus õhtu poole kaaluma, ehk küll hommikumaa kirik aastasadade viisi selle vastu mõitles ja kui mõidu lootus kadus, ennaft õhtumaast täieste lahutas.

2. Mispärast aga just Room tõusis, seda katsume lühidelt seletada.

Esialt oli Room suure riigi helkim päälinn, mis peaaegu kõige ilma walitsuse ohje omas käes pidas. Linna ilmalik tähtsus pidi ka tema waimuliku pää auu ülendama.

Ja kui siis juurde mõtame, et Rooma piiskopi järje pääl tõeste fagedaste mehed istusiwad, kes laitmata ja auuwäärilised oliwad, siis pidi ka selle läbi Rooma auujärg uut kinnitust saama. Häameelega mõeti selle linna waimuliku walitsuse sõna kuulda, kus apostliwüürstid Paulus ja Peetrus furnud oliwad ja kus nende hauad seisiwad. Nii langes üsna loomulifelt waidluste seletamine ja õiguse tegemine õhtumaa piiskoppide kätte. Roguduste usaldus oli seda toimetust Rooma waimuliku walitsuse kätte uskunud: ja sellest usaldusest tegi Room ise ajajooksul õiguse ja seaduse.

Nii oli Sardika kirikukogu aastal 343 Rooma piiskopile Juliufile õigust annud, terwest riigist kaebusi kohtu all olemate piiskoppide ja õpetajate üle seletada ja läbi uurida. See maksis aga muidugi üksi Juliufile kohta, keda terwe kirik auustas. Aga selle otsuse pääle põhjendas juba järgmine piiskop Innocentius kindlat nõudmist: kõigi suuremate kaebus-asjade üle peab ainult Rooma piiskop seletust tegema.

See oli aga alles põhjendus ilmaliku seaduse läbi. Sellele otsis weel tähtsamat tuge paawst Leo Suur (440—461), kui ta kuulutas, Rooma auujärg olla juba Isfandast ise sisesestatud, kuna ta ütles: Sina oled Petrus j. n. e. (Matth. 16, 18). Ehk Isfanda tõutus üksi Peetruse usule maksis ja kõigile apostlitele, kes tema usu õalised on, kinnitas Leo, kiriku kaljukindel alus põhjendada ennaft üksi Peetruse ja tema järeltulijate pääle Rooma järjel.

See nõudmine leidis weel toetust muinases arwamises: Peetrus olla esimene Rooma piiskop olnud ja 25 aastat seda ammetit pidanud. Paawsti järje kinnituseks on seda muinasjuttu ka edaspidigi weel kuulutatud ja usutud; aga tõsi pole ta mitte; ajalugu ei tea sest midagi.

Leo Suur on siis see mees, kes teiste ees wanas kirikus juba kestajale ta piirid on rajanud. Tema kinnitas paawsti järje aluse. Nimi papas (isa), millega ennaft juba ennegi Rooma piiskopid oliwad nimetanud, näis nüüd üleüldse pruugitawaks saawat. Sellestki sündis sõna „paawst“, mida meie kest-*ea* ajalou iga lehekülje pääl leiame.

§ 38.

Esimene suur Gregorius kinnitab jäädvaste rajatud tee.

1. Paavstide ajalous on kolm meest iseäranis tähtsad: Gregorius I., Gregorius VII. ja Bonifacius VIII. Gregorius I. kinnitab paavstide järje, Gregorius VII. tõstab teda ta ülemasse hülgu- fesse ja Bonifacius VIII. walmistab ta langemist ette.

2. Nagu nägime, on umbest ka see paavstide mõimust põhjen- danud ja rajanud, et esimeste walitsejate hulgas Peetruse troonil tõeste tähtsaid ja auuwäärt mehi leiame. Riisugune mees oli kõigiti Gregorius I. (590—604). Tall ei puudunud ühtegi walitseja annet: ta oli kindla meelega ja täis mehist jõudu, aga ka lahke ja hella südamega. Ja nii wõis ta jäädwaste seda kinnitada, mis Leo I. alganud oli. Sooja südamega oli ta waimuliku ammeti wasta ennast ette walmistanud ja oli walmis misjonärina Angel- Sakside juurde minema, kui teda paawstiks waliti. Wasta tahtmist wõttis ta selle auu wasta. Aga kui ta siis kord Rooma järjel istus, siis pidas ta esimeseks kohuseks, kindlaste oma karjasekppi käes hoida. Kõik seda pani ta sellepärast tähele, mis ial Rooma piiskopi trooni wõis kinnitada. Kui ta küll suures alanduses üle- ülbise piiskopi nime ei tahtnud wasta wõtta ja üksi ennast „sulaste sulaseks“ käskis nimetada, siis tõstis just see Gregoriuse auu weel enam. Ja üksi tema auuks tuleb arwata, kui pea pääle tema surma Greeka keiser Rooma piiskoppi „kõigi koguduste pääks“ nimetas ja teda üksi paawsti nimega auustada käskis a. 606.

3. Gregorius I. elas ise suures waesuses ja mungalises kasi- nuses. Ta edendas kõige jõuuga kloostri elu ja hoidis sääl kallist hariduse wara alale, kui toored ajatormid selle kallale kippusiwad. Ses mõttes oli tema „munkade isa“; aga niisama oli ta wiletate abimees ja waeste hoolekandja.

§ 39.

Gregoriuse I. järeltulijad tõstawat uute abinõumudega paawsti auu.

1. Gregoriuse I. järeltulijad ei püüa oma apostlikku trooni mitte üksi wägemate tegudega kinnitada, waid otswad kirjalikka seaduse põhjusti järje jäädwaks aluseks. Üks seesugune seaduse kogu ilmus Hispaania maal umbes a. 630. Ta wäljaandjaks nimetati Ssi- doorust, Sewilla piiskoppi. See raamat, kiriku seaduste ja paawstide käskudega, kaswatas tõeste uuel wiisil Rooma piiskopi

tähtsust. Seda märkasivad Rooma sõbrad ja lasivad pea uue seaduste kou ilmuda. See on nõnda nimetatud Wale=Zsidooruse seaduste kogu. Ka see raamat tuli Sewilla Zsidooruse nime all ilmale; aga see mees ei ole teda ial kirjutanud. Ta wõib üksi ühe Franki preestri petustöö olla, kes sellega Peetruse järeltulijate kõikumat trooni kinnitada tahtis. See imelik Rooma meelne Wale=Zsidoorus, kes umbes a. 850 oma seaduste kou kokku on sepitse nud, tõsiseid kiriku käskusid tuulest wõetud ja ise tehtud seadustega ühendades, pajatab: Tuhat korda ülem kui ilmalik walitsus on wainulik preestriamet. Kristus ise on teda korra ja kohtu pida miseks üle maailma sisse seadnud. Preestri ameti ühendus ja ülem kroon on aga Peetruse auujärg. Paawst on nii palju teistest piis koppidest ülem, kui Peetrus üle oma kaasapostlite. Ühegi preestri üle ei wõi ilmalik kohus otsust teha. Raebdust tema wasta peawad wähemalt 72 tunnistajat tõendama.

Siin ilmub meile esimest korda Rooma wainulik uhkus ta ine tumas tegumoes, Rooma piirita ja rajata auuahnus. Aga paraku, sellega ühendab ennast ka weel määratu mammona himu. Sest Wale=Zsidoorus awaldab ühtlasi ühe kirjatüki, mis tõendama peab: juba keiser Konstantinus olla Rooma piiskopile ta wainuliku ameti toetamiseks ka ilmaliku riigi kinkinud. See on täieste põhjata. Sest küll oli paawsti ilmalik walitsus sell ajal juba põhjendatud, aga see oli alles umbes 100 aastat wana.

Et aga tiiski Rooma piiskop ka ilmalikuks würstiks oli saanud, siis andis see ta järjele ühe kindluse, nagu seda kellegil muul piis kopi ametil ei olnud. Rooma kirikuriik oli aga ise järgmisel wiisil oma alguse saanud.

2. Chlodwigi järeltulijad, nõndanimetatud Merowinglased, oli wad Franki trooni pääl aega mööda kõik kuninglikku auu ja tähtsust kautanud. Wägewamad kui nemad, oliwad nende koja ülemad tublist ja anderikkast Karolinglaste soust. Ja nii wõis wiimati üks nendest ise kätt kuninga krooni järele wälja sirutada. Seda tegi Pipiin Wäike. Ta las kis kuninga Childerichi III. kloostri sse pista ja pani Franki krooni enese pähä. Et aga kuskilt sellele wägiwaldsele tööle seaduslikku põhja leida, otsis Pipiin Roomast enesele nõuu. Rooma paawstidel oli ise ka ähwardaw päälekippumine karta ja see abi otsimine oli talle üsna paras. Nii kinnitas paawst Zacharias aastal 751 Pipiini Franklaste kuningaks ja ta järeltulija läks ise Franki maale teda wõidma.

Aga ka Pipiin tahtis tänuline olla. Ta pakkus paawstile oma abi Longobardlaste wasta, kelle poolt wiimisel mõnda häda karta

oli. Pipiin mõitis siis nende käest suure tüki maad Keis-Staalias ära ja kinkis selle paavstile. See on kiriku-riigi esimene algus.

3. Veel üksford näeme pääle selle meie ajajooksul paavsti järke kaunimas kõrguses: aastal 800 pani paavst Leo III. Franki kuningale Karlile Suurele keisrikrooni pähä ja nimetas teda Rooma riigi keisriks. Ja esimest korda näivad siin keis-
ea mõlemad suured mõtted tõeks minewat: paavst pidi kui Jumalast seatud ülem waimulik walitseja, keiser aga kui paavsti läbi pühendatud ilmaliku walitjuse kandja olema, mõlemad lahkumata ükssteisega ühendatud jumalariigi wäljalautuseks.

Agaga pea pääle selle ähwardab paawstide õnnetäht langeda. Järgmise kahe aastasaja sees tõuseb wähe tähtsaid mehi Peetruse troonile. Kõlwatamad paawstide elukombed riisuwad wiimase auu-
tundmuse nende eest; kõige Peetruse järg alaneb wiimati Saksa keisri Heinrich III. käsualuseks. Tema lükkas paawstisid troonilt ja pani uusi ammetisse. Kirik näis riigi sulaseks saawat ja wiimast wabadust kautawat. Seesuguses ähwardawas hädas abi tuua arwas siis Burgundi klooster Clugny (Klünji) omaks kohuseks. Sest sääl kaswatati mehi, kes kiriku parandust ja uuendust pidiwad toime saatma, kes kirikut riigi paelust pidiwad päästma. — Selle kloostri kaswandik oli ka noor munk Hildebrand, kes paawsti trooni meele tähtjusele pidi tõstma.

B. Hommikumaa kiriku sugu paawstide tõusemise ajal.

§ 40.

Hommikumaa kiriku elu. Suur lõhe aastal 1054.

1. Kuis paawstide auujärg ifka ülenes, seda ei wõinud Konstantinopoli patriarhid mitte waitsest päält waadata. Mitu korda püüdsiwad nad näidata, et üleilmaline piiskopi ammet ükski nende eesõigus olla. Agaga seesuguste nõudmistega ei jõudnud nad mitte läbi tungida, et nad keiserliku õue poolt mitte palju finnitust ei leidnud; sest see arwas iseenelele tululiseks olewat, kui ta oma walitjast wägewama Rooma naale toetas. Ja nii oli see just üks Greeka keiser, kes aastal 606 kinnitas, ükski Rooma piiskop olla terve kiriku walitseja ja wõida nime „paawst“ nõuda. Sellega waitis mõneks ajaks wastastikune tüli mõlemate waimulikude walitjate wahel, kuna Room järk järgult oma tähtsust ülendas ja Kon-

stantinopol ennast sisemiste waidlustega wäsitas. Nimelt oli sääl tähtsaks waidluse asjaks piltide kummardamine.

2. Palju rahutust on Greeka kirikus piltide küsimus aratanud, wägivaldalla pruukimist ja ka werewalamiski on ta seletamine nõudnud. Nii keelis keiser Leo Isaurikus a. 726 piltide auustamise täieste ära. Niisama käskis ka keiser Konstantinus Kopronymus kõik pildid ja kujud, mida kuulsad Greeka kunstnikud oliwad walmistanud, kirikust ära häwitada. Aga selle järele tõusewad tormid pidivad teisi mõttid wõidule wiima. Keiserinna Irene kutsus aastal 787 kirikukou Nikäa linna kokku, mis otsuseks tegi: piltide ees tuleb kummardada ja mahalangeda, et sellega kujutatud püha auustada. Seda otsust laskis uueste keiserinna Theodora 19. Künla k. p. 842 kinnitada. — Sest saadik on hommikumaa kirikus piltide auustamine pruugitaw ja seda päewa, millal seda wiimaks nõudma hakati, pühitseb Greeka kirik kui „õigeusu“ wõidupüha.

3. Seega oli hommikumaa kirik wähe sisemist rahu kätte saanud, aga uued alatised waidlemised õhtumaa kirikuga astusiwad selle asemele oma kaebduswäärilise järjega. Waidluse all seisiwad küll ka mõned õpetuse asjad; tähtsam nende hulgas oli õpetus Püha Waimu wäljakäimisest. Õhtumaa kirik õpetas Nikäa usutunnistuse järele: „Meie usume Isanda Püha Waimu sisse, kes Isast ja Pojast wäljakäib.“ Sõnu „ja Pojast“ tahtis aga Greeka kirik mahakustutada ja salata.

Aga rõhutam kui õpetuse wähe oli wisiste mõlemate kirikute piiskoppide ülem-walitsuse küsimus. Just see fundis waidlejaid kõige karedamale mõtte awaldusele. Wiimaks paniwadki paawsti saadikud Konstantinopolis Sophia-kiriku altari pääle wandekirja maha, milles nad hommikumaa kirikut ja patriarchi äraneeidwad. Selle pääle kostis patriarh Michael Cärlarius oma wandega Roomlaste wasta. — Sellega lahkus aga ka jäädawalt hommikumaa kirik õhtumaa kirikust aastal 1054. — Kristlik maailm sai kahets pooleks ärälõhutud.

Küll katsuti weel järgmiste aastasadade sees kurwastawat lõhet lõpetada; aga kõik ühenduse katsed oliwad asjata. Alles siis, kui wõidurikas Muhamedaanlaste werine mõõk Greeka riigile aastal 1453 otša tegi, lõppesiwad ühenduse katsed.

§ 41.

Waleprohwet Muhamed.

1. Kuna õhtumaa kirik oma waimulikku kutsjet unustama hakkas ja hommikumaa kogudus sisemiste tulidega ennast wäsitas, ilmus

uus maenuline võimus, mis ristiusku maa päält ärähavitada ja uut usku maailmale selle asemele päälesundida püüdis. Selle asutaja oli Araabia mees Muhamed.

571. Muhamed sündis Mekka linnas aastal 571 Koreschiitlaste suguwõsas. Selle hooles seisis Araablaste püha paiga Raaba kaitsmine. See oli ise üks must kivi, millest usuti, et ingel Gabriel teda taewast annud olla. Ta olla enne walge olnud, aga inimeste pattude pärast olla ta mustaks muutunud.

Muhamed oli wara waeseks lapseks jäänud ja pidi noores põlwes raskeid päivi kannatama. Pärast õppis ta kaupmeheks ja kauba karawaanidega reisides nägi ta kaugid maid ja õppis wõeraid rahwaid ja nende usufombid tundma. Nii oli ta pääliskaudu ka Juuda mõtetega ja ristiusuga tuttawaks saanud. Mõlemate jisu fisse ei ole ta ial tunginud. Siis astus ta ühe rikka kaupmehe lese teenistusesse ja wõttis selle wiimaks naeseks.

Kus teda nüüd leiwamure enam ei waewanud, jättis ta kauplemise järele ja wiibis kaua üksinuses. Ta sugurahwa mõistufeta mitmejumala teenistus oli talle suureks mureks; ja seda lõpetada, pidas ta omaks kohuseks. Selle üle järele mõeldes oli ta aga aga unistajaks sonijaks saanud. Ja pea pidi maailm neid unistusi, mida ta mitmest usutunnistusest kokku oli septsenud, kui uusi ilmutusi kuulma.

Ingel Gabriel olla talle ilmunud, nii kuulutas Muhamed, ja teda uueks usuasutajaks kutsunud. — Aga wähe usklikka kogus ta ümber; iseäranis astusiwad Koreschiitlased mehifelt uue prohveti 622. Mecca linnast Mediina linna. Sellest põgenemisest, mida Muhamedlased „Hedschra“ nimetawad, algawad nad oma ajaarwu.

Lahtiste kätega wõeti Muhamed Mediinas wasta ja iga päewaga kaswas tema usklikkude arv. Rümnetuhande sõjamehe wahel tungis ta siis ka Mecca linna ja sündis seda uut usku wasta wõtma. Muhamedi mõõka kartes, heitis terve Araabia tema usku. Seepärast käis pea ta waade neist piiridest ülegi. — Aasia ja Euroopa würstidele läkitas ta käskusid, teda kui Jumala saadikut wasta wõtta; muidu saada ta oma usku mõõga teraga tõendama. Ja juba ruttas ta oma ahwardust täitma. Palästiina sai wõidetud, Damaskus wärises ka. — Säält tagasi tulles hõiskasiwad Muhamedile pääle 100,000 usklikku wasta. Aga just selle wõidutuhina fisse hüüdis üks ülem hääl: Küllalt saab! Sest äkkis suri Muhamed aastal 632.

Pääle ta surma kogus ta äi Abu-Bekr prohveti õpetused kokku ja seda raamatud, mis Muhamedlaste püham kiri on nime-

tatakse Koran (s. o. ettelugemine, loetus). Muhamedi usk kannab ka veel Islami nime, mis õnnistus, Jumalale ära andmine, tähendab. Tema tunnistajad tahavad Moslemid ehk usklikud olla.

2. Mis oli siis selle uue võidurikka usu sisu? Üks Jumal on ja Muhamed on tema prohvet, see on ülem veel kui Mooses ehk ka Kristus. Kõiki elusaatusi on Allah (Jumala nimi) ettemääranud; usklikule on tingimata ta elu ja surm finnitatud, viibigu ta rahu mainul ehk kõndigu ta keset sõjakära. Inimesel ei ole ta käekäigu kohta mitte kõige vähemat wabadust. Islami eest võidelda on ülem elukohus. Kes ses mõitluses langeb, saab wististe paradüüsi. Ja sääl kestab endine elurõõm üksi palju suuremal mõõdul edasi. Mis süda soowib, ja himu ihaldab, on sääl leida. Wiina maitmine tuleb põlata, aga mitme naese wõtmine on lubatud. Glu wagaduseks pole enam muud tarwis, kui paluda, peseda ja paastuda.

Muhamedi usu ootamata wõitu põhjendab esmalt see tõde, mis tas veel leida. Opetus ühest Jumalast pidi toorid ebajumalate teenrid äratama ja neile kindlamat haridust rajama. Aga enam veel wiis Islamit wõidule tema ebatõde, mis hommikumaa kuuma-werelisele kõrbe kodanikule õieti meele järele oli. — Sõda näis talle ju muidugi tähtsam tallitus olemat. Mis wõis talle siis veel armsam olla, kui see, et teda õige usu missjonäriks kutsuti tule ja mõõgaga? Ja kui kallid palk oli veel oodata! Oli ta eluford tingimata ettemääratud, oli ta sõjas niisama kindel, kui kodu, ja tegi onneti sõjas leitud surm talle taewa usked lahti, mis siis veel muud, kui: sõtta, sõtta!

3. Seesuguses waimustuses wiiswad siis Muhamedi järeltulijad ehk kaliifid poole kuu kui usumärgi juhatusel omi usklikka wõidust wõidule. Ja nii oli vähem kui saja aasta sees Syyria, Persia, Egyptuse maa ja suur hulk Põhja-Aafrikast ennast Islami ikke alla paenutanud. Ja juba kahwatas Euroopagi selle koleda poolekuu kuma ees. Sest aastal 711 tormaswad Muhamedi usulised Maurid põhja Aafrikast Hispaania maale ja häwitaswad sääl Lääne-Gootlaste riigi ära. Wõidu tuhin wiis neid siis veel Prantsuse maalegi. Aga Franki kajailem Karl Martell wõitis Mauri rahwa Tours'i (Tuuri) werises lahingis täieste ära ja sundis teda tagasi põgenema. Nii saiwad Franklased Euroopa ja ristiusu päästjaks. 732.

Sest ajasi hakkas Islami õnne täht tumedamaks minema; sest Muhamedaanlaste otsata walitusus lagunes mitmeks wäiksemaks riigiks. Siiski kestis ta Hispaania maal veel edasi, kuna Araab-lased ka päälegi Sitiliasse sisse tungiswad ja kaua aega säält Euroopat hirmutaswad. — Hispaania poolekuu pani wiimaks onneti Aragoonia kuningas Ferdinand aastal 1492 kustuma ja saatis 1492.

Maurid jälle Afrikasse tagasi. Siiski oli aga paraku Euroopa tõiselt poolt Muhamedaanlaste mõõga läbi omad wärawad lõhkuda lastnud. — Asta wägewam kaliifi walitsus Bagdadis oli nimelt wähe ajal äralagunenud. Selle riigi riismetest olivad siis Dsmaanlased ehk Türklased uue riigi asutanud, mille külge üks Greeka maakond teise järele langes. Ja pea löigi kristliku Greeka riigi surma tund. Muhamed II. tormas 29. Lehe k. p. 1453. 1453 Konstantinopolisse sisse, kuna wiimne Greeka keiser Konstantinus XI. wägilase surma auuga suri.

Nii on Jumala äraarwamata mõtte Muhamedi kristlikule maailmale karistuse mitsaks saanud, et ta seda üht nõuuaks, mis tarwis, ja hoiaks, mis tall on.

Sääl juures ei taha meie salata, et Muhamedaanlased mõõga ja tule missioni kõrwas ka ülesehitawat tööd on teinud. Bagdadi õpetus-asutustes Aftias ja Kordowa ülikoolis Hispaanias on nad teadust suurte sammudega edendanud. Nemad on kesk-ajale wana haritud maailma teaduse hallikad uueste awanud.

§ 42.

Hommitumaa kiriku missiooni tegeuus.

1. Kurwastaw ja kaebduse wääriline oli kahju, mida Islami mõõt ristiusule tõi. Ja seda kahju pidi iseäranis hommitumaa kogudus kahetsema. Küll püüdis ta seda missiooni tegeuuses jälle uute rahwaste ristimisega tasuda, aga täis tasumine ei wõinud mitte kerge olla. Nimelt on need Slaawi sugu rahwad, keda hommitumaa kirik ristiusu aita kogub.

2. Kaks meest on ses tegeuuses iseäranis tähtsad, wennad Kyriillus ja Methodius. Nemad läksiwad Konstantinopolist wälja ja saiwad Slaawi rahwa apostlikis; nad põhjendasiwad Slaawi kirja, kuulutasiwad rahwa keeles Jumala sõna ja paniwad piibli Slaawi keelde ümber. — Nii lasiwad a. 860 Bulgaarlased ennast ristida ja pea pääle selle ka Böömi ja Määri rahwas. Wiimsed pidiwad ennast aga Rooma kirikuga ühendama. — Kirillus suri Rooma linnas, Methodius nimetati Määri kiriku pääpiiskopiks. Böömi maalt jõudis ristiusk ka Poolamaale, kus herzog 966. Miecislaw ennast a. 966 ristida lastis.

Selsamal ajal lastis Saksa keiser Otto I. (936—973) Slaawi sugu Wendlaste juures (neilt oleme meie Wene rahwale nime wõtnud) Elbe ja Doderi jõe ääres ristiusku kuulutada. Niisama tunnistas ka Ungari rahwas ennast juba ristiusu poole. — Aga weel kattis Põhja-hommitu Euroopas paganline pimedus kõige

suurema Slaawi suguharu. Kuid ka selle walgustuse tund oli tulemas.

3. Kuurik oli sääl aastal 862 praeguse Wene riigi asutanud. 862.
 Ja juba laskis ennast Igori lesk suurvürstina Olga aastal
 955 Konstantinopolis ristida, aga ta poeg Swätoslaw jäi veel 955.
 paganaks. Wladimir aga, Olga poja poeg, tegi paganausule
 Wene maal otsa. Enne tähtsat otsusetegemist olla ta, nii jutustatakse,
 10 bojaari ehk suurt-sugu meest wäljasaatnud, wõeraid usutunnistusi
 tundma õppima. Kõige enam olla siis Greeka kiriku kombed ja
 uhke jumalateenistus Sophia-kirikus nende meelt mööda olnud. —
 Wladimir hakkas seepärast Greeka kiriku poole hoidma ja laskis
 ennast Cherssoni linnas aastal 988 ristida. Hulgana kogusiwad 988.
 ennast ta alamad jõgede äärde sääl ristimist wastawõtma. Wladimir
 suri aastal 1015. — Tema poeg Jaroslaw I. on Wenelaste
 Justiniaanus. Ta asutas kirikuid, koostrid, koolisid, edendas kunsti
 ja teadust. Nimelt sai Kiemi ligidal olem Petschoora ehk Koopa-
 klooster teaduse asu- ja pelgupaigaks. Sääl kirjutas munk Nestor
 11. aastajajal oma ülitähtsa ajaraamatu.

C. Öhtumaa kiriku selseagne edenemine.

§ 43.

Missioni tegetus hakkab Saksamaal uue wõimuga edenema. Püha Bonifacius.

1. Meie mäletame, mis sugust wõitlust Jiri- ja Briti kirik oma kodumaal Rooma missioniga wõitles ja kuis ta ennast wiimati Rooma ikke alla pidi kummardama. Siiski jäiwad Jiri- ja Schotimaa koostrid waimulikkude töötegitajatega täidetud, kes oma kiriku wabadust taga kahetsesiwad, aga ka ühel hoobil walmis oliwad, ristilöödud Isandat kuulutama. Et isamaa kurwastawaid juhtumisi unustada, sõudesiwad nad üle kanaali Euroopa kindlale maale, sääl tagasi wõitma, mis nad kodu oliwad kautanud.

Nii tuli Jirlane Columbaanus 12 mungaga Franki maale, jäi Wogeesi mägestikusse asumata ja põhjendas mitu kloostrit. Aga kui Jirlaste waba sõna seal mitte enam ei kannatatud, läksiwad nad Schweizimaale, kus Columbaanuse õpilane Gallus kloostrit Sankt Galleni asutas. Columbaanuse jälgedesse astus veel mitu muud missionäri, nii et ristiusk jõudsa sammuga edenes.

Agas seegi wõidu wili pidi Rooma salwedesse jooksuma. Rooma meelsed Angel-Saksid hakkasiwad nüüd ka mehifelt missiooni

tegewusele ja saatfiwad tublisid töömehi wälja Saksja sugu rahwaste jekka. Ja nii hakkas Saksjamaa pinnal uueste mehine maadlemine Iiri ja Schoti waba alguskiriku ja Rooma kiriku wahel, mida mõlemalt poolt waimustusega ette wõeti. — Tublim Rooma meelne wõitleja oli iseäranis Wilibrord, kes Friisi rahwale ewangeliummi kuulutama hakkas. Aga kas Roomlased ehk Britlased wõidawad, jäi tema ajal alles kahtlaseks. Seda otsust andis alles Bonifaciuse tegewus.

680.

2. Bonifacius, keda pärastine kirik Saksja rahwa apostlikis nimetas, sündis Inglismaal aastal 680. Säälnu missiooni waimustus äratas ka teda risti sõnumit Euroopa paganatele pakkuma. Aastal 716 tuli Bonifacius Friisi rahwa juurde, keda ristiusule pöörma, aga pea pidi ta säält taganema ja kodumaale tagasi minema. — Siiski ei annud ta süda talle rahu ja kutsus teda uueste missiooni põllule. Aga kust pidi ta omale tööle tuge leidma, kuna ta esimene oma jõuuga ettewõetud katse asjata oli olnud? Ta lootis Roomast keda leidwat ja läks seepärast Gregoriuse II. juurde abi ja nõuu otsima. Paawst wolitas Bonifaciuse Saksjamaa missionäriks. Ja selle kaitse all hakkas ta siis uueste tööle, kaht asja oma elu ülesandeks pidades: paganaid uistiusu õnnisiusule kutsuda, aga ka Briti alguskiriku missiooni ärakautada. Briti missionäriksid pidas ta abielurikkjateks, kuna nemad preestrite abielu mitte ei keelnud. — Seefuguse sibi järel oli siis Bonifacius wäsimata tegew Thüringi, Bairi ja Hessi rahwa juures.

Bonifacius teatas paawstile oma töö edenemise üle. Täis rõõmu kutsus see missionäri enese ette. Ja säält tõutas Bonifacius wandega Rooma kirikule ustawaks jääda, talle elu ja werd ohwerdada. Just see wande pidamine tegi otsuse wõitluses Britlaste ja Roomlaste wahel. — Rooma tõusenud wägi wõitis jäädawalt Briti kiriku ära, millel enam ewangelilist wõimu oli, kui kogudusel, mis paawsti paelawat iket ifka enam ja enam pidi tundma hakkama.

Ühtlasi langes selle sündmusega küll ka paganuse tugi Saksjamaa südamel. Hessi rahwal nimelt oli üks pühandik, millele nad jumalist auu andfiwad; see oli wana ja auuwäärt tamm Geismaris, mida kouetammeks nimetati. Oma käega raius Bonifacius selle tamme maha, kuna otsata inimeste hulk päält waatas ja lootis, et jumalad keda meeletumat tegu mitte nuhtlemata ei jäta. Tammega langes ka wana jumalate usk ja Bonifaciuse sõna tungis uue mõjudusega kuuljate südamesse.

Paawst nimetas nüüd wägewa kuulutaja Mainzi linna pääpiiskopiks, aga onneti ei wõinud ta säält omas harilises rahutuses

waikset elu lõppu oodata. Sinna kutsus teda ta süda, kus ta oma tegewust oli alganud.

Banaduse koorma pääle vaatamata läks Bonifacius nõnda weel Friislaste juurde. Tulises waimustuses õpetas ta sääl ja ristis, lastis ebajumalate altrid häwitada ja kristlikka jumalakodasid asemele ehitada. Nii pidi ühel päewal hiljuti ristitud noor-rahwas õnnistatud saama. See päew tuli. — Aga hommiku wara ilmus suur hull paganaid mõõkade ja odadega. Bonifaciuse seltsilased tahtsiwad wasta panna, aga seda keelis ta üteldes: „Lapsed, ärge mõidelge! Jumala sõna keelab meid kurja kurjaga maksmaft. Päew on tulnud, mida ma kaua oodanud olen.“ Nii wõttis Bonifacius piibli raamatuga pääd kattes, surma hoobi wasta, 75 aastat wana, 5. Jaani k. p. a. 755. Temaga suriwad ka kõik ta seltsilased. 755.

Nii langes see mees märtrina oma usu eest, kes paganuse kantsid Saksamaa südamest kautas, aga kes ka kest-aja kirikulou ebateele pöörmist on põhjendanud, ilma et ta seda oleks soowinud. Sidus ommeti Bonifacius Saksamaa kiriku Rooma ikke alla. Selle eest hülgab aga ka sääl ta nimi pühade hulgas.

§ 44.

Sakši rahwa kristlaseks jaamine. Keiser Karl Suur.

1. Üks tähtis Germani suguharu Franki riigi piiril hoidis weel paganuse poole, see oli Sakši rahwas. Ja kõik katsed Franklaste poolt seda rahwast ristiusule pöörda, oliwad asjata olnud, nimelt selle pärast, et tal ühes Kristuse kebjaformaga ka Franklaste rauane ife karta oli.

Sääl astus keiser Karl Suur (768—814) Franki trooni pääle. Tema tegi Sakši rahwa ristimist ja wõitmist oma esimeseks elu kohuseks. Ja nii süttis werine sõda põlema, mis 33 aastat kestis (772—804). Karli wõidurikkad salgud tungisiwad Sakši rahwa waldadesse, wõitsiwad tähtsamad kindlused ära; Franki preestrid aga sammusiwad sõjarada mööda järele, ja ristiwiwad kõik, kes sõjast oliwad järele jäänud. Aga nii pea kui Karl oma sõjameestega taganenud oli, kautati kristlikud asutused jälle ära. See ei wõinud ka palju tõsiti olla, sest Karli missiooni tegewus oli enam mõõga töö, kui armu kuulutus. 768—814.

Galastamata aga karistas Karl ususttaganejaid, esimest, tõist ja kolmandamat korda. Wiimaks pidiwad Saksid Paderborni riigipäewal wandega ustamust tõutama. Wande rikkuja pidi elu ja wara kautama. — Aga Saksi herzog Wittekind ei olnud mitte riigipäewal; ta ei olnud ka midagi tõutanud. Ta kihutas sellepärast oma rahwast

uuele mäsämisele. — Aga Karli mõõk maksis seda hirmsaste kätte. Ühel päeval laskis keiser 4500 Sakslast ära surmata.

Kui ikka veel uusi karistusi karta oli ja werewalamine juba liiale läks, hakkas Wittekind tundma, kui rammutumad ta jumalad on. Veel ükski kord ei olnud nad teda aidanud. — Ta soowis sellepärast Karli käest rahutingimisi kuulda.

Karl jättis Saksi rahwale nende endised seadused ja seadlused. Sellepääle laskis Wittekind ennaft ristida ja mitu tuhat tema eesmärgi järele (a. 785). — Aga mäsämised ei olnud seega veel kõik lõpetatud. — Wiimse wastapanemise lämmastas Karl mõõk aastal 804.

Raua aega läks enne mööda, kui täieline rahu wili jääl wõsuma hakkas, kus nii palju werd oli walatud. Siiski kaswawad aega mööda haawad kinni, kuna Wittekind tõeste kirikule ustawaks jäi ja Karl riigi helde isa oli. Sest nagu ta paganate wasta halastamata oli olnud, niisama lahke oli ta oma ristiusuliste alamate wasta.

2. Karl ei olnud üleüldse mitte maade wõitja üksi, waid ta südame soow oli rahwaid õnneliseks teha. Sellepärast edendas ta kooli ja haridust kõigest jõuust. Nii laskis ta Saksa keele harimise eest hoolt kanda ja käskis üksi temas, kui rahwakeeles jutlusi pidada. Ka kiriku õpetajate käest nõudis ta tarwilikku haridust ja kristlikka elufombid. Niisamuti pidi jumalateenistus lõbus ja kaunis olema. Seks laskis ta Itaalia maalt lauljaid ja orelid tuua. — Nii oli siis Franklaste kuninglik koda hariduse ja teaduse pelgupaigaks saanud, kus walitseja hulga õpetatud mehi enese ümber kogunud.

Kui tähtis weel Karli Suure ja paawsti wastastifune kord ja olu oli, oleme juba § 39, 3 näinud. Tähendame siin, kuis asjad seesugusele järjele jõudsiwad.

Paawst Leo III. oli mõnda oma waenlaste poolt kannatama pidanud ja nende wasta Franki kuninga käest abi otsinud. Karl kaitfis ja warjas teda. Ja kui ta siis Jõulu pühal a. 800 Roomas Peetri kirikusse astus, pani paawst talle keisrikrooni päha. Seega pidi kristlik ilma walitsus Franklaste kätte langema. Nende walitseja pidi Konstantinuse krooni ja Rooma keisri nime kandma. Ühtlasi käiwad seega paawst ja keiser käsi käes, et ühendatud jõuuga üliilmalisi jumalariigi suuri ülesandid täita.

Dma isewõimust kõigiti kaitstes, tahtis Karl siiski rõõmuga paawsti wägew tugi olla. Nii kinnitas keiser talle ta endise kiriku riigi ja juurendas seda weel.

§ 45.

**Ristiust tungib ka Põhja-Euroopasse.
Anskar — Põhjamaa apostel.**

1. Kui Saksi rahvas mõidetud oli ja ennaft ristida oli lastnud, siis oli risti sõnum juba põhjamaade piirideni ulatanud. Aga 9. aastajal pidi ta neist ise üle astuma. Sinna põhja rajade sisse viis teda nimelt võimukas võitleja nimega Anskar, keda õigusega põhjamaade apostliks nimetatakse.

2. Anskar oli Prantsuse maal aastal 801 sündinud. Ta oli waga wanemate laps, kes kodus ja ühes kuulsas kloostriis auusat kaswatuft oli leidnud.

Sääl tuli Daani kuningas Harald Saksa keisri Ludwig'i Waga juurde mõrsiks ja lastis ennaft ristida. Ja kui ta koju pööris, läks Anskar ühes temaga põhjamaa pimedust ewangeliumi walgusega seletama.

Kui Daani missiooni tegewus enam edeneda ei tahtnud, ruttas Anskar ka Rootsimaa le. — Rootsi rannal riisutiwad mere-röõwliid ta puhtaks, aga siiski sammus Anskar edasi, jenni kui ta Rootsi päälinna jõudis. — Säälne kuningas wõttis teda lahkestest wasta ja pea oli ewangeliumi seeme külmatud. Anskari töö edenes rõõmsaste ja selle kindlamaks toetuseks asutati Hamburgisse piiskopi koht. Anskari kätte anti piiskopi ammet ja Hamburgist juhatas ta siis Daani ja Rootsi missiooni tegewust. — Aga uus hädaoht ähwardas seda häwitada, mis ta suure waewaga oli ehitanud. — Paganad tungisiwad Hamburgisse ja põletasiwad piiskopi pelgupaiga ära. — Ja mõni aeg pidi Anskar pääwarjuta olema. Sääl aga ühendati Breemeni piiskopkond Hamburgiga ja Anskar nimetati põhjamaade ülemaks piiskopiks.

See wäsimata tegewus lõpetas aga pea „põhja apostli“ ihu rammu. Ja juba aastal 865 pidi hoolas töötegija Issanda wiinamäel õnnistusrikka töö seisma jätma. Ta surm oli kui waifne lahke õhtu, mis wäsinule jäädwat rahu pakub. Pääle ta surma lõpetasiwad ustawad õpilased seda, mis õnnis õpetaja oli alganud.

3. L i s a m ä r k . Küll oleks meil weel nüüd mõnda meie ajajooksu õpetuseft ja elust kõnelda. Aga et siin alles walmib, mis tulewal ajajooksul täieste küpsiks saab, kus meie keskaja mõttid täies awalduses näeme, siis saab kasulisem olema, kui meie sääl laiemalt kiriku sifemist eluforda kõne alla wõtame.

Tõine aiajooks.

**Kiriku olu paavstide wägewama wõimuse ajal.
(1073—1294).**

**A, Paawsti järg auu ja hülguse kõrgemal astmel.
Gregorius VII. — Bonifacius VIII.**

§ 46.

Paawst Gregorius VII. ja Saksa keiser Heinrich IV.

1. Kui palju kiriku ja riigi ühendusemõttel, mida Karl Suur ja Leo III. põhjendanud, elujõudu oli, pidi pea ilmsiks saama. Küll kroonis aastal 962 jälle üks paawst iseäralise pühalise tähtsusega üht Saksa keisrit. See oli Otto I. kes „Saksarahwalise püha Rooma riigi“ krooni wasta wõttis. Sellega langes Konstantinuse ja Karli Suure pärandus Saksa riigi kätte. Tema astus kiriku ja maailmalou keskpaika. Sellega hakkas aga ühtlasi walitsuse üliwõimus üffi riigi poole kaaluma. Nimelt oli nagu § 39, 3 tähendamine, keiser Heinrich III. (1039—56) kirikule wägewaks ja waljuks käsuandjaks saanud, kes paawstide ammetisse panemise täieste oma woli alla oli tõmmanud.

Kui ka keiser tõeste kõlblikka paawstisid troonile panna oli püüdnud, siiski pidi riigi isewalitsus kiriku asjus wiimsele kõigiti kitsanduseks ja kimbatuseks olema. Selle wasta abi otsida oli siis, nagu ka juba nimetatud, Klugny klooster omaks ülesandeks teinud. Sääle edendati waimustusega uuenduse ja paranduse mõttid. — Sa kiriku wabastamisele näis minewase ajajooksu lõpul enam lootust olewat, kui iial enne. Oli ju 1057 aastast saadik Klugny kloostri kaswandik munk Hildebrand, ehk küll ise waeze rahwa laps, kirikliku wõimuse tähtsam tugi. Kui paawstide ligem nõuuline ja wolinik oli ta pääle 15 aasta tegew. Ta mehine waim pani kõik abinõuid liikuma, millede waral kirik pidi wabaks saama.

Samal ajal kautas riik oma tähtsama eestkostja, sest mehine Heinrich III. suri aastal 1056. Ta järeltulija Heinrich IV. (1056—1106) oli alles alaealine kuueaastane laps, kui isa suri. Pääle selle sündis ta kaswatamine wäga puuduliselt. Sest esmalt juhatas seda Kölni piiskop Hanno ja siis fergemeelne Breemeni piiskop Adalbert. See rikkus täieste noore kuninga iseloomu.

Sääle tõstis kardinalide kogu, mida Hildebrand paawstide walimiseks oli siseseadnud, teda ise paawsti troonile. Kui

Gregorius VII. on ta siis 1073—1085 paawsti wõimust oota- 1073—1085.
mata mõjudusega edendanud.

2. Et waba kirikut jalule seada, nõudis Gregorius VII. kõige esmalt suure rõhuga: Kõik kauplemine waimulikkude ammetitega peab kaduma. Kes üht seesugust kohta maksu eest on saanud, teeb nõia Siimona pattu (Ap. teg. 8, 18, 19.), tema on „Simonia“ eeskütse süüdlane, nagu seda öeldi. Sedasama pattu teeb iga würst ja walitseja, kui ta üht waimulikku ammetnikku ammetisse seab. Ammeti andja ja ammeti wõtja langewad mõlemad kiriku wande alla. Würstidel ei ole mitte piiskoppide ja õpetajate „investituri“ ehk ammeti tarwis walmisehituse õigust, kuna nad sõrmukse ja kapi ammeti määrgina uuele ammetnikkule kätte annawad.

Niisama on preestrite abielu täieste keeldud. — Seda eba-
pruuki, mis esmalt ülemais kiriku ammetites maad oli leidnud ja mis minewal ajajooksul Rooma kirikus peaaegu üleüldiseks oli saanud, seda tegi Gregorius VII. seaduseks. Ja kiuise waljusega walwas ta selle seaduse täitmise üle; ilmaarmuta lõhuti olewad preestrite abielud ära. — Ja mitte raske pole mõista, mispärast Gregoriusel see nõudmine nii tähtis on.

Üksi selle läbi wõis paawst kloorust ehk waimulikku seisust kindlaste Rooma järje külge kōita. Preestritel, kell naest ega lapsi ei olnud, oli wāhe ilmaliku walitusfega tegemist; nende elu tingimised ei keelnud neid mitte, paawsti sõna kunni wiimseni täheni kuulmast. — Üksi nii wõis Gregoriusel elupaledus tõeks minna, mida järgmisest lausest aimame: „Nagu ajalikku ilma kaks walgust seletawad, suurem päike ja wāiksem kuu, nõnda on paawsti wõimus nagu päike ja ilmalik wõimus nagu kuu. Nagu aga kuu oma walgust päikse käest saab, nii on keisrid, kuningad ja würstid üksi paawsti läbi, sest tema on Jumalast. Kõik würstid peawad paawsti, kui Kristusel asemiku sõna kuulma; nende maid on aga üksi waimulik ülemwalitus neile laenuks annud, nii kaua kui see paawsti meele pärast on.“

3. Need mõtted pidiwad kõige esmalt Heinrichi IV. kohta tõeks saama. Sest andis ommeti noor keiser ise seesugusele lootusele asja. Ta oli niisama wali ja halastamata, kui fergemeelne elufombete poolest. Nimelt oli ta Saksi rahwast mitmel wiisil ärritanud. Seepärast oli Heinrichil palju wastasid. — Need kaebasiwad ta üle paawsti ees, et ta muu süüdid kõrwas ka waimulikkude kohtadega kaupa ajada. — See kaebdus oli paawstil just soomi järele. Ta kutsus otseteel keisri oma kohtujärje ette, et ta sääl enese eest kostaks, muidu saada ta apostiliku wandega kirikust wälja heidetud.

Nii ei olnud weel ükski Rooma piiskop ühe keisri wasta rääkinud. — Keiser sai selle üle ülimihafeks ja laskis Saksa piis-

1076. Koppide läbi Wormsi linnas aastal 1076 Gregoriuse ammetist lahti mõista. „Hilbebrand, ja wale munk,“ nii kirjutas ta talle, „ja oled nende astmete pääle tõusnud, millede nimi kawalus ja petus on ja oled säält rahu rikkunud, kuna ja alamaid ülemate wastu sõdima sundisid. Et ja Jumalat mitte ei kardad, siis ei auusta ja ka mind, tema käskjalga mitte. Wandega oled ja kaetud ja meie piiskoppide kohtu läbi huffamõistetud! Tule maha omalt troonilt, tule maha!

Selle pääle wastas paawst kirikuwandega; ta pani needmise alla kuningaga, tema meelelised piiskopid ja mõistis alamate ustamusewande kuningaga wastu tühjaks.

Riisugusele mässole oli wõitlemine ilmaliku ja waimuliku wõimuse wahel tõusnud. — Ei oleks Heinrichil wõidu kohta mitte kahlemist olnud, oleksiwad kõik ta alamad teda armastanud. Aga mitmete armastust oli ta oma süü läbi kautanud. Ja nii ei ole mitte imeks panna, kui Saksa würstide enamus oma keisri wastu külmaks jäi ja otsuseks tegi: Kui keiser mitte aasta pärast wande alt lahti ei olla, saada nad uue keisri walitsema. Enne aga paluti weel paawsti Nugsburgi linna keisri asja ülekuulama.

Ei suuremat rõõmu oleks Gregoriusel enam olla wõinud, kui Saksa pinnal kohtumõistjana Saksa keisri üle otsust anda; aga seda riisus talt üks ootamata sündmus. — Keiser Heinrich IV. astus äkiste südatalwel enne Jõulu haruldasele teekonnale. Abikaasa ja pojakese seltsis sammus ta suure waewaga üle Alpi mägede Põhja-Staaliasse paawstile wastu, ei mitte sõja mõtetega, waid lepitust otsides, et sellega ka Saksa würstide soowi täita. — Nii alandas ennast Heinrich, et kõikumat krooni mitte kautada. — Gregorius oli samal ajal juba Nugsburgisse minemas. Üksi mõneks päewaks oli ta reisi lahutusjeks tuttawa markgrahwinna Mathilde juurde Kanossa lossi külaliseks jääda tahtnud. Sinna tuli ka Heinrich kui ootamata ja mitte soowitud wõdras. — Gregorius ei lastnud teda jutulegi. Säält siis seisus Heinrichi III. poeg kolm päewa Jõulu ajal 1077 Kanossa õues, palja jalu ja pihtisärgis, pastudes ja puusepapoja Hilbebrandi andeksandmist paludes. Hale nähtawus liigutas lossi perenaestki nõnda, et ta pisarsilmi waese keisri eest paluma hakkas. Säält pidi Gregorius Heinrichi wastu wõtma ja wande sideme lahti tegema, kuna kahetseja edaspidi paawsti lepitust enese ja Saksa würstide wahel tahtis tähele panna.

1077.

Wõitja Kanossas oli Heinrich IV., sest Gregorius VII. suuremaks pahanduseks riisus ta temalt ammu oodetud wõimaluse, kui kohtumõistja ilmaliku üliwõimuse üle ilmuda. — Siiski oli see wõit alandus, nagu seda enne ega pärast enam ükski Saksa keiser

ei ole maitanud. Päälegi ei kannud Kanossa sündmus seda wilja, mida Heinrich lootnud oli.

Saksamaa würstid walisivad ommeti uue wastaskeisri ja alles kui see langenud oli, kosus wähe Heinrichi wõim. — Paawst pani teda aga uue wande alla. Selle pääle kostis keiser seega, et ta püha järje enese kallale kippus. Ja et paawst oma wannet mitte tagasi ei tõmmanud, hakkas keiser Rooma ümber piirama. — See-
sugusest kitsikusest päästis Gregoriust Normannlaste herzog Robert Guiskard, kes teda Salerno linna saatis, kus ta aastal 1085 ära
suri. — Ta wiimsed sõnad olla olnud: „Ma armastasin õigust, 1085.
ma wihkasin ülekohtust, sellepärast furen mina wangipõlwes.“

Ra Heinrichi eluõhtu ei olnud mitte lahke. Tal oli weel palju rahutust kannatada. Nimelt hakkasivad ta pojad, iseäranis pärastine Heinrich V., ta wasta mässama. Pääle selle mõjus ka paawsti wanne nii palju, et talle aastal 1106, kui ta suri, auus
matuski keelbi. Alles wiie aasta pärast maeti ta pühakisel wiisil
maha, kui uus paawst kirikuwande tagasi oli tõmmanud. 1106.

4. Riisugusele kõrgusele oli paawsti wõimus Gregoriuse VII. all tõusnud: mis põhjendab ja seletab seda? Esmalt Gregoriuse kõikumata mehine iseloom ja tema rajadeta auuahnus. — Wiimne on aga suur wiga ja üffi wead ei seleta mitte suuri nähtawusi ajalous. Sellepärast peame tunnistama: Gregorius püüdis paawsti järje tõstmisega ka tõeste kiriku wabadust ja kiriku õnne põhjendada. — Oma põhjusmõtete sügawama sisu järele püüdis tema üht üleilmalist jumalariiki üles ehitada, mille nähtaw pää paawst kui Kristuse asemik, kes ka ilmalikkudele würstidele walitjuse õiguse annab. — Aga et ka see nõudmine efsiline on — sest jumalariigi täieline wõit ilmub alles aja lõpul — ja et auuahne Gregorius seda lihalikkude abinõuudega toetada püüdis — siis oli kõrguse sisse juba lange-
mise idu ennaft peitnud.

§ 47.

Paawsti wõimus hiilguse ülemal tipul. Hohenstaufide keisrisugu ja paawst Innocentius III.

1. Pääle Gregoriuse III. surma näis kahtlaseks jääwat, kas ta mõtted kahest wõimusest, waimulik kui päike ja ilmalik kui kuu, täide lähewad. Sest esmalt ei tõusenud nii pea Gregoriuse sarnatsid mehi Peetruse järjele; pääle selle oli aga ka Saksa troon nimeka ja tähtsa Hohenstaufide würstijou kätte aastal 1138 langenud, kui
Konrad III. kuningaks sai. See würstisugu ei tahtnud mitte üffi 1138.

kui kuivalge hämarlifel kumada, waid nõudis järgmiste riigimõtete täitmist:

„Keiser walitseb Jumala armust ja on otseteel Jumalalt oma wõimuse saanud; ilmalik wõimus on niisama kui waimulik Jumala asutus; mõlematel neist on oma iseäraline töowäli, ilmalikul ilmalik ja waimulikul waimulik ja kumbki neist ei tohi üle teise rajade tungida; sellepärast on waimulik wõimus ilmalisis asjus ilmalise wõimuse alam.“

Nii jattusiwad ilmalik ja waimulik walitsus uueste fõtta ja pääle saja aasta kestis seesama Hohenstaufide ja paawstide wahel. Sfearanis läks waen wihaseks, kui Innocentius III. (1198—1216) paawsti troonile astus.

2. Innocentius III. on kõige suurem paawst Rooma järjel. Tema tõstis seda kõige suuremale ülendujele; tema teadis Gregoriuse VII. pärandust õieti pruukida. Waimu annete ja tahtmise kindluse poolest oli ta wiimse sarnane, oma teaduse ja osamuse poolest käis ta sest weel üle. Ta wagadus, ta waimustus kiriku kasuks wiimast weretilka pruukida, oli wissiste weel puhtam ja selgem. Nii oli ta iga ülekohtu karistaja, lesknaeste ja waeste laste isa, rahu wahemees rahwaste ja würstide wahel. Ise waefeks jäädes korjas ta warandust, et kirikule maailma walitsust finnitada. Sellepärast üffi püüdis ta nimelt wabaks kirikuriigi isewalitsejaks saada, et wõeraste walitsust Itaalias lõpetada. Ühe würsti laenumehena ei oleks tall ju ial wõimust olnud Gregoriuse mõttid tõeks teha. Ja üffi see oli ka tema elu põhjusnõue: rajadeta ülimõimust ristiusuliste riikide ja rahwaste üle tingimata finnipidada.

Et sellele sihile jõuda, hoidis Innocentius Sakfamaa asjus Hohenstaufide wastaste Welfide poole, kelle soust Otto IV. keisritroonile tõseti. Aga kui ka tema oma kae Itaalia järele wälja sirutas, pani Innocentius ta wande alla ja aitas noore Hohenstaufilase Friedrich II. (1215—1250) keisritroonile.

Niisama juhatafiwad tema käsud ka muude maade ajalugu. — Inglismaal tegi Innocentius ühe kahtlase piiskopi walimise juures otsuse ja kui kuningas Johann „ilma maata“ sellega rahul ei olnud, awaldati kirikuwanne kuninga ja terwe maa üle: kirikud pandi finni, kiriku kellad ei kolisenud enam, furnudki jäiwad matmata. Ja kuningas Johann pidi paawsti armu paluma ja lunastuse raha iga aasta Rooma saatma. Niisamuti langes Prantsuse kuningas Philipp August ühes maaga kiriku wande alla, kunni ta abikaasa tagasi wõttis, keda ta enesest ära lükanud oli. Ise hommikumaa kogoduski näis Roomale lähenemat, kui aastal 1204 ristifõitjad

finna nõndanimetatud „Ladina keisririigi“ asutasivad, millel ise küll mitte pitka eluiga ei olnud.

Nii juhtis Innocentius tõeste Euroopa rahwaste elulugu, nende üle kohut mõistes ja nende asju diendades. — Meie isamaalegi ulatas ta wägew käsi: tema kinnitas sinise katoliku mõõgamisjoni ja andis uuele asutusele Maarjamaa nime.

Kus ta päike juba weerimas oli, paistis weel kord ta au helkiwamas ilus. Aastal 1215 oli ta omasse Lateraan=palasti üleüldise kirikukou koku kutsunud. Peaaegu kõik kristlikud kuningad, hommikumaa patriarchid ja enam kui 1500 waimulikku isandat wõtsivad sest kontsiliumist osa. Innocentius juhatas seda kogu kui kristliku perekonna isa, andis nõuu uuele ristisõidule, wandus lahulised Albilased ära ja kinnitas katoliku püha õhtusöömaaja õpetuse leima muutumisest. Paari kuu pärast suri ta. 1215.

3. Pääle Innocentiusse surma hakkas wõitlemine paawstide ja Hohenstaufide wahel uue mõjuga mässama. Si jõudnud wanded wõidurikast Friedrich II. mitte murda. Aga aastal 1250 suri tema. Säär kutsus uus paawst Urban IV. Prantslased appi. Prantsuse kuninga wend, Anjou (Anshu) Karl tuli Siciiliat ära wõitma. Araandmine silendas temale teed. Friedrichi II. poeg Manfred suri lahingus ja wiimse Hohenstaufiase, Konradini, Friedrichi poja poja üle mõistsivad ta waenlased surma kohut. Aastal 1268 weeris ta pää werepõrandale. 1250.

Nii oli paawsti wõimus täieste wõitnud. Aga juba näris uss ta juure küljes. Just Prantslased pidivad Rooma järjele Jumala witsaks saama ja tema auu mustemasse mudasse sõtkuma. Ja see karistuse aeg hakkas koitma, kui kawal Bonifacius VIII. 1294 paawsti troonile tõusis. 1268.

B. Tähtsamad kirikulõulised muud juhtumised ja nähtawused.

§ 48.

Ristisõjad.

1. Juba enne oleme näinud, kuis juba wanas katolikus kirikus rändamisi tähtsatesse ja pühadesse paikadesse iseäraliseks wagaduse märgiks peeti. Ja waratselt oliwad jõuukamad kristlased kunni püha maani rännanud. Seda oliwad nad kõige õnnistusewäärilisemaks teuks arwanud; nad oliwad arwanud, et nad siis Kristusele lähemale jõuawad, kui nad lihas sinna saawad, kus tema elanud, kanna-

tanud ja furnud. Et meie Jumalat peame teenima waimus ja tões, et meil elawat Kristust ta hauast otsida mitte enam tarmis pole, seda oliwad need keel-aja wagad unustanud.

Nii kaua kui püha maa Greeka riigi päralt oli, wõeti kristlikka rändajaid sääl lahkeste wasta; ja ka siis, kui Araablaste pääle Muhamedi surma Palästiina ära wõitfiwad, kannatadi neid weel. Aga kui tõutatud maa aastal 1073 Türgi sugu Seldschuffide kätte langes, tuliwad nii hästi rändajatel kui ka sääl asuwal ristirahwal raskeid päewad. Palju kaebdusi oli sellepärast Gregoriuse VII. ette kantud. Tulise waimustusega oli siis see mõtet äratada püüdnud: püha maad umbuslikkude käest ära wõita. Ta oli ise juba walmis, ühe kristliku sõjawäe eesotsas sinna rändama, aga tülid Heinrich IVga keelfiwad selle mõtte täideminemist.

Sääl tuli aastal 1095 üks Prantsuse munk Peter Amiens'ist pühalt maalt tagasi ja kaebas paawstile Urbanile II. ristirahwa häda. Ta palus teda südamest terwet ristirahwast püha haa wabas-
tamiseks üles kutsuda. Peter ise sõitis ühe eesli seljas külast külaste ja pidas waimustatud kõnesid ristirahwa raskest põlwest pühal maal.

1095.

Paawst Urban II. kutsus siis aastal 1095 Clermonti Prantsuse maale kirikukou kocku, millest tuhanded osawõtsiwad. Waimustatud manitsufes näitas ta, kuis kristliku õhtumaa püham kohus olla muhamedlise hommikumaa wasta mõõka tõmmata, ise-ennast ärasalata ja Kristuse järel risti kanda. Tuhanded wasta-
fiwad: „Jumal tahab seda, Jumal tahab seda!“ Nad lastfiwad siis punase risti enesele parema õla pääle õmmelda ja hakkasiwad ennast wõitlusele walmistama. Walmistajate hulgas leiame ülemaid ja alamaid, uhkemaid würistisid ja waesemaid sulasid, ka naesi ja lapsi. — Nii hakkasiwad ristisõjad, mis umbes 200 aastat teed pühamaale werega wäetasiwad.

1096—1099.

2. Esimene ristisõdit oli 1096—1099. Suur hulk kärfitumaid ei jõudnud wägede wäljaminekit äraoodata, tõttasiwad tuulel ja tuhinal ilma tarwilise sõjamoona hommiku poole. Enam jagu neist leidis tee pääl surma. Pääwägede juhatusse wõttis siis mehine ja waga Gottfried Bouillon'ist (Buljong'ist) enese pääle. Ta rahwa hulk oli aega mööda 600,000 hinge pääle kaswanud. Õhk küll tuhanded langesiwad, oliwad wõitlejad wiimateks õmmeti

1099.

Jerusalema müüride all. Ja 15. Heina k. p. 1099 langes püha linn tõeste ristiwägede kätte. Weres ujudes rändasiwad nad tule-
lontide walgusel ülestõusmise kirikusse. Gottfried ei tahtnud pakutud kuninga krooni sääl mitte wasta wõtta, kus ta Issand olaskrooni kannud, ta soowis üksi „püha haa kaitsja“ olla. Nasta pärast krooniti ta wend Balduin Betlehemas esimeseks Jeru-

salema kuningaks. Aga uue kuningriigi seisukord oli väga raske, kuna maenlased igalt poolt kallale kippusivad.

Tõisele ristisõjale 1147 äratastivad Bernhardi, Clairvaur (Klärwoo) kloostri abti waimustatud jutlused Hohenstaufuse Konrad III., kellega Prantsuse kuningas Ludwig VII. ennaft ühendas. See ristisõit ei jõudnud midagi ära toimetada, ta ristiriütlid ei ole Jerusalemma filmagagi näinud. Üleüldse oli ristisõdade kasu pea äranäha. Päälegi oli uus wägew ja kardetaw maenlane risti walitsuse wasta üles tõusnud. See oli nimekas Egyptuse sultan Saladin. Genezarethi järwe ääres mõitis ta täieste merises lahingis (3. Heina k. p. 1187) ja wiimne Jerusalema kuningas Gui leidis tapluses surma. 1147. 1187.

See sõnum äratas kolmandama ristisõidu 1189—1193. Saksamaa wägew Hohenstauflane Friedrich Barbarossa ehk Punahabe, Prantsuse kuningas Philipp August ja Inglismaa walitseja Richard Lõwisüda juhatastwad seda ettemõtmist. Aga Friedrich Barbarossa uppus Selephi jõkke Wäikeses Ausias ära, kuna ta kui julge ratsanik ta laenetest tahtis läbi tungida. Pääle selle hakkastwad juhatajad würstid üksteisega tülitsema ja nii langes ka selle lootusrikka ettemõtte kasu ja wili nii hästi kui wette. Ainult sellega pidi rahul oldama, et üks leping ristiusu rändajatele püha haua feelmata ülesotsimist lubas. 1189—1193.

Weel kurmastawam oli neljandama ristisõidu lõpp (1202—1204). See unustas oma ülesande täieste ära. Ristiriütlid ei saanud Aasia pinnal Muhamedaanlasti nähagi. Nad tungistwad ühe Greeka printsi nõuu pääle Konstantinopolisse sisse, astastwad jäänud nõnda nimetatud Ladina keisririigi, mida nad paawsti troonile kingitusena pakkusivad. Aga juba aastal 1261 langes see weider astutus. 1202—1204.

Rõige enam lootust äratas wiies ristisõit 1228—1229. Sellele walmistas ennaft Saksa keiser Friedrich II. Ta läks teele, ehk ta küll wähe ajal ise kirikuwande alla oli langenud. Ja tõeste pani ta Jerusalema kuningakrooni oma wannutud pää pääle. Aga ka seegi mõit jäi kasuta, et Friedrich tagasi pidi tulema oma asju paawstiga seletama. 1228—1229.

Juba näis ristisõitude waimustus täieste jahtunud olewat. Sääls katkus weel Prantsuse kuningas Ludwig IX. Püha kustumat tuld põlema süüdata. Ühe tõutuse täitmiseks hakkas ta 1248 kuuendamast ristisõitu. Aga ükski ei olnud weel nii õnnelumalt lõppenud, kui see. Ludwig ise langes wangi ja pidi suure maksu eest ennaft lahti lunastama. Tema juhatusel läks weel wiimast forda ristiwägi aastal 1270 Tuunisise randa wälja. Aga katt kautas selle ja kuningas waus ka ise wõersil hauda. — Nii oli ka seitsmes 1248. 1270.

ja wiimne ristisõda täieste kasuta. — Aastal 1291 langes wiimne kristlik omandus, Akko kindlus, Afias ja — jälle walitses risti asemel poolkuu pühal maal.

§ 49.

Ristisõdade jäljed ja järjed. Waimulikud rüütli-ordod.

1. Ristisõidud olivad nagu tõine rahwasterändamine, mis 200 aastat kestis. Püha maad Muhamedaanlaste käest ära mõtta oli see liikumine enese ülesandeks teinud. Seda ei ole ta täita jõudnud, waid selle asemel umbes 6 miljoni inimese elu ohwraks nõudnud. Siiski ei wõinud nii suurearmuline nähtawus jäljeta ja järjeta jääda. Seda pidi kõige enam õhtumaa ise tundma.

Ristisõidud paniwad keskajalise ilma liikuma, ja sellega edendasiwad nad rahwaste läbikäimist; nad aitasiwad neid oma mõttid ja kombid harida ja seletada. Ja sellest tuli suur kasu üliüldisele haridusele, teadusele ja kunstile. Mitmelt poolt pidi toorus kaduma ja inimese õigusele aset andma. Nii hakkas sell ajal waba talupoja seisus ennast asutama, kuna mitmed orjad, kes ristisõdadest osa wõtnud, wabaks saiwad. Sell kombel walmisiwad ristirändamiste läbi uue aja mõtted kiriku ja riigi wäljal. Ka kosus ristisõitude läbi meele auusus ja kõrgus, kuna rahwad waimulikude tarwiduste pääle palju ohwerdama harjusiwad. Aga kõige suuremat kasu sai muidugi risti-sõdadest katolik kirik ja paawsti wõimus, kelle kasu pääle rahwaste wood laenetama olivad hakanud.

2. Seda kasu püüdisiwad nimelt edendada asutusjed, mis ristisõitude ajal oma alguse saiwad: waimulikud rüütli-ordod ehk =seltsid. — Need ühendasiwad enese sees keskajalised munga- ja rüütli mõtted. Nad nõudsiwad ka oma liikmete käest waesust, kasi-
nuft ja sõnakuulmist. Siis pidi mõök kiriku teenistusesse astuma, kiriku wäljalautamist ja umbusklike kaudamist ette wõtma. — Tähtsamad rüütliordod on järgmised:

a) Johanniitlased ehk Johannese hospitali wendad hakkasiwad ühes kloostriis püha haura ligidal 1099 asuma. — Nende ülesanne oli esmalt üffi kristlik armastusetegemus: wõeraste wastawõtmine ja haigete eest hooldisemine. — Pääle püha maa langemise saiwad nad Rhoduse ja siis Malta saare asupaigaks. Malta-rüütlike nime all edendawad selle ühenduse liikmed weel praegu Preisi-maal kristliku armastuse tööd. — Nad kandsiwad walget risti rinna ja punast risti lippude pääl.

b) Templi wennad, aastal 1118 asutatud, kandsiwad ordoriidena walget mantlit punase ristiga. — Nime templi-wennad ehk -herrad saiwad nad sest, et nad esmalt uhkes majas endise Jerusalema templi ligi asusiwad. — Selle ordo esimene ülesanne oli püha haua rändajaid kaitsta. Templi wendade selts sai väga wägewaks ja rikkaks ja leidis sellepärast ka palju waenlasi. Kõige raske- maid kaebusi, nagu oleksiwad nad mäsajad ja määratsejad, tõsteti nende wasta. Aastal 1314 saatis Prantsuse kuningas Philipp Ilus, nende waranduse järele himu kandes, 54 templi rüütlit tulekurma. Seega lõppis see rüütlite selts.

c) Saksa rüütlid, ka aastal 1190 ühest haigemaja-asutusest sündinud, kandsiwad walget mantlit musta ristiga. Kui nende tegewus Palestiinas lõppis, tuliwad nad Preisimaale, et sääl oma mõõka paganate wasta pruukida. Aastal 1237 ühendasiwad nad ennast Mõõga-wendade ordoga, mis aastal 1202 Liwimaa missiooni toetusel asutatud sai.

§ 50.

Kiriku missiooni edenemine.

1. Oli see aeg, milles meie seisame, suurte liikumiste ja wainustatud ettemõtete aeg, siis pidi ka muidugi kiriku missiooni tegewus edenema. Aga üks kahju on ka selgi küljes, nagu suurel hulgal keskaja nähtawustel. Ta ei ole mitte enam üksi waimutöö, mis oma sisetise wõimuga rahwaid tahab uueks luua. Ta on liig pääliskaudne ja wälispidine. Sõna suurem tugi tahab mõõk olla. Aga mõista on, et see südamid mitte ewangeliumile ei jõua kasulikult awada.

Meie teame, et Slaawi sugu Wendlaste juures ristiusk juba keisri Otto I. (936—73) ajal põhjendatud sai. Aga seda asutust oli paganuse torm jälle lämmatada püüdnud. Ja see oli nii wägem, et ka werisemal mõõga missioonil palju mõidu lootust ei olnud. Sääl hakkas siis kuulus Albrecht Raru, Preisi mark Brandenburgi asutaja (1133) ja Heinrich Löwi (1162) neid Saksa asunikudega segama ja sell teel leidis ka ristimissioon enam ruumi. Nii tungis ta ka Pommeri rahwa juurde, kus auuwäärt piiskop Otto Bamberg'ist Pommerlaste apostlikuks sai.

2. Ka Soome ja Leedu (Läti ehk Litawi) sugu rahwaste missioneerimine sündis sell ajal. — Soomemaale tõi aastal 1157 Gerik Püha ristiustu funduse teel, kuna ta maa ära wõitis; Hendrik, Upsala piiskop, läks ühes temaga Soome ja sai Soomlaste apostlikuks; aga juba järgmisel aastal juri ta märtrina omas apostlik

ammetis. Soomlased vihkasiwad niisamuti ristiusku, kui Rootslaste walitsust. Alles Thorkel Knutson andis mõlematele kindlamat tuge; sest ta tart ja õige walitsus lepitab Soomlased ära (1293).

Praegustes Balti kubermangudes asusiwad sell ajal Põhja pool Soome sugu Gesticlased, neist lõuna pool Liwlasted ja Kuurlased. Nende wasta tungisiwad lõuna ja hommiku poolt Läti sugu rahwad. Rauba sõidud tõiwad meie maast esimese teaduse Saksamaale. Selle järele hakati talle siis ristisõnumit pakkuma. Preester Meinhard asutas Liwlaste keskel esimese kiriku Ükskõlas (1186), suri aga juba 1196 kui esimene Liwlaste piiskop. Tema järeltulija piiskop Berthold (1196—1198) langes lahingis Liwlaste wasta. Enam wilja omast tööst nägi kolmas Liwimaa piiskop Albert von Apeldern ehk Burghönden; tema asutas 1201 Riia linna ja 1202 Mõõga-wendade ordo.

Põhja poolt tungisiwad ühel hoobil ka Daanlased meie maale, kuhu aastal 1209 kuningas Waldemar II. Gesti kantsi Lindanisa asemele praeguse Tallinna asutas. Uut kinnitust leidis noor katoliku kiriku asutus, kui a. 1237 Mõõga-wennad ennast wägewamate Saksa wendadega ühendasiwad, kes Läti sugu Preislaste juures tegewad oliwad. Aga muidugi ei wõinud keskaja mõõga mission lootusriikast ewangeliumi wilja kanda.

3. Ka Aasiasse, Tartari ja Mongoli sugu rahwaste juurde kanti risti sõnumit, niisama Aafrikasse Muhamedaanlaste juurde. Aga jäädawat wilja ei jõudnud see külw weel mitte kaswatada.

C. Keskaja õpetus ja elu.

§ 51.

Scholastika ja Mystika, kirikliku teaduse tähtsamad atwaldused.

1. Pääle Karli Suure ei olnud kiriklikul teadusel suurt rammu; nimetati ommeti näituseks 10. aastajada pimedaks aastafajaks. Aga ühes ristisõitudega ärkas uus teaduse waimustus, mille esimene hallik kiriku ja kloostrite koolid oliwad. Neist saigi uus kiriklik teadus oma nime — Scholastika ehk kooli teadus. Selle teaduse põhjusemõte on see: Kiriku õpetus on kõigiti õige, üksi mõistuse ja mõtte-teade waral tuleb seda weel tõendada. Ja neid tõenduse põhjusi otsiti siis sagedaste Greeka mõttetarkade Aristotelese ja Plaato kirjudest. Ja nii ehitati imestamise wäärilised õpetuskujud üles, mis pea niisama suurearmulised on, kui keskaja kirik ise. Aga et see

kooliteadus ennast enam wana kirikliku muinase suusõna kui püha kirja pääle rajas, kõndis ta sagedaste eksiradasid.

Scholastika radasid valmistab ette:

Paschasius Radbertus. Aastal 831 astus ta järgmise ebaõpetusega üles: Jumala wägi muudab preestri pühitsemise läbi leiva ja wiina Kristuse ihuks ja wereks; leiva ja wiina tegumood on üksi meie usukatsumiseks weel järele jäänud.

See õpetus leidis palju wastasid, aga kiriklikkude muinas-armamiste toetusel wõeti ta ommeti wasta. Aastal 1050 wõttis Berengarius Tours'ist uueste selle küsimuse ette: Tema õpetas, nagu pärast ta Kalwin, et pühas õhtusöömaajas üksi Issanda wägi ennast ilmutada ja et see üksi uskliku juures tegew olla. — Diget rada ses tähtsa asjas pidi alles usuija Lutherus näitama. Katolik kirik jäi aga Paschasiuse muutumise õpetuse juurde ja Innocentius III. kinnitas selle Lateraan-synodi pääl 1215 ainsaks õigeks kiriku õpetuseks.

Tähtsamad päris Scholastiklased on:

a) Anselm, Kanterbury abt († 1109). Tema õpetas: See Jumala mõte, mida meie igas inimese hinges leiame, tõendab meile, et Jumal ise peab olema. — Ühes teises kirjas, seletas ta Jumala Poja inimeseks saamise saladust ära ja põhjendas tema asemiklikku kannatuse teenistust.

b) Abälard õpetas, et meie üksi tundmise läbi kahkluselt usule wõime jõuda († 1142).

c) Aquino Thomas on kõige suurem Scholastiklane. Tema kirjad on katolikus kirikus kõige tähtsamad ja leidsiwad iseäranis Dominikaanuse mungaordo juures sõbru. Kõigi eksituste juures hoidis ta Augustinuse poole. — Tema wastane on

d) Duns Skotus, keda Franciskaanlased auustawad, et ta täit inimese wabadust ülendab ja Pelagiuse mõtetes liigub.

2. Scholastilise ühepoolsuse wasta, mis oma mõistuse waral kõik Jumala sügawused arwas läbiuurida wõiwat, astus Mystika kiriklik teadus üles.

Mystika on usu ja elu saladuste awaldamine. See teaduse wald ei nõua mitte mõttelist seletust, waid usu elawust ja tundmuse sügawust inimese osasaamises Jumalaga. Waga südametundmuses peab Jumalat otsitama, peab loom jälle Loojaga ühendatud saama. Kõige tähtsam Mystiklane on

a) Bernhard, Clairvaux kloostri abt († 1153), kuulus Abälardi mõttetarkuse wastane, kõige imelikum ja wägewam mees terwel keskajal. Oma mõtetega ja palawa palmega taewas wiibides, juhtis ta ommeti waimustawa sõnaga ilmalisi juhtumisi.

Mitte usu ülendust teaduse selgusele ei nõudnud tema, nagu Scholastiklased, vaid usu walgustust elu pühituse teel. Südamega waga-
 dus ja südamega usk, palwe püüdmiisel pühendatud, oli tema jumalus-
 teade. „Niipalju tuntakse Jumalat, kui teda armastatakse, palwe-
 leitakse ennemine Jumalat, kui waidluse teel!“ nii kirjutas Bernhard.
 Piibel oli ta kallim raamat, mida ta kõige enam metsa waiksuses
 uuris. Lutherus pidas temast kõige suuremat lugu.

b) Hugo Sankt Viktori kloostri rist Pariisis, oli Bern-
 hardi lähedam sõber. Ta mõtte sügawuse pärast auustati teda kui
 teist Augustinust.

§ 52.

Kiriku õpetus, jumalateenistus ja pühad pruugid.

1. Keskaja kirikulugu ei jutusta meile mitte seesugustest õpetus-
 waidlustest nagu wana aeg; kulub ju kõik kiriku wõim ta wälise
 wäljaehituse päale ära. Aga mida enam koguduse wäline wõimus
 kaswab, kirik ilmaliseks muutub, seda enam kahju saab ühtlasi õpetuse
 wara. Nõnda taganes aja jookkul katolik kirik ikka enam ja enam
 ewangeliliselt aluselt ära ja kui paawsti wõimus kõige kõrgemas
 ülenduses hiilgas — just siis oli kiriku õpetus kõige kahjulisemate
 efsituste wangis. Kõik teised ehamõtted woolawad aga sest pää-
 efsitusest wälja, et keskaja kirikule mitte püha kiri ainus usu teaduse
 ja äratuse hallikas ei ole. Tema kõrwa ja sagedaste tema üle astub
 kiriklik tradition ehk muinane suusõna. See on: kõik
 kiriku muinased mälestused, teadused, pühade jutustused ja mõnda
 muud wanast ajast. Selle muinanduse waral üksi, kord kombeks
 saanud seaduse järele, pidi piiblit mõistetama ja seletatama. Ja
 nii pole ime, kui pea inimlised lisandused Jumala sõna täieste
 ära segawad.

Kiriku õpetuse tähtsamas tükis oli jäädam otsus juba tehtud.
 Sakramentide arv oli seitseme päale kinnitatud. Need pidiwad
 järgmised olema: ristimine, õnnistamine ehk ristimise kinnitamine,
 püha õhtusöömaaeg, patust pöörmine, wiimne õlitamine, abielu,
 preestrite sisseõnnistamine.

Misugusele järjele nimelt õpetus pühast õhtusöömaajast
 jõudis, on meile juba tutaw. Si ole see sakrament katolikule kirikule
 mitte enam meie Issanda tõsine ihu ja veri, mida leiwa ja wiina
 sees ja all wasta wõetakse, waid leib ja wiin peawad preestri pühit-
 semise läbi Issanda ihuks ja wereks muutuma. See on 1215.
 aastast saadik kiriku õpetus. Seesama leidis üliüldist wastawõtmist,
 et keskaja mõtete järele kõik katjutawaks ja filmanähtawaks taheti

teha. Pääle selle oli ju preestri ammet kõige ülem. Preester oli wahemeheena Jumala ja inimeste wahel. Juba seegi tegi muutmise õpetust wastawõetawaks.

Et aga wahemehe ammetisse ka ohwerdamine puutub, sellepärast pidi ka p. õhtusöömaaeg ohwritöö olema. Preester pidi siin Kristuse ohwrit wereta uendama. Ja et see missas ehk jumalateenistuses sündis, kus preester elawaid ja furnuid oma ohwritööga lepitab, kus leib ja wiin Issanda ihuks ja wereks muudeti, siis nimetati seda tallitust ka missaohwriks.

Selle mõttega ligemas suguluses on õpetus puhastuse tulest. — See pidi üks piinapakk olema, kus furnute hinged neist pattudest puhastatud saiwad, mille kohta nad siin ilmas mitte meelt ei wõinud parandada. Puhastuse tule waewa arwati selle läbi kergitada ja lühendada wõimat, et omaksed lahkunute eest missaohwrit ehk hingemissasi lastiwiwad pühitsebada. Et see õpetus tõsielt eluwagadust üleauruliseks asjaks teeb, kuna ju ka missade lugemise läbi weel pääle surma päästmist wõib leida, on mõista.

Sinna juurde tuli 12. aastajal weel üks uus ebapruut. Oli leib ja wiin täieste taewaliseks oluks muutunud, siis tuli temaga nii ettewaatliselt kui wõimalik, ümberkäia, et midagi temast ilmaaegu hukka ei saaks. Ja ses kartuses keeldi kogudusele karika wäljajagamine ära; tema maitmine jäi üksi preestrite eesõiguseks. Ühel hoobil nõueti, et õnnistatud leiwale ehk hostiale kogudus jumalist auu peab andma ja tema ees kummardama. Ühtlasi seati aastal 1264 selle imeteu ülenduseks, kus leib ja wiin Kristuse ihuks muutuwad, üks iseäralik kirikupüha weel sisse: Kristuse ihu püha.

2. Keskaja kirik oli selle poolest täieste iseenesepetuse wangis, et ta nime poolest küll Augustinuse õpetust armust ja patust oma õpetuseks tunnistas, aga teu poolest tõeste poolpelagianliste mõtete poole hoidis. Nii õpetas kirik, et inimene ka oma wälispidiste tegudega Jumala meelehädä ära teenida wõib ja weel enamgi teha, kui ta enese õnnistuseks tarwis läheb, nõnda et see enamus weel muudelegi wõib tuluks tulla. Nii segati õpetus meeleparandamisest ära.

Sisemise pöörmise ja meele muutmise asemel juhtis kirik usklikka wälistes mooruse harjutustes lepitust otsima, nimelt: paastumises, armuannete jagamises, määratud palwete lugemises ja mitmekordses kordamises, rändamistes pühadesse paikadesse j. n. e. Neist nõudmistest aga, õpetas kirik edasi, wõib ta üksikuid wabaks teha, kuna ta häätööde tegemise ja missade lugemise enese pääle wõtab. Aga et iga töötegija oma palga wäärt on, sellepärast hakkas ka

kirik oma waewa eest maksu nõudma. Nii sündis aegamine patu andeksandmise kauplemine, kus pattude lepitust raha eest müüdi. Esialt pidi see küll mõne ükshiku kiriku karistuse kergitus, lunastus ehk lahtioftmine olema, aga pärast poole hakati üleüldist pattude andeksandmist raha eest väljajagama. Seda kuulutati näituseks juba iga ristitõidu osawõtjale ehk ka rahaabi andjale. Paawstid andsiwad ka kirikutele ja kloostritele õigust vähemal ehk suuremal määral patuandeksandmist välja jagada.

Nii pühitses aastal 1300 paawst Bonifacius VIII. ise suurt rõõmu juubelit, millel kõik usklikud, kes siis 15 päewa Rooma linnas olivad, täielist pattude andeksandmist pidivad saama. Kõike sarnast tembutamist põhjendati Kristuse ja pühade üleaulise ja ülewoolawa teenistusega, millest üks warandus muude kasuks olla järele jäänud. See olla kiriku hoolele antud ja seest võida tema neile, kes selle väärt, kingitust väljajagada. Raamatutes kirjutati küll, et meelega parandamine pattude andeksandmise ainus tingimine on, aga patu lunastust lubades ei lausunud seest midagi. Muudu ei oleks ka mitte nii palju ostjaid tulnud. Nõnda läks rahwa suurem osa seefugust lunastust otsima ja arwas raha eest patu süüst pääseda võivat.

Ka patutunnistuse nõudmine oli „kõrwa-pihtis“ ebaprugiis muutunud. Pihtija pidi preestri kõrwa sisse tingimata omad wiimsed ekfitused üles tunnistama, et lunastuse töösid tema läbi ette kirjutada lasta. Seefugune pihtimise fundmus pidi nimelt tõemeelsid usklikka meeleärarheitmisele saatma: seest kui suur oli nende süü, kui nad ühe ehk teise ekfituse olivad tunnistamata jätnud!

3. Pääle selle oli kuulutatam sõna awalikus jumalateenistuses oma tähtsuse kautanud, see oli ohwiteenistuseks muutunud, mille pääjagu missaohver oli. Jäi ju jutlus koguniste pidamata ehk ta sündis waewalisel wiisil. Päälegi oli ka muu kirikuteenistus Ladina keeles, millest rahwas midagi ei mõistnud. Selle asemel toimetati kõik kiriklikud tallitused helkiwa auu, pidulise pühaduse ja välispidise võimsusega, et jelleläbi tundmuusi liigutada.

Märtrite ja pühade teenistus, mis kui ebaprugiis juba wanemasse kirikusse sisse hiljus, on nüüd kardetawama tähtsuse kätte saanud. Neid auustatakse kõigiti kui pooljumalaid ja soowitakse nende eestpalwet. Nemad peawad patuste eestkostjad olema, ehk meil küll üks ainus eestkostja on Ista juures (1. Joh. 2, 11). Ja nende arv kaswis weel iga aastaga, kuna paawstid enesel ütlesiwad võimuse olemat üht ehk teist pühaks tunnistada. Nii lisati siis üks pühade tähtpäew teise järele kirikuaastasse. Sell kombel oli wiimati igal maakonnal, linnal, külal j. n. e. oma püha kui kaitsja warjuwaim. Aga Maria, see „õnnistatud naeste seas“, walitses kui neitsiline

kuninga emand pühade wäe üle. Ja juba hakati ka õpetama, et ta ise olla patuta saadud ja sündinud. Küll pandi weel mitmelt poolt selle õpetuse wasta, kunni ta alles meie päiwil läbi tungis. Aastal 1854 tõstis nimelt paawst Pius IX. arwamise, et Maria patuta olla sündinud, Rooma kiriku usutunnistuseks.

Ühes pühade teenistusega tõusis niisamuti ka reliikwiate ehk jäätmete auustamine kindlale walitfusele. Nimelt tõiwad ristisõitjad suure hulga jäätmid Palästinaast õhtumaale, millel mitmesugust imewõimu usuti olewat. Sellega ühtlasi hakkas ka piltide teenistus õhtumaalgi ruumi leidma. Küll pani nimelt siis weel, kui piltide kummardamine hommiku maal kui ainus õige usk wasta wõeti, õhtumaa kirik sellele mõttele wasta. Siin taheti piltisid üksi usu äratuseks ja kirikute kaunistuseks pruukida. Aga aja waim, mis tõest tuhinal üle tormas, tõstis ka õhtumaal wiimati pildid auustatawate pühade asjade hulka.

§ 53.

Keskaja pühad paigad. Kunst kiriku teenistuses.

1. Kui keskea jumalateenistus palju wõimu selle pääle ära pruukis, et wälise ilurikkusega mõjuda, siis pidiwad iseäranis pühad paigad kõige kallimalt kaunistatud saama. Nõnda on just tume keskaeg oma kiriku ehitustega suuremat auu teeninud, keskaja kiriklik ehituskunst suure arwulisi mälestusi loonud.

Ragu (§ 32, 2) nägime, oli kiriklik ehituskunst wana kristlise pitklike kirikuga alganud, mis pea ristehituseks muutus. Seft oli Byzantini kirik oma wägema keskkuppliga, mille ümber wäiksemad seisawad, wälja kaswanud. — Byzantini ehitusmõte edenes Romani ehituskunstiks. See jäi wanakristlise alguskuju juurde seisma, kuid pruukis sääl juures suuremal määdul wõlwi ja nimelt ümmargus- ehk roopkaart. Aga et seesugused wõlwid suuremat kõrgust ei kannata, sai 13. aastajast saadik Gootika ehk Saksa ehituskunst tähtsaks, mis kiriku ehitust imelisele täiusele edendas. Gootika kunst seadis roopkaare asemele teraw- ehk püstkaare, kus üksikud kaared terawas winklis ülewal ennast ühendawad. Kõik kiriku raskus seisab sammaste pääl, millede naale kaarte harud ennast toetawad. Üks suur Gootiline kirik, nii kõrgesse kui wõimalik kerkses, näeb seest poolt wälja kui sammaste mets. Nimelt jantawad kaks sammaste rida templi kolmeks ruumiks. — Gootilise kiriku kõrgus, ta ülespoole kerkiwad sambad ja nimelt ta kõrge torn, mitme läbi paistwa kalleriiga kaunistatud, tuletab mõjuwalt meelde, et kõik meie hüüd ja püüd taewa poole peab tõusma.

Gooti ehituskunsti õitsemise aeg on 13. ja 14. aastajada. Tema kuulsamad meistritööd on Kölni doomkirik ja Straßburgi münster. Meie maa kõige tähtsam ja ilusam Gootika ehitus on Tartu doomkirik, mis ka sell ajal ehitati, umbes a. 1225 hakatud, suur ja nägus jumalafoda oma kahe torniga, mida aga pärastise aja suurtükid waremeks muutisivad.

2. Seesugustes aumäärilistes ehitustes leidis ka kujutaja ja maalija kunst palju äratust ja tööd. Nii raiusivad kujunikud marmorist ja muust materialist imelisi kujusid, mis lunastamise lou ja ka muu kirikliku elu sündmuft äratavalt kirjeldasivad. Ja iseäranis 16. aastajaja alguses, kus uue aja koit ju kumas, lõivad maalijad omad ilmakuulsad meistri tööd: Lionardo da Vinci († 1519) oma püha õhtusöömaaja, Michael Angelo († 1564) loomise, weeuputuse ja wiimse kohtu, Rafael Santi († 1520) Jeesuse ema ja püha perekonna imestamise väärilised pildid.

§ 54.

Rehkaja koguduse elu. Munkade ühendused ja ordo.

1. Üfti puhta ja selge õpetuse põhjusel võib puhas ja õige kristlik elu mõsuda ja kosuda. On õpetus segane, siis ei mõi ka koguduse elu õigid radasid käia. Seda ilmutab meile kekaja kirik kurvemas kujus. — Sääli oli, nagu nägime, Jumala sõna jumalateenistuse kekpaigast väljajehedetud ja tema kullane sifu inimliste lifandustega ärasegatud: juft sellepärast ei mõinud ta elus oma väge mitte amaldada, ta jäi elus oma äratava trööstiga mõeraks. Ja seda kurvem, et kirik weel iseäraliste käskudega seda mõerdumist edendas. Keelis tema ju kogudusele piibli lugemise nii hästi kui täieste ära, käskis ju nimelt Innocentius III. neid koguduse liikmeid, kes piiblit loewad, kiwidega furnuks lüüa. Rahwakeeles ei tohtinud seda warandust kuskil olla. Ja kui onnemeti mõned wabameelesemad wagad seltsid, kes kiriku parandust nõudes taft lahkuma pidivad, rahwakeelde piiblit ümberpanna mõtsivad, siis keelis Touloufti synod need ümberpanekud a. 1229 täieste ära. — Kui suureks sellepärast nälg ja jänu Jumala sõna järele tõusma pidi, kuna kirik ise ta elawa hallika kinni sulgus, mõime arvata.

Oli siis nõnda ewangelium troonilt maha lükatud, siis pidi elus midagi muud ta asemele astuma. Ja see ei mõinud muu olla, kui ilmarmuta käsu walitsus. Ewangelilise wabaduse asemel pidi paelaja käsuorjus maad ja ruumi leidma. — Nõnda ruttasivad siis, et oma hinge päästa, usklikud katoliku kiriku liikmed kekrajast kummi würestini, kiriku ammetnikka kumwardama ja nende käskusid

täitma, neist päälepandub karistusi rõõmuga kannatama. Ja nii kurwaks on lugu läinud, nii välispidiseks terve keskaja elu muutunud, seepärast et kirik unustanud on, et meie ainult armust õndsaks saame. Ta on Pelagiuse ekfitusest ennast paelutada lastnud, nagu wõiksimine meie ka ise oma õnnistust enesele ärateenida.

Selle oma wõimu pääle toetades otsib siis, nagu juba enne nägime, ekfitatud rahwas waljuma paastumise ja wooruse harjutuste läbi lunastust ja lepitust. Ja kui ta siiski ennast tunneb rahutuma olemat, siis mõtleb ta kõige imelisemad ja meeletumad meelearanduse harjutused wälja. — Et liha ära suretada, waewab ja piinab ta ihu ilma armuta. Kes dieti wagad tahawad olla, koormawad ennast raudriidtega, ahelatega, raudrõngastega käte ja jalgade ümber. — Ja kui siis weel suured õnnetused juhtusiwad tulema, sõjad, tõwed, näljaaastad, siis laenetasiwad seesuguste wagade salgud ühest paigast kõise ennast piitsadega pekstes ja kahetsemiselaulusid lauldes. Iga laulu pääle tuli kindel arm piitsa hoop. — Nii elas juba aastal 950 üks sambapühade sarnane märatseja nimega Romuald. Tema laulis iga päew terve psalteri läbi ja lastis enesele iga wea juures, mida ta tegi, kepiga pahema palge pääle lüüa. — Sarnasid iseenesewaemajaid nimetati Flagellantideks ehk pekstjateks. Weel mõned katsiwad ennast kõige karedama karuse riidega ehk ka elajate nahkadega ja lastiwad need ihu pääle ära mädaneda, ilma et nad ennast oleks rawitsemud ja puhastanud. Ja see pidi kõik iseäralik wagadus olema! Selle pääle pidi Jumal meeleshäaga waatama!

Nii imeline, ja osalt koguni weider oli selle aja waim. Aga et kõik ajamõtted ja ettemõtted seesuguse waimustusega toimetati, mida meie mitte küllalt imestada ei jõua, siis on just ka see aeg suurearmulisi nähtawusi walmistanud. Nende sekka peame ka keskaja munkade ühendusi arwama.

2. Küll oli mitmet pidi mungaelu oma esimesest sühist äraekfinud, mitmed kloostrid oliwad laistuse ja lihahimu pelgupaigaks saanud. — Aga just selle ebaawalduse wasta wõideldes kosub mungaelu uueste ja wõsutab imestamisewäärilisi wärskid õisi. — Ja see kosumine edeneb nimelt selle läbi, et ühest juurest wälja kaswanud wõsud ühte jääwad, et samameelelised munkade seltsid ennast suuremateks munkadeühendusteks kokkufõidawad. Kõige tähtsamad seesugused ühendused on:

a) Clugny (Cluniacumi) ehk Cluniacense wenasakond. See on munkadeühendus, Benediktuse kloostriwadase pääle aastal 910 asutatud, mis kiriku kinnitust ja uuendust Rooma mõtete järele tahtis toime saata. Selle ühenduse emaklooster oli

Burgundis. Ta heitis ennast otseteel paawsti ülemwalitsufe alla. — Ka Burgundis asutati weel

b) Cistercienslaste wennaskond, mille pääflooster Cistercium oli. Nemad elasiwad suuremas alanduses ja waesufes kui Cluniacenslased ja heitsiwad ennast wabatahtmisega piiskoppide walitsufe alla. See munga-ordo sai tähtsaks Clairveauri (Klärwo) floostri abti Bernhardi läbi, kes talle uut rammu oma wägema waimuga andis. — Küll kutsuti seda meest säält mujale auuammetite pääle, aga Bernhard jäi surmani mungalise waesufe ja kasinuse sisse, kuna ta ilmarmuta oma liha risti löi. — Üksi oma õpilasi saatis ta mujale floostriid parandama ja uusi asutama.

Uega mööda kaswas munga-ühenduste arw nii suureks, et neid üleslugeda wõimata oleks. — Selle kaswamisega oli aga ühtlasi nende sisemine tähtsus kahanema hakanud, kuna nimelt floostritõutusi mitte enam pühaks ei peetud. Pääle selle seisiwad munkade wennaskonnad üksteisega jäädamas riius. — Sellepärast keelis Inno-centius III. aastal 1215 uute mungaühenduste asutamise täieste ära. — Ommeti aga oli paawstil väga pea asja seda keeldu tähele panemata jätta, sest ta ise edendas kahe uue munga-ordo elusse tõusmist.

3. Need uued mungaordod, mis ülesastuwad, on kerjus-
mungad ja nimelt

a) Franciskaanlased. Nende ühenduse asutas püha Franciskus, Assiisis sündinud Itaalia maal a. 1182. Ta oli rikka kaupmehe poeg ja oli kawa ilmarõõmus elanud. Üks unenägu, kus ta palju ristiga märgitud sõjariistu nägi, mis temale ja ta kaaswõitlejatele olla määratud., kiskus teda ta elu ehitusest wälja. Ta tahtis siis sõjameheks heita, aga uus unenägu näitas talle, et ta lagunenuid Jumala koda pidada ehitama. Seda sõna sõnalt mõistes hakkas Franciskus isa warandusega üht kabetit ehitama. Sellepärast isast ära tõugatud, elas ta mitu aastat ükfilasena, kunni ewangelium jüngerite wäljasaatmisest (Matt. 10.) teda äkki selgusele saatis. — Apostlises waesufes, ilma kulla ja hõbedata, oma elu ülespidamist kerjates, astus ta siis wälja ja kutsus õhtu- ja hommikumaa rahwaid meeleparandusele, kuna ühed teda kui meeletumat pillkasiwad, teised kui pühamat auustasiwad. Ta kõne woolas lõppemata ta südame soojusest, ta armastuse ülirikkast küllusest. Dieti imelik oli ta sügaw loodusetundmus. Metsaloomade keskel ja lindude laulu lõõritusel walitses ta ümber kui paradisi rahu. — Aga kõige wägewam jutlus pidi Franciskaanlaste eluwaesus olema. Kui esimesed Paljas- ja Lu-mungad kannawad nad karedat ordoriit, mis wõõ asemel kõiega on kinni köidetud.

b) Dominikaanlaste ordo asutas suurtsugu Hispaanlane Dominikus, sündinud 1170. Tema lõi ühe mungaühenduse, kes oma ülesandeks tegi, jutluse teel lahkunud liikmid õndsakstegewa kiriku hõlma tagasi kutsuda. Seda mõtet katsus ta nimelt Lõuna-Prantfusemaal lahuliste Albilaste vastu tõeks teha. Sellepärast kinnitas paawst Honorius III. a. 1216 selle ühenduse kui Dominikaanlaste ehk Jutlustajate=ordo. Nende käes pidi eesõigus olema igal pool jutlusi pidada ja patusid pihtile võtta, et sell teel ekhjatele kirikusse tagasi tulemist võimalikuks teha. Veel wiimsil elupäiwil nimetas Dominikus oma munkasid kerjasmunkadeks. — Ta suri aastal 1221 neid wandudes, kes tema asutust ilmaliku warandusega peaksiwad rojastama.

4. Nende kahe ordo läbi on munga=seisus filmnähtawalt suure sammu edasi astunud, täieste uut teed rajades. Kerjasmungad ei tahta mitte üksi floostrimüüride taga ihu waewata ja teaduse hallikast maitsta: nad tahawad keset ilma astuda ja rahwa keskel kui ewangelistid apostlikus alanduses tegewad olla. Ja et nad nõnda ikka rahwa keskel oliwad, rahwaga hääd ja paha ühes kannataksiwad, sellepärast tundksiwad ka nemad tema südant ja tema tarwidusi. Ja just samal põhjusel oli nende jutlus wägew ja mõjum. — Nii pole siis sugugi imeks panna, kui Dominikaanlased ja Franciskaanlased pea würstide ja wägewate pihtisjade ammetisse astuwad, ülikoolide õpetusjärjed eneste kätte wõidawad. Ja kuna nõnda nende mõjudus iga seisuseni ulatas, — oliwad nad ise paawsti kõige alamad teendrid. Nad oliwad talle tingimata sõnakuulmist lubanud. Nii oliwad kerjasmungad paawsti wõimuse tähtsamad toed; ja samuti kaitstis ka tema oma ustawaid sulasid kõige wõimuga. Aga kui Peetruse järg ise wauma hakkas, siis pidiwad ka nemad ühtlasi rahwa põlgduse alla langema.

Kui wähe aga kerjasmunkade põhjusemõte tingimata waesusest elus ennast tõendada wõis, seda näitaksiwad pea tülid, mis Franciskaanlaste keskel ise tõusiwad. Hakkas ju ommeti wäga pea üks jagu neist waranduse järele himu kandma, asutaja mõttid selle tarwis ümber seletades: wähe olla ju, nagu nad ütlesiwad, waranduse teenimise ja tarwitamise wahel. Nemad ei tahta ju mitte warandust omandada, waid üksi seda tarwitada, mida kirik nende hooleks annud. Ja seda mõtet tunnistas paawst Mikolaus III. õigeks. Selle eest pidi ta palju käreduft ustawate Franciskaanlaste poolt kuulma.

5. Lõppeks tähendame weel, et 14. aastajal ka põhjamaal uus ordo asutati: see on Brigittiinlaste ordo. Selle asutaja on üks suurtsugu Rootsi naesterahwas nimega Brigitta, kes a. 1363 Wadstena floostri Rootsimaal põhjendas. — Brigitta järele nime-

tatud flooftritelt oli see omadus, et mungad ja nunnad ühe katukse all asufiwad. — Ka meie kodumaal seisab weel praegu ühe seesuguse flooftri warem. See on „Birita“ flooster Tallinna ligidal.

§ 55.

Kiriku puhastus ja kiriku karistused.

1. Keskaja kiriklikku elu tähele pannes oleme mõndagi suurearmulist ja isefugust nähtawust imestama pidanud: aga ka weel suuremaid eksitusi ja ebaprunkisi oleme kurwastusega silmanud. Meie oleme näinud, kuis meie jumalik Sunastaja ja Jumala püha sõna oma igawese trooni päält maha sai tõstetud ja kuis kaduwad inimised oma ekfilise seaduse ja teadusega sinna asemele astufiwad. — Aga fiiski pidas, seda tuleb meil weel tähendada, katolik kirik oma terwet elu ja olu puhtaks, õigeks ja hääks. Ta pidi sellepärast ka oma kohuseks pidama, seda oma kiriklikku seisukohta kõige oma elu ja õpetusega, alalhoida ja kaitsta. Kuis aga on ta seda teinud? Kuis hoidis Rooma kirik oma elu ja õpetuse puhtust ülewal?

Rudas koguduse eluga lugu, selle üle püüdis kirik kõige sügawamat aru kõrwapihitis saada. Wiimsed eksitused, kunni wiimseni salamõtteni, pidi pihtija preestri kõrwa tunnistama. Üksi siis mõis ta lepitust leida. Ja seda tegi preester wõimalikuks, kui ta usklikele kiriku karistusi (paastumist, palwet, häätegewust j. n. e.) pääle pani, mis puhastusetule piina pidi keelma.

2. Kes seesugusid kirikukästusid mitte tähele ei pannud, ehk ka muidu oma elu ehk õpetusega kirikliku pää wasta ekfis, seda pani paawst kiriku wande alla. Ja kui ekfija weel üks tähtsam mees oli, mõni kuningas ehk würst, kelle mõtete laiaelagunemine Rooma kirikule üleüldist kahju näis toowat, siis mõistis paawst interdikti ehk suure wande terwe maakonna pääle. — Paawst pani sellega terwe maakonna ükfi eest wastama. Ja see suur wanne mõjus enamiste ifka, kui tema ajal kiriku kellad wait ja ukfied kinni pidiwad jääma, kui furnutelegi kirikliku õnuistust keeldi. See wanne lõhkus weel ühe pühama sideme würstide ja alamate wahel: temaga langes alamate ustawuse kohus. Sellepärast oli suur kirikuwanne mehiste paawstide käes kõige hirmsam sõjariist. Ta riisus maadelt soomitawa kiriku õnnistuse, ta kiskus ilmarmuta Jumalast seatud sidemed katki, ta tegi mäsamise walitsejate wasta nagu õiguse asjaks.

3. Ja kui ka seesugune apostlik wanne weel südamid küllalt Rooma külge kõita ei jõundnud, leiti jään pool weel koledamaid abinõusid oma puhtuse ja õiguse kaitsemiseks, millest pea saame kõnelema. — Kurwastaw, kõigiti kurwastaw on sellepärast üks waade selle

kiriku pääle, mis nii kaugele apostlikust alusest on äraeksinud, mis ewangelilise wabaduse asemel kõige inetumasse orjainfesse südame-
tunnistusi tahab sundida.

Nii oli Rooma kirik täieste ebateele sattunud, ta õpetus ja elu on suurte eksituste kogu. Ja ainult see trööstib meid weel, et mitte kõik ta liikmed kirikliku seisukohta õigeks ei pea, et juba waratselt hääled kuuluma hakkawad, mis 16. aastajal kauase hüüdmise ja püüdumise järele wõidule jõuawad.

D. Esimesed hüüud walitsewa kiriku wasta.

§ 56.

Lahulased. Peetrus Waldus ja Waldenslased.

1. Wara juba astusiwad tähtsad mehed walitsewa kiriku eksituste ja ebapruukide wasta oma tunnistusega üles. Nimelt aratas Lõune-Prantsuse ja Põhja-Itaalia maal mõjuwaid hääli Rooma isewõimu wasta wõitlema. — Aga see tunnistus ei wõinud weel mitme põhjuse pärast läbi tungida ja iseäranis sellepärast et tall enesel kindel alus weel puudus, et ta ise weel ebaradadel eksis ehk ka üksi mõnda kiriku wiga parandada püüdis ja weel mitte aitajat kätt terwe ehituse külge ei pannud, ehk see küll täieste mäda näitas olemat.

Nii nõudis kiriku wälise elu uuendust, tema poliitilise elu ümberloomist Arnold Brescia'st. Täis püha tõsidust astus ta wägewas jutluses kiriku ilmaliku wõimuse ja ta kaswawa rikkuse wasta üles. Küll püüdis mõjum wõim ta suud sulguda, siiski katjus Arnold wiimse jõuga kirikliku ja riikliku wabaduse eest seista. Ta tunnistus ei olnud mitte märatsewast waimustusest waba, aga siiski tähtis hää aja mõtete wasta. — Kõle surm aastal 1155 lämmatas ta wabaduse jutluse. (W. § 57, 1.)

Enam oleksiwad usulised seltskonnad, mis Lõune-Prantsuse maal sündisiwad, mõjuda wõinud. Oliwad ju nemad kaunis selgeste märganud, kui kaugele Rooma kirik ewangeliumi alusest ära oli eksinud. Oliwad nad ise just sellepärast suurest kirikust lahkunud, mille pääle see neid keheriteks ehk lahulasteks nimetama ja nende wasta elu ja surma pääle wõitlema hakkas. — Iga kord ei olnud see kiriku karedus ka mitte põhjata, nimelt siis mitte, kui lahulased kiriku eksituste wasta pannes ka tema tõde ärasalgasiwad, Gnostiklaste ja Manichäuslaste mõttewalda äraeksisiwad. Tähtsam seefugune ususelts oli Katharite ehk „Puhaste“ ühendus. Nemad pidasiwad ennast

ainult puhtaks, kuna kirik oma rikkuse ja võimusega rojastatud oli. Nende järele hakatigi kirikust lahkunuid ja ta wasta ekfiwaid k e r i t e k s s f. o. lahulasteks nimetama.

2. Kõige selle aja kiriku wastaste hulgas seisawad aga ainult ewangelilise põhja pääl — Waldenslased. Selle usulahu asutaja on Lyoni linna kodanik Peetrus Waldus. Tema lasi iseenele äratuseks ewangeliumid ja mõned muud tähtsamad tükid pühast kirjast ja kirikuisade raamatutest oma emakeelde kahe lahke preestri läbi ümberpanna. Neid luges ta siis hoolkaste ja suure kasuga. Siis kautas ta äkilise surma läbi ühe sõbra ja see liigutas teda nõnda, et ta oma terwet elu Jumalale pühendada tahtis. Nii kinkis ta aastal 1170 kõige oma waranduse waestele ja asutas ühe apostliku seltsi, mis rahwale Jumala sõna pidi kuulutama. Selle liikmed nimetasiwad ennast „Lyoni waesteks.“ Jkka kaks paaris, läksiwad nad, 70 jüngri eesmärgi järele, ilma kapi ja paunata, Isanda käsku sõna sõnalt mõistes, rahwaste sekka ja katsusiwad neid apostlikule puhtusele ja waesusele tagasi juhutada. Iseäranis nõudsiwad nemad püha kirja lugemist ja uurimist. — Walduse elujuhtumistest ei tea meie muidu mitte enam palju; ainult see on tuttam, et juba tema elu ajal ta mõtted kaugele üle Prantsuse maa piiride, Hispaanias, Itaalias, Saksamaal ja mujal sõbru leidsiwad ja et ta ise oma koguduse äratuseks sagedaste reiside pääl oli, kunni ta Böömi maal aastal 1197 suri.

Waldenslastel ei olnud alguses seda mõtetki walitsewa kiriku wasta üles astuda, aga kirik ise sundis neid sellele sammule. Esimalt keelis Lyoni pääpiiskop nende jutlusepidamise ära ja kui nad siis paawsti juures õigust otsisiwad, ja oma seltsi kinnitada palusiwad, lükkas uhke paawst Aleksander III. palwe otseteel tagasi. Aastal 1183 langesiwad pääleegi kõik Waldenslased kirikuwande alla.

Sellega oli aga kirik ise wiimse sideme, mis teda Waldenslastega ühendas, katti kiskunud. Ja alles nüüd hakkas nende ewangeliline tundmine tugewamalt tärkama. Pea tunnistasiwad nad üksi piibli oma usu ja elu peegliks ja kuulutasiwad Jumala sõna üksi rahwa keeles. Niisama astusiwad nad preestrite eesõiguse, kõrwapihti, pühade teenistuse ja jäätmete auustamise wasta üles. Oma kogudust püüdisiwad nad apostliku eeskuju järele korrata seada, nad armastasiwad tööd, oliwad lahked, tasafed ja auusad elukombete poolest. Seda pidiwad ka nende waenlased tunnistama ja ise üks Prantsuse kuningas tõendas nende kohta: „Nad on paremad inimesed, kui mina ja minu muud alamad.“

Innocentiuse III. teraw waimu film märkas pea, kui ülekohtune kirik Waldenslaste wasta oli olnud ja mis ta nende lahkunisega

kautanud oli. Ta katsus sellepärast neid kirikusse tagasi kutsuda ja neid üheks mungafeltsiks muuta, kus neil waba Sumala sõna kuulutamise mõimus pidi olema. Aga kõik oli liig hilja: nende ewangeliline tundmine ei lastnud ennast enam Rooma ifke alla rõhuda. Weel wähem jõudsiwad pääle selle werised tagasiusamised, mis Waldenslaste wasta liikele ärkasiwad, neid kiriku hõlma tagasi tuua. Seesuguste marude eest põgenesiwad nad Prantsuse ja Hispaania maalt ja mujalt Piemonti ja Savoya waikestes orgude sisse Põhja-Itaalias. Sääli asuwad weel praegu Waldenslaste kogudused kui lootusrikas ewangeliumi seeme katolikul Itaaliamaal.

§ 57.

Kiriku kostus lahuliste häälte pääle. Albilased.

1. Kuna seesugused kirikuaenulised häälled suure mõjudusega hüüdsiwad, ei mõinud kirik ise mitte waikida. Ta pidi nende pääle kostma. Muidugi mõis ainus ja kõlblik kostus üksi õpetamise ja lahke manitsemise teel sündida. Ja seda katsusiwad ka mõned auuwäärt mehed nagu püha Bernhard. Aga kirikule näis see tee liig aeglane ja kahtlane olewat. Oma mõimuse kaitsemiseks wõttis ta mõõga ja tuleriida abiks, millega lahulasi surma saata ähwardati. — Küll pani seesugusele missioonile auuwäärt Bernhard wasta, aga mõõk oli kergem pruukida, kui sõna, ja sellepärast ei tunginud ta mitte oma wastahakkamisega läbi. — Dominikaanlased oliwad ka küll ülesandeks saanud, oma jutlusega kiriku wastasid wõita ja õndsaks-tegewasse kirikusse tagasi tuua, aga ka nemad hakkasiwad pea kergema mõõga ja tule missiooni poole hoidma. Ja nii mässas seesama pea halastamata kõige lahuliste wasta. Wahet ei tehtud ühegi lahu wahela, waid igauks, kes aga paawsti mõimuse wasta ülesastus, oli surmawäärilise ekstuse süüdlane. — Nii suri ka nimelt waimustatud wabaduse kuulutaja Brescia Arnold märtrisurma oma mõtete eest. Paawst Hadrianus IV. laskis ta ülespuua, ta surmukeha ärapõletada ja ta põrmu Tiiberi jõkke wisata (a. 1155).

Kuid iga päewaga kaswasiwad lahulaste salgud; nimelt leidsiwad nad warju auuwärt Toulouse grahwii Raimundi, tõiste tema meelsete rüütelite maa pääl ja iseäranis wäikeses Albi linnas ja tema ümberkaudu. Wiimse linna järele hakatigi kõiki lahulasi Lõune-Prantsuse maal Albilasteks nimetama.

Paawst läkitas nüüd mitu saadikut Lõune-Prantsuse maale, kes sõna ehk sunduse wäel ekstijaid kirikule tagasi pidiwad wõitma. Aga üks neist tapeti ära ja mungad andsiwad seda grahwile Raimundile süüks. — Sääli kuulutas paawst ristisõda Albilaste wasta.

1209—1229. Ja tõeste hakkas (1209—1229) merine usufõda mäsama, kus ilma armuta wanu ja noori, ka naesi ja wäetimaid lapsi surmati. Ühe linna tormamise juures oli paawsti saadik ütelnud: „Tapke kõik, küll Jssand omaisid isegi kaitseb!“ Ka Waldenslaste werd woolas palju ses sõjas, kunni nad Põhja-Staalias pelgupaiga leidsiwad.

2. Et farnasid sündmusi jäädawalt keelba, oli Toulouse synod 1229 otsuseks teinud: Wannutatud mehed peawad kezerid ehk lahulasi ülesotsima. Iga mees, kes lahulast wastawõtab, kautab ammeti, iga maja, mis lahulast kaitseb, saab maaga ühe tafa tehtud. Iga ristiinimene peab piiskopile ustamust kiriku wasta tõutama ja nimelt wanduma, et ta lahulasi tagakiusab. Kes seda mitte ei tee, tuleb ise kezeriks pidada; niisama ka, kes mitte wähemalt kolm korda aastas püha õhtuföömaajale ei lähe.

Aga piiskopid ja ammetnikud ei olnud weel waljud küllalt seda käsku täitma, sellepärast seadis paawst Gregorius IX. iseäralised kezrite kohtud ehk inkwisiitsionid jalale ja andis need iseäranis Dominikaanlaste walitsuse alla (a. 1232). Need pidiwad kõigi lahuliste järele uurima ja süüdlasi ilmaarmuta karistama. Ja kes ei jäänud mitte süüdlaseks, kui kõige hirmsamad piinamised kohtualusid igale tunnistusele sundisiwad, mis aga ial soowiti? Pääle selle tohtisiwad kõige alatamad ja õelemad inimesed lahulase wasta tunnistada, kuna tall ise mitte wõimalik ei olnud enese eest kosta. Kõik need, kes kirikliku salakohtu ees ennast süüdlaseks tunnistasiwad ja ennast parandada lubasiwad, pidiwad häbistawal kombel kirikuga leppima ja kautasiwad oma waranduse. Kes aga midagi ei tahtnud tunnistada, seda piinati nii kaua, kunni ta kõigest ennast ütles süüdlase olewat, mis aga kohtunikud nõudsiwad. — Kes jälle tõeks wõttis, et ta kirikumastalisi mõttid on awaldanud, seda saadeti tuleriidale. Nimelt Hispaania maal on sellkombel äralugemata hulk ilma süüta ohwrid ärapõletatud.

Kole surmamine, mida *Auto da fé* s. o. usutegu, nimetati, wõeti enamiste pühapäewa hommikul ette. Kõledal kellade kõlinal läks haruldane rong kohtu kojast kiriku juure, ees Dominikaanlased inkwisiitsioni lipuga, kuhu pääle — oh seda teutust! — kirjutatud oli: „Dignus ja halastus.“ Siis tuliwad kahetsejad, kollases kahetsemise riides, kurati nägudega maalitud, siis huffamõistetud farnases riides, siis mustad tuleleekidega ja kuratitega maalitud furnufirstud, kus ärapõgenenud lahulaste pildid ja enne furnute luud-kondid oliwad, mida ka ühes ära põletati; wiimaks preestrid ja mungad. Pärast jutlust kuulutati weel üksford otsus, kohtu päämees lõi süüdlasele rinna pääle ja ilmalik kohus täitis otsuse.

3. Hispaanias ja osalt ka Staalias on seesugused usuteud tõeste

usuparanduse sädemed ära kustutanud, kuna muud maad nende wõimusele enam jätkasivad wasta panna. Aga just seefugune hirmsamate eksituste öö, mida põlewad puuriidad, ilmasüüta ohwrid kolebasse hauda mattes, oma wihase leegiga mitte ei jõudnud walgustada, fundis kartlikku koidu kuna wäe wõimuga puhkema. Aga enne uue aja koitu pidi keskaja südamel soon ise weel katkema, pidi paawsti wõimus hiilgawast kõrgusest madaluse ja põlgduse wangi wauma.

Kolmas ajajooks.

Kiriku elu paawsti wõimuse langemisest kunni usu uuenduseni. (1294—1517).

A. Paawsti wõimus waub Prantslaste orjaks ennast alandades.

§ 58.

Paawst Bonifacius VIII.

1. Kui Bonifacius VIII. (1294—1303) troonile tõsteti, leidis ta paawsti wõimuse sessel hiilgawal järjel ees, millele Gregorius VII. ja Innocentius III. teda oliwad ülendanud. Aga uhke ehitus sai nüüd esimese riffe. Bonifacius ei olnud mitte nii osaw ja anderikas, kui tema eeskäijad, aga palju ilmalisem kui nemad ja täis weel suuremat auuahnust. Wiimsele pani Prantsuse kuningas Philipp Ilus wõimsalt wasta. Philippil oli just Inglismaa kuningaga Eduard I. sõda ja selle kulusid pani ta ka waimulikku seisust kandma. Asjata ahwardas Bonifacius kõiki, kes waimuliku seisuse käest riigimaksu nõuawad, ja kõiki preestrid, kes seda maksawad, kiriku wandega karistada. See wanne oli oma tähtsuse kautanud. Siiski läks Bonifacius weel kaugemale, kui keegi paawst enne teda. Oma kuulsas ringkirjas ehk bullas „Unam sanctam“ (1302) kinnitas paawst: Kaks ühemäärilist mõõka ehk walitsust ei ole mitte sisse seatud. See on eksiline mõte, et kirikliku wõimuse kõrwas ka ilmalik meelewõid oma jalgade pääl seista. Kõik inimlik loodus on Rooma piiskopi alam. See on usuõpetuse tarwilisem pätükk.

1302.

2. Selle meeletuma nõudmise wasta kutsus kuningas terwe Prantsuse rahwa üles. Pääle rüütlite ja preestrite wõttis ka talupoja seisus ühest riigikoust osa, mille pääl kuninga isewalitsuse wabadus kindlaks tehti. Paawst tahtis nüüd kõiki wastalisi wande

alla panna, aga kuninga ustavad mõtšivad teda ta enese palastis wangi, kuna ta ammetiriides trooni pääl istus ja waitides waenlasti ootis. Rahwas päästis teda küll weel nende käest, aga Bonifacius furi weel sellamal aastal (1303).

§ 59.

Paawstid Baabeli wangipõlwes. Paawstlik lõhe.

1. Dmas mõitluses Hohenstaufaste wasta olivad paawstid Prantslasi ülekohtuseks sõjariistaks pruukinud: see ülekohus nõubis nüüd oma palka. Ja weel mõrwemaks läks haruldane karistus, kui paawsti mõimus ennast just sellesama Prantšuse meelewalla alla, kes teda juba küllalt alandanud oli, peitma pidi. Prantšuse orjana kautasiwad sell kombel paawstid wiimse auustuse aimu.

Aastal 1305 sai Clemens V. paawstiks, kuna ta ennast täieste Prantšuse kuninga käsualuseks tegi. Ka Roomale isegi pööris ta selja ja tegi Prantšuse linna Avignoni (Awinjongi) oma pesalinnaks. Ja ligi 70 aastat (1305—1377) on paawstid säälsamas Prantšuse orjana asunud. Seda aega nimetatakse sellepärast paawstide Baabeli wangipõlweks.

1305—1377.

Küll uuendasiwad paawstid ka siit oma endisid walitsuse nõudmisi, aga pidiwad pea märkama, et ajad muutunud. Nimelt tulimad Saksa kurbürstid (walibürstid) a. 1338 kofku ja tegiwad otsuseks: keisri mõimus ja auu tuleb ainult Jumala käest ja on würstid teda seadusliselt walinud, siis pole tall paawsti kinnitust ja kroonimist enam sugugi tarwis. Sellega langes paawstide wiimne tähtsus riiklisis asjus. Aga ka kiriku küsimustes hakkas nende seisukoht muutuma. Esialt äratas see juba kahtlust, et paawsti troon mitte enam Roomas ei olnud; sest üffi selle pääle oli ta ülimõimus ajajookful ennast põhjendanud, et ta Peetruse kui esimese Rooma piiskopi järeltulija pidi olema. Pääle selle alanes Avignoni paawstide au, ei mitte üffi sellepärast, et nad kuninga palgalised olivad, waid iseäranis sellepärast, et Avignonist wagadus ja woorus kadunud oli, et paawsti õu roojuse ja kiimaluse pesapaigaks oli muutunud.

1338.

2. Aga kõige selle kõrwa astus weel üks uus kahju, mis jenni maani katolikule ilmale tundmata oli, see oli paawstide lahutus, paawstlik schisma ehk lõhe (1378—1409). Aastal 1377 läks Gregorius XI. jälle tagasi Rooma. Ja kui ta järgmisel aastal furi, ei jõudnud kardinalid uue walimise juures ennast mitte ühendada, waid mõlemad erakonnad nende keskel walisiwad igauks oma paawsti. Nõnda olivad kaks paawsti, teine Roomas, teine Avignonis, kes üksteist wastastiku ärawandusiwad. Selle läbi oli

1378—1409.

ka katolik ilm kaheks lõhutud. Ühel hoobil näitas paavstide lõhe väga selgeste, et see keskaja juhtmõte, mis ennast paavstide ülise ülivõimuse päale rajas, iseennast oli huffa mõistnud. Küll oli ka enne paavstide raha- ja auuahnus ristirahvast pahandanud, aga kahewõrra oli käesolew kahju kurwastaw ja rõhum. Kiriku lõhe oli üks kahju, mida enam ei mõidud ärafannatada. Ka see lootus, et üks paawst wabatahtliselt oma ammeti maha paneks, oli asjata. Sellepärast pidi üht seaduslist asutust otsitama, mis kirikus weel üle paawsti võimuse käiks, mis sellepärast ka tülisid kahe paawsti wahel seletada jõuaks. See sugust asutust arwati üleülbises kirikufous leitawat. See pidi kõiki haawu parandama, parandust kiriku pää ja liikmete kohta toime saatma.

B. Kiriku uuendus pää ja liikmete kohta.

§ 60.

Piisa, Kostnihi ja Baaseli kirikufogu.

1. Meie teame, misläbi paawsti võimuse omale kõrgusele tõusis, oleme näinud, mis sugust pahandust see ristifogudusele tõi. See üleüldine kahju sundis järele mõtlema, mis sugune Rooma ja tõiste piiskoppide seisukoht alguses olnud ja mis suguses tähtsuses ka kirikufoud seisnud. Selle järelewaate otsus awaldati siis järgmises tähtsas lauses: Kõik piiskopid on oma alguse ja jumalise seadmise poolest ühe auu wäärilised. Paawst on küll kõrgem kui piiskopid ja teda on tarwis, et kiriku ühtlust ülewal pidada, aga seda meelewalda ontalle kirik annud. Üleüldine kirikufogu, kuhu piiskopid ja foguduste karjatsed kokku tulewad, on kõige ülem kiriku ammetlik ja seaduslik asutus. Temal on sellepärast suurem meelewald kui paawstil. — Kende wabamate mõtete eest astus nimelt Pariisi linna ülikool wälja ja selle kantsler Johann Gerson katsus neid laiemalt tuttawaks teha. Ja üleülbised kirikufoud, mida 15. aastajal peeti, püüdsiwad neid nõudmisi tõeks teha. Kõige esmalt olla, nii arwati, kiriklik lõhe parandada ja see ise olla sündinud, kuna paawst, preestrid ja terwe kirik oma apostlise puhtuse olla ära salanud; sellepärast pidada kirik parandust leidma pää ja liikmete kohta. Selle tarwis astus siis ka tõeste kirikufogu Piisa linna kokku aastal 1409.

2. Dsawõtmine sellest kontsiliumist oli väga suur. Mõlemad paawstid oliwad ta ette kutsutud ja et nad mitte ei tulnud, mõis-

teti nad mõlemad ammetist lahti. Nüüd oleks parandust pää ja liikmete kohta ette pidanud võetama; aga selle asemel walis kontsilium enne uue paawsti. Ning see oli osaw küllalt paranduse püüd- mist täieste ärafeelma. Ja et lahtimõistetud paawstid ka mõlemad weel ennast õigeks piiskopiks pidaswad, siis oli katolikul kirikul korraga kolm pääd, kes ennast kõik wastastiku ärawandusiwad.

Uut kiriku kogu oli kolme aasta pärast pidada lubatud, aga
 1414. aga alles aastal 1414 kutsuti ta kokku. Siis oli Johann XXIII. paawsti järje pääl, kes tapmise ja kiimaluse kaebduse all seisis.
 1414—1418. Seda kirikukogu peeti Kostnichi linnas (1414—1418). See oli kõige hehkisam kontsilium, mis üleüldse on olnud: 18,000 preestrit, lugemata würstid ja rüütlid võtswad taht osa. Gerson oli ka siin tähtsam kõnemees, ja tema tungis selle otsusega alguses läbi, et kirikukogu üle paawsti seisab ja wiimse üle kohut võib mõista. Nii tehti siis ka Johann XXIII. ammetist lahti ja võeti wangi. Tõine paawst lahkus ise ammetist ja kolmas mõisteti ka lahti. Nüüd oleks jälle kiriku parandus kõige ennemine ette pidanud võetama; ja seda nõudswad ka mitmed. Aga tõised arwasiwad, et kirik mitte ilma pääta ei võida olla ja nende mõte tungis läbi. Kawal Martin V. waliti paawstiks. Aga nüüd ei olnud kiriku parandusest enam kõnetki: Paawst leppis üfsikult iga rahwa saadikute ja lõpetas kogu aastal 1418. Selle tähtsam töö oli olnud, et ta ewangelimõttelise Wiklefi ärawandus, Husi ja Hieronymuse tule surma saatis.

1431. Weel astus a. 1431 kirikukogu Baaselisse kokku. Ja ehk selle arupidamised küll kunni aastani 1449 kestiswad, ei ole ta kiriku parandust toime saata mitte võinud. Ta tegewus sai juba selle läbi raskendatud, et kogu mitu korda lahutatud ja lõhutud sai ja teda siis jälle uute paika (Ferraarasse, Florenzi ja mujale) kokku kutsuti. Ta ainsaks kasuks võiks üffi seda nimetada, et 1449 aastast saadik jälle üks paawst kiriku üle walitses.

3. Nii oliwad 15. aastaja kirikukoud, milledest nii palju oli loodetud, täieste kasuta jäänud. Nende põhjusmõtegi, et kirikukogu üle paawsti seisab, ei jäänud maksma. Järgmised paawstid tunnis- tawad ta jälle waleks. Ja milspärast siis ei kannud need koud jäänawat wilja? Et nad üffi pää ja liikmete kohta kiriku paran- dust püüdiswad toime saata, et ilma selle pääta paranduse pääle ei mõtelnud, et pää ja liikmete kõrwas kiriku waim, elu ja õpetus kõne alla sugugi ei võetudki. Ja et nõnda juba esialgusel kiriku õpetus kõikumata tõeks peeti, siis ei võinud uued paigad, mis wana kuue pääle õmmeldi, mitte jäänawat abi tuua. Kui küll preestrite ilmalikkude elu nihelki, paawsti raha ahnust tagasitõrjuti, siis saiwad

selle läbi ainult ükfitud välised haamad parandatud. Et kõigi nende kirikufogude pääl segane õpetus puutumata ja puhastamata jäi, siis jäi selleläbi kiriku süda weel wigafeks ja säält woolas pärast kui enne ta termesse ihusse segatud werd. Kiriku elu ei wõinud ka nüüd mitte kosuma hakata.

C. Kirik ja teadus ühendawad ennast uuenduse hüüule.

§ 61.

Saksa Mystiklased.

1. Ei jõudnud lahulised liikumised, ei ka mitte wiietõistkümnema aastasaja suured kirikufoud kiriku parandust põhjendada, siiski ei heitnud tõsisemad kiriku liikmed oma meelt weel ära. Nõõranis paniwad nad oma lootuse 14. ja 15. aastasaja usupüüdmiste pääle, mida Mystiklased, nimelt Sakfamaal, äratafiwad. Ei olla parandust oodata, nii tähendati uueste rõhuga, teaduse meeste mõtete terawusest üksi, waid palju enam usu elawusest tundmuse ärksuses, sügawamas salamas südame põhjas. Paranduse teed wõida üksi näidata usklik südame salateade ehk mystika. Kirik wõida ainult siis uueste sünnitatud saada, kui rahwaste südamid elawale usule äratatakse ja otfi jaid oma Jumala juurde juhataatakse. Ja seda püüdsiwad ka Mystiklased kõigest jõuust, kiriku langemise üle sügawat walu tundes.

2. Selle aja mystika tähtsamad edendajad on:

a) Meister (magister) Eckart († 1328). Tema on Saksa mystika isa. „Jumal otsib meid,“ ütles ta, „kõige wõimsamalt oma armastusega. Kes selle läbi ennast siduda lasseb, see kannab kõige kangemaid sidemid, aga ühtlasi ka kõige magusamat koormat. Jumalat armastada on suurem au, kui kõik hääd teud ja nende harjutused, mis armastust ei tunne.“

Seefugused mõtted on wiisiste ewangelilised, aga paarast Johann XXII. wandus nad ära.

b) Johann Tauler († 1361). „Tarkust,“ ütles ta, „ärgu õpitagu mitte Pariisi ülikoolis, waid tõsine tarkuse hallikas on meie Issanda kannatamine.“

c) Üks kirjanik, kelle nimi meil tundmata, kirjutas järgmise raamatu: „Saksa jumalusteade.“ Lutherus andis ta aastal 1516 wälja ja pidas teda piibli ja Augustinuse järele wäga tähtsaks.

d) Kempeni Thomas, nii nimetatud ta sündimise koha järele, suri kui Agnes-kloostri kaasjuhataja aastal 1471. Tema juhatas ewangelilises waimus südamid alandusele ja Jumala armastusele. Selle põhja pääle püüdis ta kristlikku elu pühitsust omas

raamatus „Kristuse järelkäimiseft“ rajada, ühes raamatus, mis ilma-kuulsaks saanud. Pääle piibli ei ole ühtegi raamatut enam trükitud (umbes 5000 korda), ühtegi enam keeltesse ümberpandud, kui seda. Igal pool kristlikus ilmas on ta lahtet vastavõtmist leidnud¹⁾. „Mis aitab see sulle,“ ütleb Thoomas, „kui sa kolmaina Jumala üle suures tarkuses mõistad waielda, kui sull aga alandus puudub, ilma milleta sa mitte Kolmaina meele pärast ei wõi olla? Tõeste, ülitargad sõnad ei tee inimest ei pühaks ega õigeks; ainult kristlik elu teeb meid Jumalale meelepäraliseks.“

Selles lauses ilmuvad meile Kempeni Thooma, nagu ka terve ewangelilise mystika põhjusemõtted.

Agnes'i flooster, kus Thoomas tegew oli, oli „Ühtlase elu wendade“ pääflooster. See seltskond wõttis omaks esimeseks ülesandeks, ühtlase waga kooselu läbi kirikut äratada, jutluste ja rahwa keeleliste raamatute läbi rahwast harida.

3. Nii on Mystiklased suure sammuga usupuhastust ettewalmistanud; aga teda täieste juba toime saata ei olnud neil mitte tarwilist jõudu. See oli õige, et nad usu elawust nõudsiwad, aga selle poolt weel ühepooline, et nad niisama suure rõhuga selle pääle mitte ei näidanud, kes see A ja D on, kes meie usku ülendab, meie tundmust sojendab ja tõeste pühitseb.

Aga mitte üksi usklik mystika ei seisnud sõjas wana ilma wasta; tema seltsilaseks sai tahtes ehk tahtmata ka ärkaw teadus.

§ 62.

Humanismus ehk üleüldine ilmalik teadus.

1. Restaja wiimne aastasada aimab suurte muutuste tulemist. Uued ilmajaod leitakse üles, uued ilmated teewad rahwaste läbikäimise elawaks. Uued ja ootamata leidused seadwad elu ja olu uuele järjele, nagu näituseks püssirohu (umbes aastal 1330) ja trükifunsti (a. 1440) ülesleidmine. Muidugi mõista, mõjus wiimne leidis iseäranis suure mõõduga teaduste kohta.

Üleüldse hakkas kõne all olewal ajal teaduse põllul uus hommiit koitma. Seda oli nimelt weel Konstantinopoli ärawõitmine a. 1453 edendanud. Türklaste mõõga eest oli nimelt hull Greeka tarfu Itaaliasse põgenenud, wana ilma mõttetarkade kirju enesega wõttes. Selle pääle hakati suure waimustusega Greeka ja Ladina keelt õppima, ühtlasi ka rahwa keelt harima, ülikooli ja muid hariduse paiku asutama. Uus teaduslik elu oli ärganud.

Ühtlasi tahtis see teadus wabamaid radasid käia. Restaja

¹⁾ Eesti keelde on teda Madis Henning, endine Peetri koguduse õpetaja Eesti maal, aastal 1821 toimetanud.

haridus oli enmast ainult kiriku teenistusesse heitnud, uus ärkam teaduslik tegemus tahtis oma jalgade pääl seista, ta tahtis üleüldist inimlist haridust põhjendada. Just sellepärast nimetati seda liikumist nimega „humanismus“ s. o. „inimlisus.“ Ja seda arvas ta toime saata võivat, kui kõik haridus ja õpetus Greeka ja Rooma mõtete, wana rahwaste muinasuse pääle rajati.

2. Et see püüdmine kiriku wastaseks võis saada, kuna ta ilma paganusesse tagasi tahtis juhatada, on mõista. Ja seefugune oli ta just Itaalias ise, kus sagedaste paawstide õues ja nende filma all ristiusku teutati. Aga siiski on ärkam teadus usupuhastust suurel sammul edendanud. Sest wana keelte ja iseäranis Greeka keele tundmine oli suureks abits kirikliku teaduse uuendamises, oli tähtis tingimine, ilma milleta kiriklik elu ja olu mitte ei võinud uueste sündida.

Ja tänu wäärt tööd selle tarwis tegiwad nimelt Saksa humanistlikud teadusemebed. Ewangelilisel usu põhjusel seistes astusiwad nad keskaja wigadele wasta. Nad uurisiwad piibli raamatu alguskeeli ja rajasiwad nõnda usupuhastusele teed.

3. Tähtsamad humanistlased on:

a) Johann Reuchlin († 1522). Tema pani põhja Hebraea keele tundmisele ja awas nõnda wana testamendi arusaamise. Tema waimurikkad kirjad tegiwad keskaja mädanenud olule mõne kibeda haawa. Tema kõrwas mõitles

b) Erasmus Rotterdam'ist († 1536). Ühtlase elu wendade keskel üleskaswanud, pühandas ta wiimaks oma elu ainult teadusele. Ja kui kuningas teaduse wallas nuhtles ta siis halastamata kiriku puudusi, munkade laiskust ja nende elu roojust. Ta andis kirikuisjade kirju ja uue testamendi Greeka keeles wälja. See on Erasmusel tähtsam töö. Sest kui meister Greeka keeles, tegi ta igale ühele võimalikuks ka uut testamenti alguskeeles uurida. — Erasmus soovis usupuhastust, aga ise puudusiwad tall selle suure ettemõtte anded. Oma mõistust oli ta üksi harima wilunud, kuna tall seefuguse usu soojust ja waimustust ei olnud, mis maailma ärawõidab. Nõnda oli võimalik, et Erasmus ka Lutheruse wasta „waba tahtmise“ üle waidlema hakkas.

Pääle selle oli usupuhastus niisugune aja- ja kirikulouline sündmus, et seks üks iseäraline waimu- ja usuwägilane pidi kutsutama, kuna tõised eeswõttelejad temale teed pidiwad walmistama.

§ 63.

Usupuhastuse päris eelkäijad.

1. Itaalias: Hieronymus Savonaroola.
Juba Brescia Arnoldi lugu oli meile näidanud, et ka ise

Itaalias, kus ommeti katoliku kiriku püham paik seisis, uuenduse hüüud wägewaste kostsiwad. Aga ka tema ots näitas meile, et kiriku puhastust toime ei wõi saata, kui teda riikliste püüdmistega segatakse. Esialt peab kirik omas aluses uuendatama, siis saab ka riik isegi paranduse õnnistusest osa. Sarnase wea sisse nagu Arnold langes aga ka weel tema mõtteosaline ja Itaalia usupuhastaja — Hieronymus Savonaroola.

Augustinuse kirjad ja piibel olivad sellele imelisele mehele mitme keskaja eksituse kohta filmad avanud. Wägewa kõneosawusega astus ta selle järele würstide, preestrite ja rahwa kõlbmata elu wasta üles. Prohwetlises waimustuses kutsus ta kõiki wahetegemata meeleparandusele. Ja tuhanded rahwa hulgast hõiskasiwad talle wasta. Selle rahwa sõbruse pääle toetades tahtis ta aga nüüd ka riiklikuks uuendajaks saada. Nimelt püüdis ta rahwa isewalitsust toime saata. Aga paawsti wanne ja üks hirmus näljahäda riisus talt rahwa sõbruse. Ta endised järekäijad wõtsiwad ta wangi, ja ta waenlased saatsiwad teda kui eksõpetajat tuleriidale (a. 1498). Ta suri rõõmuga selle sisse uskudes, kes surma ärawõitnud.

Üks eksitus, mis talle süüks anti, oli see, et ta õpetanud: inimene saab õigeksmõistetud usu läbi.

2. Inglismaal: Johann Willef.

Inglismaal olivad kerjusemungad kirikuametid ja ülikoolide õpetoolid eneste kätte kiskunud. Pääle selle nõudis paawst ifka weel nõndanime-
tatud „Peetruse penninga „maksu, mida kuninga
gäs Johann ilma maata oli lubanud. Selle
wasta astus mõjuwa tunnis-
tusega Johann Willef (Wy-
cliffe) üles, niisama paawsti
ahnuks kui munkade laiskust ja
kõlbamata elukombid nuheldes.

Johann Willef.

Inglismaa usupuhastuse eelkäija.

dinud ja haruldase hoolega teadusi uurinud. Tema mehise meele ja suure hariduse pärast kutsuti teda Oxfordi ülikooli professoriks. Ühest saatekon-
nast osawõttes, mis paawstiga Inglismaa kirikuasju pidi õendama, õppis ta weel põhjaliselt Rooma kiriku rifet tund-

Willef oli aast. 1324 sünnama. Ühtlasi sai tall sellega ifka selgemaks, kust ainult rohtu nende wigade wasta leida: et ainult ewangeliumi põhjusel kiriku parandust

loota mõib. Sellepärast uuris ta ise uue hoolega püha kirja ja pani selle Inglisekeelde aastal 1380 ümber. Ja kui seda tööd Roomlaste poolt kahtlaseks tehti, siis kostis ta mitmes kirjas selle eest, et püha kirja mõõduga kõik teadus ennaft peab mõõta lastma. Ühtlasi astus ta mehiseft katoliku pühade ja jäätmete auustamise, patu andeksandmise müümise, puhastustuleõpetuse ja muude eksituste wasta üles. Ka salgas ta seda, et pühendatud leib õhtusöömaajas muutub, kuna ta ise wastapoolse eksituse sisse sattus, kui ta õpetas, et Kristus mitte tõeste altari sakramendis ennaft usklikule leiwa ja wiina all omaks ei andwat, waid et temast ainult üks jõud ja wägi wälja käia. Üks kirikufogu astus Londonisse Wiklefi õpetuste pärast kokku ja needis nad ära. Aga kuningas kaitses julget õpetajat. Aga pea saiwad ta waenlased onnmeti enam wõimust: Wiklef pidi omast ülikooli ammetist lahkuma, jäi aga füiski weel kunni surmani (1384) ühe koguduse hingekarjateks. — Seeme, mida ta külwanud, kosus kauniste ta järeltulijate keskel, keda Wiklefiitlasteks nimetati. Ja kui wäga uue aja koitu kardeti, näitab Kostniz'i kirikufogu otsus, milles Wiklefi kirjad ja nende kirjutaja ärawannuti. Selle järele kaewati ta luudki weel hauast wälja ja põletati ära.

Wiklef ei wõinud weel usupuhastajaks saada: sest kõige oma ewangelilise tundmise juures pühakirja ja õigeismõistmise kohta usu läbi, mida ta ka õpetas, ei olnud ta eksitustest mitte waba. Pääle selle oli ta kõige esmalt suur teaduse mees, kes rahwa südamesse mitte soowitawalt ei mõjunud.

3. Böömi maal: Johann Hus.

Böömlased oliwad ristiusu Greeka misjonäride Kyriilluse ja Methodiuse käest wastuwõtnud. Sellepärast oliwad nad kaua mitme Rooma ebapruugi wasta pannud. Nii elasiwad nende preestrid abielus ja kogudusele jagati pühas õhtusöömaajas ka karikat wälja. Pääle selle oli jäl ka Waldus pelgupaika leidnud ja ewangeliumile põldu harinud. Nõnda oli Böömlaste juures maa usupuhastusele enam ettewalmistatud, kui kuski mujal. Seesuguste tingimiste all algas Böömi usupuhastaja Johann Hus oma lootusrikast tegewust.

Johann Hus, 6. Heina k. p. 1373 Husfinezi külas sündinud, oli waeze talurahwa laps. Ühe rikka mehe abil sai ta auusaste kaswatatud, õppis Praagi ülikooli pääl jumalusteadet ja sai, 25 aastat wana, juba ise ülikooli professoriks. Ühtlasi kutsuti teda jälle Betlehema kiriku õpetajaks, kus ta rahwakeeles jutlusti pidas. Neid kuuldi hää melega, sest Hus tunnistas julgeste kiriku eksituste ja preestrite kõlbamata elu wasta. Ka tema pääpiiskop oli sellega rahul. Ta andis päälegi järgmise asja Husi järeleuurimise alla:

Ühe ära rikunud kiriku altri pääl oli kolm werepunast pühendatud leiba leitud ja preestrid tõendasiwad, et nende läbi mitu haiget terweks saanud. Huss tegi pettuse amalikuks ja kirjutas selle wasta.

Pääle selle sai Huss ühe tähtsa rüütliga, Hieronymus Praagist, tuttawaiks. See oli Dyfordis studeerinud ja säält ka Witlefi kirju kaasa toonud. Ka Huss uuris nad läbi ja pidi siis pääasjus ennast tema poole tunnistama. Seda tegiwad ka enamiste kõik Böömlased ülikoolis, kuna wõerad (Saksid, Baierlased, Poolakad) nende wasta seisiwad. Ehk siis küll häälteenamus wõeraste käes oli, pööris Huss kuninga Benzeli ommeti Böömlaste poole. Selle pääle lahkusiwad mitmed tuhanded üliõpilased ühes mitme õpetajaga Praagist ja asutasiwad Leipzigi ülikooli (aastal 1409). Ühtlasi oli Huss korraga hulga waenlasi enesele juurde saanud.

Sellest hoolimata tunnistas Huss kiriku õpetuse ja elu wasta kiriku ainus pää on Kristus, mitte Peetrus, mitte paawst. Usuasjus on püha kiri ülem kohtu mõistja, kirikuwad ja kirikukõud wõiwad eksida ja on eksinud, ainult pühakiri on eksimata. Ka karika wälja jagamise eest astus Huss wälja, kui ta sõbrad seda oliwad nõudma hakanud. Usuõiguse kõrwas kiitis ta aga ka weel häid tegusid ja ei keelnud pühadegi auustamist.

Mitmekordsed kaebused paawsti ees ei mõjunud midagi. Küll nõueti Hussi ja ta sõbrade käest Witlefi kirjad wälja ja põletati ära, aga see ei fulgunud weel ta suud, sest kuningas ise kostis ta eest. — Säält kutsus paawst Johann XXIII. kõiki usklikka ja ka Böömlasi ühe ristiusulise walitseja, Neapeli kuninga wasta, risti sõtta ja pakkus kõigile osawõtjatele täielist pattude andeksandmist. Huss tunnistas nüüd seesuguse kauba ja paawsti wõimuse wasta. Rahwas läks juba rahutumaks ja andeksandmise kuulutajad saiwad amalikulult teutatud. Nüüd pani paawst Hussi kirikuwande alla (a. 1413).

Kostnizi kiriku kogu nõudis Hussi käest aru. Keiser Sigismund lubas talle ühes saatelkirjas teda kaitsta ja warjata.

Dma hää ja õige asja pääle lootes läks Huss Kostnizi a. 1414, ehk ta sõbrad teda küll hoiatawiwad. Kohe esimese ülekuulamise järele pandi ta wangi. Keiser, kes weel ise teel oli, käskis teda filmapilgul lahti lasta; aga üks kontsiliumi saatelkond mõistis küllalt osawaste keisrile seletada, et keiserile tarwis pole sõna pidada. Nõnda jäi siis Huss pääle poole aasta märga wangikotta, kus teda mitu korda jala ülekuulamisestega waewati: Siiski ei kõikunud Hussi usufindlus. Ta mõistis weelgi omi sõbru kinnitada ja kirjutas nõnda üksford wangikojast: „Ma loodan, et seda, mis mina katufse all olen ütelnud, üksford katuste päält saab kuulutatama!“

5. Jaani k. p. 1515 sai Huss ommeti esimest korda amaliku

fou ette. Aga ta waenlaste kisa ei tahtnud waikida. Kui fiiski Husfi waimustatud tunnistus üleüldist tähelepanemist nõndis ja mõne waenlase südant sulatas, ei wõetud ta asi ommeti sugugi läbirääkimise alla. Minult seda nõuti ta käest, et ta oma õpetust peab waleks tunnistama. „Ma kutsun Jumala omaks tunnistusmeheks,“ wastas Husf, „et ma hää meelega walmis olen, omi mõttid muutma, kui mind püha kirja põhjusel sellele sunnitakse. Aga kuis tohiksin ma oma südametunnistuse wasta efsida?“ Et siis Husf midagi tagasi ei wõtnud, mõisteti ta kirikufou poolest kui kezer tulefurma, 5. Heina k. p. 1415.

6. Heina k. päew, ta 42. sündimise päew, sai ta surmapäewaks. Suure koguduse ees riifuti doomkirikus kõik ta ammetiriided ta seljast ja pähe pandi talle üks teutuse müts, mis kuratite piltidega kujutatud oli. „Mu Isand Jeesus on minu eest kibumitja krooni kannud, seepärast tahan mina waene rõõmuga seda kergemat kanda,“ ütles Husf. Siis hüüeti: „Meie anname su hinge põrgu waimude kätte!“ „Sinu kätte annan ma teda, oh Jeesus Kristus, mu Araelunastaja!“ wastas kohtualune. Ilmalik kohus wiis teda furmapaigale. Buuriidale juba kinnikõidetud, palus ta weel ja hüüdis: „Jeesus Kristus, ja elawa Jumala poeg, halasta minu pääle!“ Siis sulgus suits ja tuli waga märtiri suu, kelle usufindlus auuga wana kiriku weretunnistajate kõrwas hiilgab. Ta põrm puistati Rheini jõkke, et ta laened wiimast kezeri mälestust ärauputaksiwad. — Aga tema usu tuli pidi ükskord kaugemale paistma, kui see leef, mis sellele tõsisele Jumala mehele ülekohtuse furma walmistas. Suriija hani (seda tähendab nimi Husf Slaami keeles), nii jutustab järgmine aeg, olla ühe luige ilmumist kuulutanud, keda Rooma preestrid mitte ei jõuda küpsetada. —

Wikslef oli suurem ja tähtsam waimu poolest, kui Husf; wiimne oli aga enam rahwaline mees ja mõistis suuremat hulka oma mõtete osawõtmisele äratada. Siiski puudusiwad ka temal kõik anded, mis teda päris usupuhastajaks oleksiwad teinud.

Husfi sõber Hieronymus wõeti ka wangi. Raske rõhumise all tunnistas ta omad õpetused efsiliseks, aga pea kofus jälle ta mehemeel. Suure julgusega ja usurõõmuga tunnistas ta siis uueste ennast oma ewangeliliste mõtete poole. 6. Heina k. p. 1416, Husfi furma päewal, astus ka tema tuleriidale ja sai weretunnistajaks oma usu eest.

* * *

Märtrite tuleriida juures süttis werine sõda põlema. Husfiitlased ei tahtnud nimelt karika wälja jagamist eneselt riifuda lasta.

Nad ehitatiwad Tabori linna, tõusiwad kui üks mees Husšinezi Nikolause ja pineda Johann Ziska all üles ja nõudsiwad mõõga teraga karikat kogudusele tagasi.

Kuustõistkümmend aastat (1419—1435) mältas see werine usu- sõda, aga ta lõppis täieste kasuta, nimelt ka sellepärast, et Husšit- lased ise kahte erakonda langesiwad. Ühed oliwad Calixtiinlased (Kariklased), üleüldse leplikumad; need tahtsiwad juba rahul olla, kui neile karika wäljajagamine ja jutlus emakeeles tagasi antakse. Teised oliwad Taboriitlased, nemad ei tahtnud lepitusest katoliku kirikuga kõnelbahi. Kõik ta olu pidi põhjani muudetama. — Tagakiusa- miste torm ajas enamiste kõik Husšitlased mitmesse tuulde. Ainult Taboriitlaste hulgast jäiwad mõned jäätmed järele. Nagu puhastuse- tule läbi seletatud kogusiwad nad ennaft waiksiks kogudusteks Böömi ja Määri Wendade nime all (a. 1457). Nende keskkel ajutas pärast poole Zinzendorff Herrnhuti wendadefoguduse.

4. Saksa- ja Hollandi maal.

Uja tung püha kirja juurde tagasi tulla ja usu läbi õndsust otsida on ka Saksa ja Hollandi maal mõndahi keskaja unest äratanud. Kui säälsed usupuhastuse eelkäijad ka enam waiksuses tegewad oliwad ja hilju oma wilja külmasiwad, siis oli nende püüdmine kõigiti tõsine. Tähtsamad nende keskkel on: a) Johann von Wessel, († 1481) Erforti professor, andis awalikult paawsti ja preestrite wasta tunnistust ia käskis ainult püha kirja ja Kristust auustada. b) Johann von Goch († 1475) juhatas niisamuti elawale ewangelisele usule. Suurem aga, kui mõlemad, on c) Johann Wessel Gröningeniist († 1489). Ta sõbrad nimetasiwad teda „maailma walguseks“ teda üliwäga auustades. Ka usuiisa Lutherus ütleb pääle oma ülesastumise tema kohta: „Kui ma Wesselit enne oleksin lugenud, siis oleksiwad mu waenlased arwanud: Lutherus on kõik Wesseli käest wõtnud. Nii käib meie mõlemate waim ühte.“ Ja tõeste, kes Wesseli kirju loeb, arwab ka Lutherust juba kuulwat. Nimelt õpetab ta Lutheruse waimus püha kirja, ristirahwa üleüldise preestriamet, meeleparandamise ja usuõiguse kohta. „Üksi õigeusulist paawsti tuleb auustada,“ ütleb ta, „sagedaste on ta päris wale prohmet. Sgatsus Jumala osaduse järele on ainus ja õige puhastuse- tuli.“ Ja see igatsus, millest ta kõneles, leekis, pea sala, pea awa- likult tuhandete südamete sees. Kõik ootasiwad pitkifilmi selle suu pääle, kes wõidurikka wõimuga wabaduse jutlust kõidetud südame tunnistustele pidi kuulutama. Kui see sündis, oli usupuhastuse aeg kätte tulnud.

Uus kirikulugu ehk Uus aeg.

Ühupühastusest (1517) kunni meie päiwini.

§ 64.

Uue kirikulou tegumood ja tähtsus.

1. Reffkaeg näitas meile seda wõitlust, mille waral maailm kristliku elutõe, apostlite aja päranduse järele nõudis, aga teda fiiski mitte ta pühas selguses ja puhtuses kätte saada ei jõudnud. Sest inimline õelus ja efsituste segadus kattis teda finni. Seda igawest tõe kulda toob alles uus aeg jälle warjutuse waiba alt wälja, kuna nimelt Germaanlaste suguharu Romaanlaste orjaitet waimu wallas püüab murda. Seda teeb tema keskcl teiste ees üks waimuwabaduse wägilane, kes uue waimustusega ja wõitja wõimuga kristlikule kirikule tõe rada näitab. Pühitsuse põhjuseliks kinnitab tema kaks lauset: Püha kiri on ainus usu juhinöör ja inimene saab ainult õigeks usu läbi. Selle kahetüljelise kilbi warjul kosub siis ka uus kasulik ja sugulik kiriku teaduslik tegemus.

2. Aga ka uuel ajal ei leia need lihtsad kullawäärilised kirikliku elu kosumise põhjustingimised üleüldist wastawõtmist: hommikumaa kirik jääb oma wana seisupaiga pääle, õhtumaa Rooma kirik kinnitab ennast uueste uue aja ärkamise wasta, kui ta wiha ja waen ja ta wäline wõim seda koitu, mis päewaks korruga oli puhkenud, mitte enam tagasi tõrjuda ei jõudnud. Sellepärast peab rõhawal sundusel katoliku kiriku sülest uus kogudus, ewangeli-protestantline kirik, lahkuma. Aga et ka selle enese keskcl usupuühastuse põhjusmõtted mitmel wiisil elawaks saawad, lahkeb ka tema weel kahte jalku: Ewangeli-Lutheruse ja Ewangeli-reformeeritud ehk uuendatud kogudus. Nõnda peawad siis neli suurt ristikogudust ühe sihi poole sõudma. Aga ka just uue aja kurjuse saladus peab

neid sundima ennast enam ja enam kinnitama selle ühise apostliku põhja pääle, mille pääl nad seisawad: usu pääle kolmainu Jumala fise, selle sõna pääle, mis kolmainfufe ilmutufest aru annab.

Esimene ajajoots.

Usupuhastuse aeg. Ewangeliline kirik sünnib ja wõitleb eluõiguse järele (1517—1648).

A. Ewangelilise kiriku asutamine ja esimene edemine kunni usuisa surmani 1546.

Dr. Martin Lutherus

kui Jumala sõna kuulutaja, Tema käes püha kiri kui igawene ewangelium.

§ 65.

Martin Lutherus saab usupuhastajaks.

1. Koit, mis ammu oli kumanud, puhkes päewaks, kui aeg oli tulnud. Uuenduse hüüud lõppesiwad täielises usupuhastuses. Uga mitte teaduse uued wõidud, ka mitte mäsamine seadusliste wõimuste wasta ei saanud teda toime. Ei ka mitte selle ilma wägimehed wõtnud teda oma hoolde. Usupuhastus otfis rahwa keskel enesele alguse, ühe waga südame hüüus ja püüis, ühe mehe hinge hädas ja ahastuses, kes selle kiriku ustawam liige oli, kes tedagi oli üleskaswatanud. Martin Lutherus sai usupuhastajaks,

kus ta omale kirikule ustavam tahtis olla kui keegi muu, kus ta tõsisem hinge tundmus ja sisemine elukoos teda wana olu wastu ülesastuma fundis, ilma et ta oleks aimanud, kui kaugele ta esimene paranduse hüüd saaks kostma.

2. Martin Lutherus sündis 10. Märdikuu päewal 1483 Eislebeni linnas. Tema isa nimi oli Hans ja ema nimi Margaretha s. Lindemann. Ta wanemad oliwad talurahwa seisusest ja waesed inimesed. Hans Lutherus oli mäekaewaja ja pidi palehigis leiba teenima ja ka omast emast jutustab Lutherus ise, et ta oma selja pääl pidanud ise puid kandma. Nii oli usupuhastaja päris rahwa laps ja wõis sellepärast ka rahwa südamesse mõjuda.

Sinna kirik Eislebenis.

Wanemate kofas kaswatati noor Martin wagaduses ja Jumala kartuses walju käsu walitsuse all üles. Aga ka ta kooli aeg Mansfeldis, Magdeburgis ja Eisenachis oli kare küllalt, sest noor õpilane sai waesust ja puudust põhjani maitsta. Waeste laste wiisi pidi temagi oma ülespidamist laulmisega rikaste uste ees teenima.

Aga see muutus, kui üksford ta lahke hääle ja meelitawad wiisid üht rikast naesterahwast, Konrad Kotta, abikaasa oliwad liigutanud. Waga naene wõttis anderikka nooremehe omasse majasse, ja edendas teda nimelt muusika osawuses.

Aastal 1501 astus Lutherus Erforti uniuersiteeti, et isa soowi järele õigusteadet õppida. Esialt uuris ta mõttetarkust ja wanu kirjanikke. Aga kõik see teadus ei jõudnud teda rahulusele saata. Sääle leidis ta üksford ülikooli raamatukõus ühe Ladina keeli piibli, mida ta enne ial ei olnud näinud. Ta luges seda ja see täitis teda imeliste tundmustuga. Ja ta palawan soow oli, et Jumal ka temale üksford seesuguse kalli raamatu kingiks.

Aastal 1505 sai Lutherus mõttetarkuse magistriks nimetatud ja wõis nüüd ka ülikoolis ettelugemisi pidada; aga kõik see ei meelitanud teda mitte. Üksi ja ootamata astus ta jellamal aastal Erfortis Augustiinlaste wennaskonna kloostrisse. Kas teda selleks ta sõbra Aleksiusi aäiline surm, keda pikne lõök ta kõrwas surmanud, kuna ta ka ise uimastatud sai, sundinud, ei wõi enam tõeks teha. Üksi see on kindel, et Lutherus juures hinge ahastuses kinnitust ja kofutust otsis igawese rahu järele igatsedes — ja kui ustaw katoliku kiriku liige arwas ta seda kloostrist leidwat. Lutheruse isa oli kängeste selle muutuse wasta, kui ta selle üle teadust sai, siiski jäi noor magister mungaks.

3. Kõik, mis kloostris seadus pääle pani, on Lutherus sääl täitnud. Ta uuris püha kirja, palus ja paastus lõppemata; ta waewas halastamata oma ihu, et sellega liha risti lüüa. Sõpetatud teadufemees läks oma kloostris hääks kerjamagi. Nii wõitles ta rahu järele, et ta enesest tunnistada wõis: „Üks waga munk olen ma olnud ja kui ial üks munk oma mungaelu läbi õndsaks oleks saanud, siis oleksin ka mina seda. Sest pea oleksin ma ennast walwades ja paludes surmani waewanud.“ Aga siiski ei leidnud ta jell teel õtitud rahu. Pajuw hingehäda ja kloostris tööd rikkufiwad ka juba ta ihu terwise. Kui koidu walgus keset pimedat ööd oli talle juba, kui üks wana kloostris wend talle lihtsaid usutunnistuse sõnu meelde tuletas: Mina usun pattude andeksandmist! See hämarline tundmus sai selgemaks, kui Lutheruse waga ja lahke kloostris ülem Johann Staupitz, kes ise piibli ja Augustinuse kirjadega tuttaw oli, teda Jumala armu ja Kristuse surma pääle lootma juhatas ja teda keelis isewalitsetud tegude läbi õnnistust otsida. Kaswawa rahulusega uuris ka nüüd Lutherus ise püha kirja ja Augustinuse raamatuid, kunni ta waitfufest awalikule tegewusele pidi wäljaastuma. Sest Staupitzi soowituste waral kutsuti Lutherus aastal 1508 uue Wittenbergi uniuersiteedi pääle mõttetar-

kuse professoriks, pidi ühtlasi ka jutlusi pidama. Aastal 1510 langes veel üks tähtis ülesanne tema kätte. Ordo asjus pidi ta Rooma linna rändama. Suure ootuse ja waga kartusega lähenes Lutherus pühale linnale, kus ta taewa juba armas maa pääl olewat. Ja kõige suurema ustawusega täitis ta kõik usupruugid. Aga kuidas pettis ta ennast! Suurt uhkust ja rikkust leidis ta küll paawsti õues, aga mitte kristlikku elu wagadust. Ei, usu ja wagaduse üle pilgati just Peetruse järje ees, ristiusu pühamad warandused oliwad teutuse alla antud. Sälestusega pööris Lutherus Roomale selja ja kippus nüüd enam kui enne prohwetit trööstisõna juurde: „Kes õige on omas usus, peab elama.“ (Hab. 2, 4.) Aga fiiski jäi ta weel Rooma kirikule ustawaks ja lootis tema sees rahu leidwat.

Lutheruse asupait Wittenbergis.

Aastal 1512 nimetati Lutherus pühakirja doktoriks. Ta doktori wanne nõudis tema käest põhjalist piibli uurimist ja selle nõudmise wasta pidi ta truu olema. Nii uuris ja seletas ta kõige

esmalt Pauluse raamatuid Rooma ja Galatia rahvale. Aga sellega lõppes Lutheruse wainne tegewus.

4. Uhe paawst Leo X. tarmitas palju raha oma toreda ja ilurikka eluga: Pääle selle oli tall mõte Rooma Peetri-kirikut uueste ümberehitada. Selle tarwis lastis ta terwes katolikus foguduses üleüldist raha eest pakutud pattude andeksandmist wälja kuulutada. Mainzi pääpiiskop oli Saksamaa andeksandmise kauba ülemaks toimetajaks nimetatud. Ta pidi oma waewa eest poole fissetulekut saama. Wittenbergi ümberkaudu pattus tema nimel häbemata munk Tezel, üks mees, kes juba mitu korda kõige hirmsamate elueffituste pärast teutawa karistuse all oli seisnud, lunastuskirju suure hinna eest wälja. Lutherus lohkus, kui ta seesugusest ebaprungiist oma pihtilaste käest teadust sai. Sest ka mitmed nende hulgast oliwad ennast petta lastnud ja arwasiwad nüüd: „meil ei ole meeleparandust tarwis, meie oleme raha eest ennast patust lunastanud!“ Lutherus otfis korraliste ülemate käest abi, aga asjata. Sellepärast pidi ta asja üleüldiseks tegema ja awalikult ta wasta üles astuma. Ta soowis, et ta awaliku waidluse alla pidi tulema ja et mõtted selleläbi selgiksivad. Selle tarwis lõi ta Pühade päewa eesõhtul, 31. (19.) oktobri kuu päewal a. 1517 oma 95 ilmafuuljat lauset Wittenbergi lossikiriku ukse pääle üles. Ta andis siin andeksandmise kauba ebaprungiist aru ja soowis selle üle mõtte awaldamist tungiwalt. Esimene lause käis näituseks nii: „Kui meie Issand Jeesus Kristus ütleb: parandage meelt! siis tahab tema, et ta usklikkude terve elu jäädaw meeleparandus on“ — ja üks tõine jälle nii: „Dige ja tõstine kiriku warandus on kõige püham Jumala auu ja armu ewangelium!“

5. Keegi ei aimanud, ka Lutherus ise mitte, kui palju need lihtsad laused pidiwad mõjuma, et nad kui haanrehoobid oliwad, mis suurema wõimuga, kui see ial enne oli sündinud, lagunewa kiriku müüri kummi põhjani warisema paniwad. Just need laused andsiwad usuwõitluse mõõga Lutheruse kätte ja paawst Leo X. pidi pea nägema, mis see tühine mungawaidlus tähendab.

§ 66.

Ujupuhastaja annab esimest aru omaist usust: waidlus Augsburgis ja Leipzigis.

1. Sõnum sest, mis Wittenbergis 31. Oktobril oli sündinud, lagunes nooli nobedusega laiali. Niisamuti saiwad ka Lutheruse laused ise kahe nädalaga terwel Saksamaal ja pea igal pool haritud Euroopas tuttawaks. Rõigis paigus wõeti neid waimustusega

wasta. Ilmasjata olivad Teželi wabandused ja sõimufirjad, mida Lutheruse waenlased ilma saatsiwad. Wiimati kaebas Težel ise tema pääle paawsti ees. Sääl pidi temagi sest mungariiuft hakkama osawõtma. — Ta kutsus seepärast Lutherust Rooma linna oma waimuliku kohtu ette, et ta sääle enese eest kostaks. Aga auuwäärt Sakseni kurbürst Friedrich Tark ei lubanud seda mitte, waid seadis asja sellele järjele, et Saksamaapinnal käesolew waidlus pidi selgetks tehtama: nimelt Augsburgi riigipäewal a. 1518.

1518.

Seks tuli paawsti saadik, äkiline kardinal Rajetanus Augsburgi linna, kuhu ka Lutherus oli kutsutud. Uhke kardinal nõudis, et Lutherus omad õpetused tagasi wõtaks, sest nad käia kiriku õpetuse wasta. Lutherus aga wastas, et ta üksi seda õpetada, mis püha kirjaga kokku sündida. Selle pääle lükkas Rajetanus „eluka sügawate filmadega ja imeliste mõtetega omas ajus“ tagasi. Lutherus aga põgenes sõbrade nõuu pääle öö wiimul Wittenbergisse. Selle üle oli paawsti saadik wäga wihane ja nõudis süis, et kurbürst peaks Lutherust wangi wiisi Rooma saatma, aga tema alandlik ja usujulge süida mõitis walitseja sõbruse täieste enese poole.

Augsburgi waidluse otsusega ei oldud Roomas sugugi rahul: sellepärast saatis paawst uue saadiku Saksamaale, kes hääks pidi tegema, mis uhke Rajetanus rikkunud. See oli lahke ja libe Sakseni rüütel Karl von Miltiz. Ta pidi kõige esmalt ka kurbürsti osawõtmiist äratama ja tõi sellele paawsti pühendatud kuldsel roosi auukingituseks. Süis noomis ta Teželit ja katsus Altenburgis Lutheruse asju lahuse ja sõbrusega seletada. See näis mõjumat: Lutherus lubas waikida, kui ka tema wastased wait oleksiwad. Aga need ei waikinud mitte.

Doktor Juhann Eck, üks õpetatud ja auuahne mees, oli ühe Lutheruse sõbraga, Wittenbergi profesori Karlstadtiga tülitsema hakanud ja mõlemad soowisiwad awaliku waidluse läbi tüli lõpetada. Edew Eck sundis wägisi, et ta wõit õieti hiilgaw oleks, ka Lutherust sest waidlusest osa wõtma.

2. Waidlus ise wõeti Leipzigis Juuni kuul 1519 ette ja wältas kolm nädalat. Rawal ja õpetatud Eck katsus suure osawusega Karlstadti wasta Rooma ebaõpetuste eest seista ja Lutherust hussti suguseks keheriks teha, keda onnemeti üks terve kirikufogu olla hukkamõistnud. See sundis Lutherust ühe sammuga weel edasi astuma: mitte üksi paawst olla ekslik inimene, ka kiriku kontsiliumid wõida eksida ja olla eksinud (nagu Kostniigis). Minus usu alus olla püha kiri ja selle lause pääle jäi Lutherus wõidurikka kindlusega seisma.

1519.

Leipzigis waidlus oli mitmet pidi usupuhastuse edenemisele wäga tähtis. Esmalt sai Lutherus sunnitud inimliste ebaseadluste

wangist ennast wabaks lööma ja ainult Jumala sõna pääle ennast põhjendama, kiriku wigasid nende sügawamas juures üles otsima. Pääle selle mõttis usuiša just Leipzigis mitmed tähtsad mehed oma suure ülesande edendajaks. Kõik Saksa Humanistilased, näituseks rüütliid Ulrich von Hutten, Franz von Sickingen, oliwad walmis Lutherust oma sule ja mõõgaga kaitsma. See kosutas muidugi wägewat usunditlejat, kui ta ka ses mõttes ilmalikku abi mitte wasta ei wõinud wõtta, nagu teda pakuti. Pääle selle äratafiwad Leipzigi waidluse päewad Lutherusele weel ühe kaastõelise, kelle tegewus suure mõõdul õnnistatud on olnud. See mees oli Philipp Melanchton.

3. Melanchton (Mustmaa) sündinud aastal 1497, oli 13 aasta wanaduses juba Heidelbergi ülikooli pääl, andis kui 16 aastane noor mees tähtsa Greeka keele grammatika wälja ja 21 aastat wana, waliti tema Bittenbergi ülikooli professoriks. Pea oli ta tarkus ja teadus üle ilma kuulus ja tuhanded kuulsiwad õpessaalis waikides tema seletusi! — Lutherus ja Melanchton saiwad südamliseks sõbraks ja esimene tundis sedamaid, mis suguse abilise Isand talle annud. Küll oliwad nende anded mitmesugused, aga just sellepärast wõisiwad nad üksteisist aidata ja toetada. „Mina pean,“ ütles Lutherus, „kandu ja palka raiuma, padrikus põesaid häwitama, sellega olen ma laane laastaja ja teetegija; aga magister Philipp astub hilju ja waikseste edasi; tema puhastab ja istutab, külwab ja kastab lõbuga, seda mõõda, kuis Sumal talle rikkaid andid on kinninud.“ — Et oli ka Melanchtoni kallale kippunud, kes suure waimustusega Lutheruse seisukoha üle Leipzigis oli kirjutanud, aga see kinnitas üksi signewat sõbrast kahe wabadusewõitleja wahel.

4. Kirudes ja kãrades kuulutas Et, et ta wõitnud olla. Minult seda läks weel tarwis, et Rooma järg meeletumat munka karistada wõtaks. — Selle eest muret kandma ruttas Et ise nii pea kui wõimalik Rooma. Aga ka Lutherus walmistas ennast tulewate asjade pääle ette.

Saksa rüütliid pakkusiwad tungiwalt talle oma mõõka tema hää asja edenduseks, aga üksi sõna wãega tahtis Lutherus ewangeliumi eest kosta, waimu mõõgaga waimudele wabadust ära wõita. Sa seesugusele wõitlusele pühendas ta nüüd oma terve waimu rammu.

Nii kirjutas Lutherus aasta 1520 algusel raamatu: „Keiserlikule Majesteedile ja kristlikule Saksamaa rüütliiseisusele ristirahwa parandusest.“ Ses raamatus wõitles ta paawsti ülimõinuse ja ta ilmaliku meelemalla wasta. Ühtlasi tõendas ta ka seda, et paawst mitte ainus pühakirja seletaja ei wõi olla.

Lutherus soovis, et Rooma ifke murdmine rahwa asjaks saagu. — Pääle selle astus raamat: „Kiriku Baabeli wangipõlwest“ Rooma sakramendi õpetuse, nimelt sakramentide arwu, õhtusöömaaaja ohwritähenduse ja karika keelmise wasta. — Aga fiiski tahtis Lutherus weel oma emakiriku alandlik liige olla, kui see talt ta usuõigust mitte ei tahaks riisuda. Nii ilmus siis weel alandlikus ja leplikus waimus ja suures auutundmises paawsti wasta, kes ise wiimati ei teagi, kui sügawasse tõised karjatsed kirikut on langeda lasknud, ülitähtis kiri: „Ristiinimese wabadusest.“ Ses raamatus seletas Lutherus: ristiinimene on usus waba, aga armastuses ommeti kõikide alam ja tenija sulane; terve kogudus peab kuninglik preestri ammet, püha rahwas ja Issanda pärisosa (1. Petr. 2, 9) olema.

5. Aga Rooma kirikul ei olnud seesuguse tunnistaja tarwis mitte enam ruumi enese keskel. Juba 15. Juunil 1520 oli paawst Lutherust kirikuwande alla heitnud, mis maksmaks pidi saama, kui ta 60 päewa jooksul omi õpetusi mitte tagasi ei wõta. Doktor Eckil oli see kahtlane au ja rööni wandekirja Sakfamaal kuulutada. Aga ta miha pidi Lutheruse wasta weel tõusema, kui paawsti wannet mitte igal pool seesuguse waimustusega wasta ei wõetud, nagu ta lootnud; mõnel kohal keeldi ta kuulutamine täieste ära.

Paawsti wanne oli Lutherust ise sest kirikust wäljalükanud, mille külge ta senni maani ustawuse sidemega köidetud oli. Küll kirjutas Lutherus selle wande wasta, et ta ülekohtune ja põhjendamata olla. Aga oli sest kostusest küllalt? Ei. Lutherus arwas tähtsamat wastust weel tarwis olewat, üht tule märki, kuna ka ta enese kirju oli ärapõletada kästud. Selle wastuse andis ta 10. Jõulukuu päewal 1520 oma elu julgema teuga, millest osawõtma ta Wittenbergi ülikooli liikmid awalikult oli üleskutsunud. Ja selle järg oli, et nimetatud päewa hommikul kellu 9 ajal üks haruldane rong Wittenbergi linna Haraka-wärawa poole liikus: ülikooli profesforid, studendid, palju rahwast ja Lutherus nende keskel. Säälpandi suur tuli põlema ja selle sisse wiskas Lutherus paawsti wandekirja ja tema seaduse raamatud ja hüüdis: „Et sa Issanda pühadust oled kurwastanud, sellepärast kurwastagu sind ja neelgu sind ära igawene tuli!“ (Josua 7, 25.) See tule märk põletas silla Lutheruse selja taga ära. Nüüd ei wõinud ta enam tagasi pöördä. Ta waenlased kohkufiwad, ta sõbrad hõiskafiwad, aga kartfiwad ühtlasi ka.

1520.

§ 67.

Lutherus Wormsi riigipäewal ja riigi ees a. 1521.

1. Küll oleksivad Lutheruse waenlased üffi seda hää meelega näinud, et meeletuma kezeri üle Hussi wiiji kohut oleks mõistetud, et vähemalt kirikuwanne ka riigiwandeks oleks muudetud. Nõnda ei oleks ka riigi walitsus teda enam kaitsta tohtinud. Aga see suguse otsuse wasta oli kurbürst Friedrich Tark kõige oma mõjudusega ülesastunud. Jääranis oli teda seks weel Erasmus oma sõbralise soomitusega sundinud, kelle käest arglik kurbürst nõuu oli küsinud. „Lutherus on waga ja õpetatud mees,“ oli Erasmus kurbürstile wastanud, „üffi kahes asjas on ta efsinud, et ta paawsti krooni ja munkade kõhtude külge on puutunud.“ Sest saadik nõudis kurbürst tungiwalt, et Lutherus ise keisri ja riigi ees enese eest kotsaks. Eht küll ta waenlased tähendasiwad, et seda ühele wandealusele mitte ei wõida lubada, ja eht küll uus keiser Karl V., kes walitses, aastal 1520 oli kroonitud, mitte suur usuuuenduse sõber ei olnud, pidi ta Friedrich Targa mõjumat häält onnemeti kuulma. Nõnda kutsuti siis ka Lutherus riigipäewale, kuna keiserlik saatekiri teda kaitfis.

1519—1556.

1521.

2. Nääri kuul 1521 awas keiser Karl V. riigipäewa Wormsi linnas ja terve Saksamaa oli suures ootuses, mis Lutheruse asjus saaks sündima. Tema sõbrad kartsiwad waga ta eest ja tuletasiwad talle Hussi otsa meelde, aga Lutherus wastas: „Kui keiser mind kutsub, siis kutsub mind sellega Jumal. See elab ja walitseb weel, kes ka kolme meest tulises ahjus on ärapäästnud. Ja kui nad ka tule teeksiwad, mis Wittenbergi ja Wormsi wahel kunni taewani ulataks, siis tahaksin ma onnemeti Issanda nimel minna, Kristust tunnistada ja kõik tema hooleks anda.“ Paastukuu lõpul oli keisri käskiri Lutherust Wormsi kutsunud ja sedamaid läks ta teele. Ja terve teekond oli juba kui wõidukäik, sest mitme rahwa lootus ja kartus käis selle nungaga. Erfurti ülikool saatis oma rektori ja 40 ratsanikku talle wasta. Mitmes paigas pidi ta rahwaga rääkima ja talle jutlust pidama. Ka kurbürst Friedrich oli talle weel ühe saadiku wasta saatnud, kes talle ta kardetawat seisukohta pidi meelde tuletama. Lutherus ei kõikunud mitte, waid laskis ütelda: „Huss põletati ära, aga mitte tõde temaga; ma tahan Wormsi minna, kui sääl ka kuratid niipalju oleks, kui kiwa katuse pääl.“

16. Aprillil jõudis Lutherus Wormsi linna suure rahwa hulga saatusel. Ja ikka suuremaks kaswas iga filmapilguga nende arm, kes julget munka näha tahtsiwad. Paisuwate rahwa parwede pärast pidi Lutherus salateede pääl riigikou ette wiidama. Enne kui ta

finna jisse läfs, astus üks waga rüütel, nimega Georg von Frundsberg, tema juurde, lõi ta öla pääle ja ütles: „Mungake, mungake, ja kõnnid raskele teel, nagu mina ja mõni wäeülem kõige koledamal lahingu wäljal mitte ei ole kõndinud; aga oled sa kindel omas asjas, siis käi aga Jumala nimel edasi ja ole julge! Ei Jumal find maha jätta!“ Siis awati ukssed — ja Lutherus seisis kõrge kou ees. Kindla usu ja mehise meelega astus ta mõned sammud edasi ja jäi seisma. Säälnäidati talle ühe laua pääl kõik raamatud, mida ta kirjutanud ja küsiti: kas ta nad omaks tahta wõtta ja waleks tunnistada? Lutherus tunnistas, et ta need raamatud kirjutatud olla; aga nende sisu kohta, lühas ta weel, ei wõida ta mitte kohe wastata, sest see puutuda Jumala sõnasse ja ristiususse. Sellepärast palus ta enesele kindla kostuse tarwis mõtlemise aega. Seda lubas talle keiser tõiseni päewani.

3. Tõisel päewal õhtu kellu 6 wiidi Lutherus jälle walgustatud koufaali, mille sees ja ees päris rahwa murd kokku oli tulnud. Ja sääln seisiwad siis üksteise ees ühel pool: Sakamaa uhke keiser Karl V., kes ühtlasi ka Hispaania ilmariigi pärandaja oli, tema kõrwas weel üks kuningas, 6 kurwürsti, 28 herzogi, 11 markkrahwi, 40 riigikrahwi 30 piiskoppi ja palju muid suuri isandaid, kijas ja aknate pääl weel umbes 5000 inimest, kes suuremas osas kõik enmast Rooma üliwõimuse kilbiga, mis senni maani murdmata ja wõitmata oli, kaitsiwad, — ja tõisel pool seisis oma mõtte ja usuga, mis esimesele wäele ja wõimusele täieste wasta käis ja ta wasta sõdis — üks waene munk, ühe mäekaewaja poeg ja waese rahwa laps. Nüüd pidi ta aruandma omast usust ja wõitlemisest ja pool ilma ootis selle aruande pääle.

Ja seda tegi Lutherus wägewas ja waimustatud kõnes, esmalt Saksa ja siis Ladina keeli, et keiser wiimsuga tuttawam oli. Aga ta kõnele tehti ots, sest mitte oma õpetuse eest ei olla ta kohus kosta waid ainult wastata, kas ta seda tahab waleks tunnistada ehk mitte.

Ja sääln awas siis uueste kasmawa julgusega Lutherus oma suu ja hüüdis prohwetlikus waimustuses wägewa häälega: „Et siis keiserlik majestät, kurwürstlikud ja würstlikud kõrgused lühikest ja lihtsad wastust nõuawad, siis tahan ma üht seefugust anda, millel mitte sarwi ega hambaid ei pea olema: paawsti ja kontsiliumi ei usu mina mitte, kuna see awalik on, et nad mitu korda efsinud on. Minu efsitused pole mulle mitte tõeks tehtud püha kirja põhjusel, seepärast ei wõi ma midagi tagasi wõtta. Päälegi on see wõimata, et see mu südame tunnistuse wasta käib. Siin seisan ma, ma ei wõi mitte tõisiti: Jumal aidaku mind! Amen.“

Lutherus Wartburgi kindluses a. 1521 ja 1522.

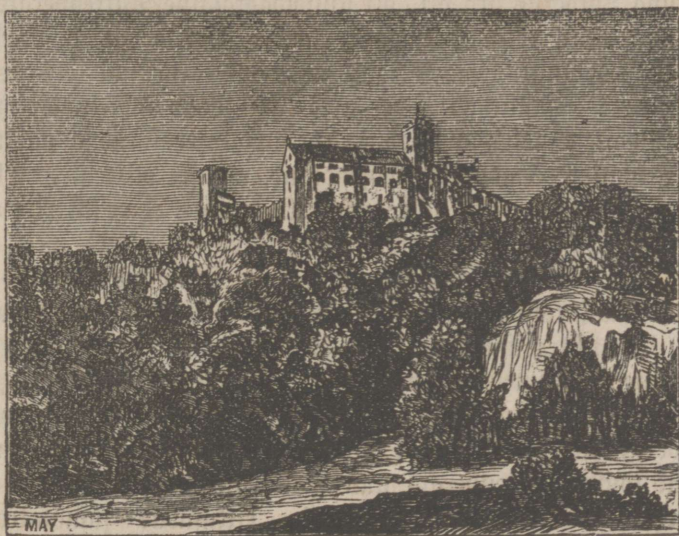
1. Lutheruse Amen Wormsis oli usupuhastuse suur Amen; see pidi nõnda sündima! Ta meelekindlus ja usujulgus oli talle palju südamid mõitnud ülemate ja alamate keskel. Nimelt kurwürst Friedrich oli ta kohta nüüd veel enam wainustatud kui enne. Ka keiser ise oli ütelnud: See munt räägib ilma kartuseta ja suure julgusega, süiski ei pea tema mind mitte kehraks tegema! Nii oli ta siis ommeti Lutheruse wastaste hulgas ja sellest püüdsiwad nad kasu saada nõudes, et ta oma saatekirja kezeri wasta tühjaks tunnistaks. Aga nii kaugele ei lastnud Karl V. ennast mitte esitada, waid tähendas: „Kui ka terwes ilmas enam ustawust ei ole, siis peab seda Rooma keisri juures ommeti leitama.“

Ommeti pidi ta ka Rooma meeleliste tungimisele järele andma ja sellepärast finnitas ta, et ta saatekiri veel ainult 3. nädalat saaks maksma ja et Lutherus tagasi reisides mitte jutlust ei tohi pidada. 26. Süri kuu päewal läks Lutherus Wormsist minema ja juba kuu aja pärast ilmus keiserlik käskiri (26 Lehe f. p. 1521), mis Lutherust ja kõiki, kes teda peaks kaitsma, riigiwande alla heitis. See tähendab: Lutherust ei kaitsnud nüüd enam ükski seadus, ta oli õigusetu ja warjuta kui lind okja pääl. Pääle selle pani ka paawst teda uueste kirikuwande alla. Kuid süiski seisus wägew usuwõitleja ühe kõrgema warju all.

2. Keisri saatekirja läbi kaitsstud oli Lutherus Wormsist ära reisinud ja tall oli nõu kaua aja pärast oma sündimise paika waatama minna. Aga korraga tormas Altensteini kindluse ligi üks parw sõjamehi ratsa ta juurde ja sundiswad teda wanakrist wäljaastuma ja ühes nendega sõitma, kunni Wartburgi kantsi, kus tall rüütli riided selga pandi ja kus ta rüütli Georgi nime all waiksusesse pidi jääma. Seda kõik oli kurwürst Friedrich jala toime seadnud, et sell teel Lutherust ta waenlaste eest warju saata. Ja nõnda jäi ka esmalt kõigile teadmata, mis usuwõitlejaga sündinud. Ta waenlased hõiskasiwad lootes, et ta juba riigiwande ohwriks langenud, ta sõbrad aga leinasiwad murega.

Rümme kuud oli Lutherus siin Wartburgi müüride taga warjul, oma Patmuses, nagu ta ise oma pelgupaika nimetas. Esimene ei olnud ta selle muudatusega sugugi rahul, sest ta süda ajas teda wiibimata tegurikka elu sisse. Mõõk, mida ta nüüd kandis, jahipidamine, millest ta osa wõttis, ei meelitanud teda mitte. Ta pidi ise oma olu üle tunnistama: „Ma tahaksin ennemine Sumala sõna auu eest tuliste süte pääl põleda, kui nõnda poole eluga ära mada-

neda." Siiski leidis ta pea rahulust ja rõõmu, kui ta rüütli tegevusest ennast lahti lõi ja waikses töötoas jälle Jumala sõna uurima hakkas. Ja just seesuguse waike töö poolest on Lutheruse Wartburgil wiibimine usupuhastusele ülitähtsaks saanud. Siin see oli, kus ta oma tähtsama elutöö käpile wõttis ja haruldase usinusega ööd kui päewad ta kallal wiibis: see oli püha kirja tõlkimine, mida ta oma emakeelde toimetas. Ja nõnda wõis Uus Testament juba a. 1523 ja Wana Seaduse raamatud a. 1534 ilmuda. Sellega pani usuisa oma usupuhastuse tööle kaljukindla aluse, mis kindlam oli, kui Rooma paawsti paberised seadused. Ühtlasi sai ta sellega ka Saksa kirjakeele isaks.

Wartburgi loss.

3. Pääle selle sundisiwad waikeed Wartburgi rahupäewad Lutherust waiksel ja rahulisel wiisil oma elu ülesande üle järele mõtlema, tormilise tegude püüu, marulise mäsu hüüu eest ennast kõrwale hoidma. Üksi nõnda ei olnud tall riigiwande pärast mitte tarwis Gutteni ja tõiste rüütlite werist mõõka oma püha ettevõtte kaitsemiseks pruukida. Nende meeste kilbi all käies oleks tõsine usupuhastus toimetamata jäänud, kuna usu ja riigi märs wissiste oleks mõllama hakanuud. Ja kui väga seesugust rahulist mõtete selgimist tarwis läks, seda tõendasiwad pea teated, mis Wartburgist Lutheruse kõrwu tungisiwad ja mis tedagi sundisiwad omast waikest Patmusest jälle suure ilma näitewäljale astuma.

Usupuhastuse warjus wõrjunud umbrohi. Märatsejad. Talupeogade sõda.

1. Et Lutherus weel elus oli, olivad pea ilmale julged kirjad katoliku pihti, kloostri elu ja lunastus-kauba wasta kuulutanud. Nimelt Mainzi pääpiiskoppi Albrechti oli ta sellega nõnda ehmatanud, et see filmapilgul oma waimuliku kauplemise järele jättis, mida ta pääle Lutheruse kadumise uueste oli alganud. Aga juba pidi ta ise ka riigi wande pääle waatamata, omast waiksest pelgupaigast wäljatulema.

Kuna Lutherus ära oli, oli usupuhastamine Wittenbergis suurte sammudega edasi tõtanud, aga ta wilja keskele oli ka kardetawat umbrohtu wõrjunud. Waikne usu uuenduse edenemine oli tormiliseks märatsemiseks muutunud: preeftrid astusiwad abielusse, mungad jätsiwad kloostrid maha, missaohwer ehk jumalateenistus jäi pühitsemata. Oli see liikumine pääasjus ka põhjendatud, aga see oli wale, et kõik tormates taheti ümbermuuta. Professor Andreas Karlstadt oli weel tormitsejate päämeheks heitnud. Aga sest ei olnud weel küllalt. Samal ajal oli ka Zwicawis kardetaw liikumine hakanud, mille juhatajad kuulustasiwad, et nad Jumalalt iseäralist ilmutust olla saanud. Ja üks wiimastest, nimega Thomas Münzer, mõistis suure osawusega uuele ewangeliumile uusi liikmid äratada. Siiski aeti waimustatud prohwetid Zwicawist wälja ja nad otsisiwad Wittenbergis uut töowälja. Säl ühendas ennast Karlstadt nendega. Ja nüüd tõusis Wittenbergis uus mäs: studentid ja rahutu rahwas tungisiwad wägiwalselt lossikirikusse, rikkusiwad jumalateenistuse, wiskasiwad altrid ümber ja purustasiwad pildid ja kujud. Si arwatud enam õpetajat ega kooli tarwis olewat; lapsedki pidiwad ristimata jääma. Neil olivad ju taewalised prohwetid, keda Jumal ise walgustanud. Mäs läks iga päewaga suuremaks, kurwürst ja Melancthon olivad täieste ilma nõuuta. Usupuhastuse wastased hoiskasiwad. Säl ei wõinud Lutherus enam wiibida; 3. Paastu k. p. 1522 oli ta jälle Wittenbergis.

2. Terwe nädala tegi Lutherus märatsejate wasta jutlusi ja õpetas: wägiwalla pruukimine olla ülekohus, kõige esmalt olla rahwast õpetada. Sõna mõõgaga olla paawsti missaohwer, pildid, paastumine ja keeldud road nuhelda; küll siis südamed isegi paelust pääfeda, wälised ebakombed kaduda siis iseenest. Nõdremate pärast tulla ka mõnda wälisest fidet kannadada; kristlik armastus pidada hoidma, et ta neid mitte ei pahandaks." Wägew sõna waigistas tõeste segadused, märatsejad lahkusiwad linnast, Karlstadt lahkus ammetist. Mitme

effituse järele, kuna ta ka Lutheruse vasta kirjalikult oli üles astunud, suri ta rahutu elu järele aastal 1541 Baaselis. Nii olivad ühed usupuhastuse waenlased, kes ta sõbruse kilbi all ebateesid kõndisivad, mõidetud: aga weel oli muude sõbrade poolt kahju karta.

3. Suht samal ajal hakkasivad ka äratatud Saksa rüütliid liikuma. Nende rahwa au mõltus nende meeles ja isamaaline waimustus kandis neid: liig põlastaw näis see neile olemat, et Rooma meelsed piiskopid ja preestrid suure rikkuse ja maakohdade omanikud olivad. See pidi muutuma. Juba olivad nad walmis põlatud pappide vasta mõõka tõmbama. Kui kasulik oleks see neile olnud, kui wägew Wittenbergi munk ka nende nõuusse oleks heitnud! Aga Lutherus ei mõinud liha omaks käewarrets wõtta ja lükkas kindlaste seefuguse mõtte tagasi. Siiski hakkas Franz von Sickingen werist waenu Trieri kurwürsti ja pääpiiskopi vasta ja palju rüütliid, kes selleaegse olu üle rahutumad olivad, astusivad hulgana ta sammudesse. Ommeti oli see rüütliite liikumine täieste õnnetu. Sickingeni kants mõideti ära ja ta ise suri raskete haawade kätte (Lehek. 1523). Ka Ulrich von Hutten lõpetas pea pääle selle omad wiimsed õnnetumad ja rahutumad elupäewad, haige, üksi ja kõigist mahajäetud ühe Zürich-järwe saare pääl. — Kui suur wahel Lutherust ja neid rüütliika wabaduse mõitlejaid lahutas, seda tunnistas Hutten ise ühes kirjas usupuhastaja vasta: „Mina tahan ka wahwa olla, aga meie ettewõtmine on siiski mitmesugune: minu oma on inimlik, teie aga ripute palju enam jumaliste asjade küljes!“ Rüütliite wägi murti täieste, usupuhastus kautas sellega mitme loomulise kaitsja, aga ta ise oli Jumala armuga ebateede eest hoitud ja wõis seda terwemine kosuda.

4. Aga weel ahwardasivad uued mäsfulised marud. Wittenbergis oli märatsemine lõppenud, aga seda enam puhkes ta mujal Sakfamaal mäs fama riigi ja kiriku müürisi täieste alt ära õõnestades. Thomas Münzer heitis märatsejate päämeheks ja hakkas nimelt Thüringis enesele jüngrid korjama. Suured inimeste parwed kuulsivad ta jutlust, kui ta armu abinõuussid, sõna, ristimist, püha õhtusöömaaga, oma tähtsuse poolest alandas, kui ta würstide vasta mäsfulu üleskutsus, Jumala wastasid mõõgaga käskis ärahäwitada ja üksikute erawarandust kõikide üleüldiseks omanduseks käskis pidada, — kui ta seda kõik kui uut waimu ilmutust kiitis. Wägewa sõnadega astus Lutherus nende effituste vasta üles: rahutus raugenes ja Thomas Münzer pidi Sakfenist lahkuma. Aga pea leidis ta mujal weel paremat maad omale kihutustööle, nimelt rahutumate talupoegade keskel.

5. Talupoegade seisuford, kes enamiste pärisorjad olivad, oli

1525. mitmet pidi raste ja kurvastaw olnud. Mitu korda olivad nad ifet eneste päält ärasteit püüdnud, aga uue raskusega oli ta neid üksi koormama hakanud. Kui nüüd Lutheruse wabastuse ewangelium ka nende juurde tungis, tahtsiwad nad seda üksi omaft lihalikust wabaduseft mõista. Pea oli Toomas Münzer rahutumate keskel ja kihutas neid mässole. Nõnda algas talupoegade sõda 1525. Mässole maruga tormasiwad nad waimulikude ja ilmalikude isandate omandusesse ja paniwad 12 punktis omad nõudmised neile ette. Nimelt nõudsiwad nad pärispõlwe muutmist, teurjuse kergitust, õpetajate waba walimist. Kui mässo tuli juba termes Frankenis ja Schwaabenis leekis, olivad mitmed isandad walmis leppima. Aga senniaegsed nõudmised olivad nüüd Münzerile liig wähe. Ta kihutas mässojaid kõige hirmsamale toorusele, halastamata weretõõle, riisumisele ja rööwimisele. Sääal hakkas ka Lutherus sõna mõõka pruukima: nii hästi talupoegade kui isandate wasta. Wiimastele tuletas ta meelde, et nad oma rõhuwa wägiwallaga seda mässo ise olla äratanud; Jumal saada neid weel enam karistama, kui nad mitte haamu parandada ei wõtta. Riisama tõsiselt noomis aga Lutherus ka talupoegi, et nad mitte ei tohtida mõõka tõmmata. Olla waimuliku mõimuse parandust küll tarwis, aga kõikumata seisku ilmalik. „Ewangelium teeb waimud wabaks,“ ütles ta, „aga mitte liha ja warandust. Argu ristiiinimese nime nii teutatagu; ei ristiiinimesed sõdi mitte mõõgaga waid ristiga ja ka kannatades; ka nende Issand ei pruukinud mitte mõõka, waid rippus ristisambas.“ Lutherus arwas talupoegadega weel leplikult kõnelda woiwad, kuna nad kõik oma 12 punkti püha kirja põhjustega õigeks teha tahtsiwad ja neid filmapilgul maha jätta tõutasiwad, mis mitte ewangeliumi siisuga ei peaks kokku sündima.

Aga wereojad laenetasiwad lõppemata siiski, kuritöö sündis kuritöö järele. Sääal saatis Lutherus täis püha wiha oma raamatu ilma: „Rööwijate ja tapjate talupoegade wasta“ ja kutsus wägewate sõnadega würstsid halastamata mässo lämmatusele. Need kogusiwad ennaft ja Frankenhause ni ligidal oli Lehekuul 1525 werine lahing oodata. Würstid pakkusiwad talupoegadele weel armu, kui nad pääkihutajad, nimelt Toomas Münzeri, wälja annasiwad. Aga mässojad löiwad rahupakkaja pää otsast ära.

Sääal hakkasiwad ärritatud würstid sõja õigust pruukima. Ja ka Münzer kihutas tuliste jutlustega werisele wasta panemisele. „Arge kartke mitte waenlaste tuld,“ hüüdis ta hoobeldes, „mina tahan kõik nende kuulid oma preestrikuuega kinnipüüda. Kes meist langeb, tõuseb jälle üles. Waatke, seda kinnitab meile see wikerkaar, mis praegu taemas ilmub.“ Lauluga: „Oh püha waim nüüd tule

ja!" ruttasivad mäsajad teele. Kui nad aga siiski kui kärbsed langešivad, kadus nende julgus ja korratumas jookšus hakkasivad nad põgenema. Suurem hulk aga langes würstide mõõga all, kes 15. Lehekuu päeval 1525 täieste mõitsivad. Toomas Münzer, kes ka põgenenud oli, langes wiimati waenlaste kätte ja mõisteteti koledasse surma. Nii lõppis see õnnetu mäs, mille ohwriks kinnend tuhanded langešivad ja mis õitšewad maakonnad laastatud laaneks oli muutnud.

Šgaweste määlēstuse wäärt aga on, et ka needki marud usupuhastuse ehitušt kõikuma ei jõudnud panna, et usupuhastaja oma wägawat sõna mitte ilmaliste politiliste püüdmište toets ei laenanud. Waimu mõõgaga tahtis ta üksi waimusiš wabaks teha, šudametunnistuši paelušt päästa.

§ 70.

Usupuhastuse edenemine Saksjamaal. Speieri riigipäewad aastal 1526 ja 1529.

1. Wormsi riigipäewa otsus oli Lutherušt ja kõiki usupuhastuse šõbru riigi waenlasteks käskinud arvata, aga see otsus ei saanud ial täieste täidetud; šeda keelšivad Roomlastele mitmed wälised takistused ja raskused. Selle asemel mõis usupuhastus koguniste röömsaste kōšuda ja weel laiemalegi laguneda.

Ta häll ja esimene külwipõld oli muidugi Sakseni maakond, kus lahke ja jumalafartlik kurwüršt Friedrich Dark teda kaitšis ja kōšutas ja kus, kui tema a. 1525 suri, ta järeltulija Johann Kindel tema waimus uut afutušt edendas. Lahkete walitšejate warju all astus usupuhastaja julgeste rajatud rada edasi. Rooma misša ehk jumalateenistuse uuendas ta ewangelilišes waimus. Nimelt pidi ka kogudus sellešt elawalt osawõtma ja ühes laulma. Sellepärast tegi Lutherus paremad wanad kiriku laulud jälle pruugitawaks ja luuletas ise uusi, ka wiisifišid lõi ta nende tarwis. Nii on Lutheruse loodud laulud: „Meil tuleb abi Jumalast,“ „Ma tulen taewast ülewalt,“ „oh Šša taewa riigi sees j. m. t.

2. Et elawa kiriku tugi kool peab olema, ka šeda märkas pea Lutheruse waimu šilm ja kōhe pani ta oma šõbra Melanchtoniga käre ka kooli põllul adra külge. Šeda haris ta juba küll ka oma piibli tõlgiga: šest piibel ema keeles ei olnud mitte enam keelbud raamat, waid iga mees pidi teda lugema. Ta pidi rahwa raamatuks šaama, tema keel pidi ka kooli õpetuskeeleks tehtama. Ja nõnda alles mõis ewangeliline rahwakool ilmale šündida. Ja wägewa šõnaga äratas Lutherus sellele aastal 1524, kus ta ülitähtša

raamatu wälja andis: „Saksamaa linna wanematele ja raeherradele.“¹⁾ See raamat on rahwakooli asutuskirj, mis kui kõue mürin tooruse paelust tuffujaid pidi peletama. Selle raamatuga sai Lutherus rahwakooli isaks.

3. Sellsamal ajal astus ka Lutherus mõnes muus tähtsas kiriklikus elutüsimuses julgeste edasi. Ta pani nimelt mungariided seljast maha ja tuli 9. Wiinakuu päewal 1524 esimest korda ewangelilises õpetaja kuues kirikusse, mille tarwis kurwürst talle kalewi oli kinkinud. Selle järele jätsiwad ka mitmed muud mungad ja nunnad kloostrielu maha ja astusiwad harilisesse elusse tagasi. — Üks aasta pääle selle heitis Lutherus ka isegi abielusse ja laskis ennast 13. Jaani kuu päewal 1525 ühe waga ja jumalakartliku neitsiga, kes ka kloostriist oli tagasi tulnud, nimega Katharina von Bora, laulatada. See oli tähtsaks eesmärgiks kõigile koguduse õpetajatele. See waike sündmus tunnistas senniaegse preestrite abielu teelu ülekohtuseks ebaprugi; see kinkis õpetajatele koduse õnne ja Jumala meelepäralise perekonna õnnistuse tagasi.

4. Muidugi töiwad seesugused uuendused uusi mõitlusi usupuhastaja pääle, aga Jumal andis talle ka seda jõudu kõiges läbitungida. Nimelt toetas ta teda anderikaste ja ustawate sõbrate läbi, kes iga üks oma jõudu mööda teda ta suurt koormat aitas kanda. Nii silendas siis Philipp Melanchton seda teed, mida Lutherus oli rajanud, tema aitas teda õpetuse warandust korda seada ja osawaid õpetajaid kirikule kaswatada. Digusega sai seepärast Melanchton enesele aunime: Saksamaa õpetaja. Tähtsam raamat, mille Melanchton sell ajal kirjutas on ta teadusline usuõpetuse raamat. See ilmus aastal 1521. Johannes Bugenhagen ehk Pommeranus on karjane usupuhastajate hulgas, kes mitte üksi lambaid ei mõistnud hoida waid ka juhutada. Tall oli iseäralik anne kogudusi asutada ja korda seada, tema oli asunud koguduse seaduse looja. Niisamuti seisis terve eluaeg Lutheruse kõrwas ta ustaw sõber Justus Joonas, kummi ta wiimaks ta filmadki kinni wautas.

5. Seeme, mida sell kombel wainustatud tunnustajad külwasiwad, pidi ikka enam ja enam sigidust leidma. Nii mõttis pea pääle Sakseni usupuhastus maad Strassburgis, Nürnbergis, Magdeburgis, Frankfortis Maini kaldal. Preisimaal tunnistas piiskop Polenz ennast ewangeliumi poole; ka Saksa ordo kõrgemeister, Brandenburgi Albrecht, muutis Lutheruse nõuu pääle 1525 oma

¹⁾ Augusteele päälkirj on: „An die Bürgermeister und Rathsherren aller Städte in deutschen Landen.“

waimuliku ordomaa ilmalikuks herzogiriigiks. Niisamuti pakkus maakrahw Philipp Hessenis usupuhastusele kätt.

Küll ei seisnud ka katoliku kiriku sõbrad mitte wait. Juba hafati mitmel pool ka tuleriida ja mõõgaga tõendama, nimelt Sakseni herzogiriigis, Hollandi ja Baieri maal, et wana elu ja olu õige on. Juba heitsiwad Austria kuningas Ferdinand, Baieri herzog ja mitmed Lõunapoolsed piiskopid katolikuks lepinguks usupuhastuse wasta kokku ja nõudsiwad Wormsi otsuste täitmist. Aga ewangelilised würstid ei lastnud ennast selle läbi mitte hirmutada. Hessenis maakrahwi Philipp'i ja kurwüsti Johann Kindla lipu all ühendasiwad ka nemad ennast Torgaw'i lepingus 1526, walmis oma usku kaitsma ja tema eest mõõka tõmbama. 1526. Ehk küll Lutherus seefugust raudriidelist lepingut mitte ei soowinud, mõjus ta siiski väga palju. Tulew riigipäew pidi seda näitama.

6. See astus aastal 1526 Speierisje kokku. Katoliklased nõudsiwad uueste, et uuenduse sõbrad riigiwande järge kandma peaksiwad. Mis pidi aga keiser Karl V. soowima, katoliku kiriku ülem kaitsja? Tall oli just sell ajal palju ühe wägewa waenlasega tegemist. See oli Prantsuse kuningas Franz I, kes tema käest maailmawalitsust ära wõita ähwardas. Saksa maa politilist ühendust ei tohtinud ta see kord mitte lõhkuda. Ja nõnda tegi keisri loaga Speieri riigipäew 1526 otsuseks: kunni üliüldiseni kirikukõuni tehku iga riigi seisus nii, kuda ta seda Jumala, keisri ja oma südametunnistuse ees wastata wõib. Selle otsuse ilmunine on üsfiikute ewangeliliste maakonnakirikute fündimise päew.

7. Uue wõimuga hakkasiwad nüüd ewangelilised würstid oma maakondades kogudusi seaduslikult korda saatma. Nõnda ehitati ka Kur-Saksenis¹⁾ rajatud alusel julgeste edasi, asutati kirikuid ja koolisid. Selle tarwis peeti 1527—1529 üleüldist kiriku katsumist, millest ka Lutherus osa wõttis. Palju toorust ja suurt teaduse puudust oli ta igal pool eesleidnud, ka õpetajate juures. Neid pidi ta aitama ja sellepärast kirjutas ta neile 1529 oma suure katekismuse. Samal aastal ilmus ka suure katekismuse lühike süsu, Lutheruse wäike katekismus. Nimelt wiimse kirjaga lõi Lutherus piibli kõrw ühe uue rahwaraamatu, nagu teda enne mitte ei olnud. Terwe püha kirja süsu oli siin imelises lühisuses ja selguses kokku wõetud. Digusega nimetati just seda raamatut rahwa piiblik. Rõige wacemas hurtsikus on Lutheruse wäike katekismus

1) Kur-Saksen — Sakseni kurwüsti riik.

leida; samuti on ka würstid selle raamatufesega käes maha maetud saada soovinud. Juba 18. aastajal oli ta 31 keelde ümberpandud.

Nõnda ehitati kolme rahu aasta sees ewangelilise kiriku alusmüürid Saksamaale üles, aga pea ähwardasiwad uued marud. Juba jutustati, et katolikud seisused uue lepingu usupuhastuse wasta olla teinud, juba oli selle lepingu kontrakti Hesseni maakrahwi käes. Küll sai selgeks, et see ainult petuskiri oli, aga siiski jäi wastastikune umbusaldus walitsema. Nende tingimiste all astus a. 1529 tõine Speieri riigipäew kokku, mida keisri wend, Austria kuningas Ferdinand, juhatas.

8. Keisri seisuford ta wäliste waenlaste wasta oli muutunud, ta käed oliwad wabad ja juba oli ta paawstiga ennast „Lutheruse kihwti“ ärakautamiseks ühendanud. Ja nõnda keelis riigipäew kõid edespidised muendused ära ja tegi esimese Speieri otsuse tühjaks. Selle pääle kostiwad 19. Jüri kuu päewal 1529 6 würsti ja 14 riigilinna pühalise protesti ehk wastawaidluslega: nad ei wõida selle otsuse alla ennast mitte heita, sest hinge õnnistuse küsimuses pidada Jumala sõna ja südame tunnistus juhiks olema ja ial mitte riiklik häälte enamus.

Selle tähtsa protesteerimise ehk wastawaidlemise järele hakati usupuhastuse sõbru Protestantlasteks nimetama. Shtumaa kirik oli nüüd täieste kahte leeri äralõhutud. Nüüd seisab sääl jäädwalt üksteise wasta katolik ja protestantline ehk ewangeliline oja.

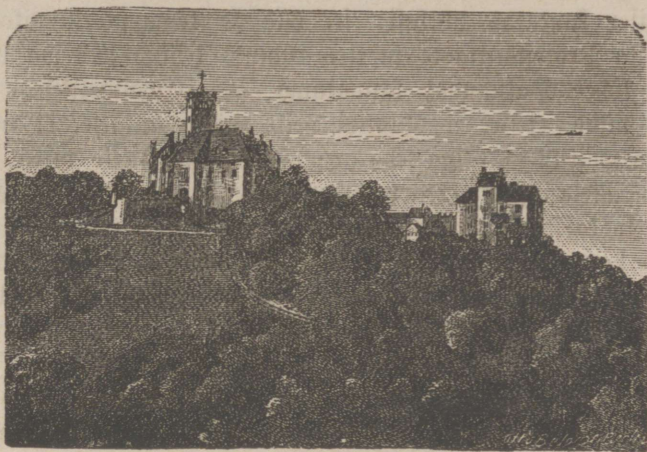
§ 71.

Mugsburgi riigipäew a. 1530. Mugsburgi usutunnistus.

1. Saksamaa usufegadused tegiwad keisrile palju meele pahandust. Neid seletada oli ta ka paawstile lubanud, kes teda Bologna linnas Rooma keisriks oli krooninud. Selle tarwis oli ta Mugsburgisse uue riigipäewa kokkukutsunud. Kawal keiser, kes protestantlikka riigiseisusi lahkuslega tahtis meelitada, kõneles riigipäewa kutsekirjas wäga lepplikku keelt. See andis Protestantlastele palju julgust. Siiski pidiwad nad kõigiti walmistatud olema, et tähtsal tunnil kindlaste ja julgeste etteastuda. Sellepärast armas kurwürst Johann tarwiliseks ewangelilise õpetuse põhjuspunktiisid lühidelt kokkuvõtta, et neid awalikult riigipäewale ette panna.

Lutherus olli selle pääle, tõiste jumalustarkade abil, omad mõtted lühidelt ülespannud ja need ülestähendused Torgawis kurwürsti kätte annud (Torgawi artiklid ehk õpetustükid). Siis oli kurwürst Melanchtoni ja Justus Joonas'e seltsis riigipäewale läinud. Lutherus aga jäi Koburgi kindlusesse tagasi, et ta

weel riigiwande all oli. Keiser wiibis aga ifka weel tulemaft. Seda waheaega pruukis nüüd Melanchton uftawaste, täiendas ja laiendas Torgawi õpetustükid. Nõnda fündis Melanchtoni füdameft ja fuleft uus kirjatöö, täieline ewangeliumi ufutunnistus. Ka Lutherufe kätte faadeti feesama ja ta oli kõigiti temaga rahul. „Ma ei tea fääf midagi muuta,“ oli ta ütelnud, „fee ei läheks ka mitte forda, kuna mina mitte hilju ei mõifta fannuda!“

Koburgi lofs,

kus Lutherus Augsburgi riigipäewa ajal warjul oli.

2. Keiser awas riigipäewa 20 Jaani kuu päewal. Kõige 1530. esmalt pidiwad ufufegadufed ettewõetama. Aga üffi fuure waewaga faadi luba ewangelilifte ufutunnistuft ettelugeda. See pidi 25. Jaani kuu p. fündima, aga mitte fuures kogufaalif, waid wäikfemas keiferlikuf fabelif. Sinna kogufiwad kelli 3 pääle lõuna kõif riigifeifufed kocku, et ufutunnistuft kuulda, mida nüüd Augsburgi ufutunnistufeks nimetama hakati. Ladina ja Saksakeeles pandi ta riigipäewale ette. Keifer nõudis nüüd, et ladinakeeleline kirjatükk pidi ettelõetama. Aga kurwürft Johann tähendas, et Saksamaa pinnal ka Sakfa sõna peab maksma. Ja nõnda luges fiis kanzler Brück kõwa ja kuuldawa häälega Melanchtoni läbi ülepandud tunniftufe keisrile ja riigifeifufetele ette. Sellepääle anti mõlemad kirjatükid keisri kätte.

Tunniftufe ettelugemine oli üfivägewaste mõjunud ka juft mitme waenlase füdames. Mitmed oliwad imestades kuulnud, et Protestantlased feesufufed mitte ei olnud, milleks neid oli tehtud. Baieri herzog Wilhelm oli doktor Ecki käeft küfinud: kas ta seda ufutunnistuft jõuda tühfaks teha? „Kiriku ifadega küll, aga mitte

püha kirjaga," oli Eeti vastus olnud. „Siis asuvad Lutherlased pühas kirjas ja meie selle kõrmas," olla Wilhelm uueste kostnud. Üks teine wastane kutsus Melanchtoni enesele võeraks.

3. Uut jõudu ja julgust andis see tunnistuse mõjudus ta tunnistajatele. Siiski jäi aga keiser ja seisuste enamus nende wastaseks. Need nõudsid veel koguniste, et katolikud jumalastargad tühjakstegewa wastuskirja Augsburgi usutunnistusele pidid walmistama. See wastuskiri loeti 3. Lõikuse kuu päewal riigikoulette ja keiser kuulutas ühtlasi: see olla ka tema kõikumata otsus. Sellega olla Protestantlaste mõtted tühjakst tehtud ja tema ei saada ial kiriku lõhet Saksamaal kannatama. — Ewangelilised seisused palusid nüüd, et see wastuskiri neile wälja antakse, et nad selle pääle kosta mõiksid. Aga jeda armu ei lubatud neile mitte. Siiski walmistas Melanchton, kellel haruldane mälestus oli, weel ühe põhjalise kostuse. Seda nimetatakse „Augsburgi usutunnistuse kaitsekirjaks." Nagu Augsburgi usutunnistus ise, nõnda on ka see meie kiriku usutunnistuste hulka ülesmõetud. — Augsburgi usutunnistus ise langeb kahte jaku: esimesesse (21 §§) on kõik ewangelilised põhjusõpetused (Sumalast, pärispatust, Jeesusest Kristusest, usuõigusest, meeleparandusest j. n. e.) kokku mõetud; teises jaus (7 §) seletatakse Rooma kiriku eksitused ja ebapruugid ära ja antakse nimelt aru: leiwa ja wiina wäljajagamisest p. õhtu sööma-ajas, preestrite abielust, pihtist, kloostri elust j. n. e.

4. Küll katsus weel keiser lahkuse ja libeduse läbi protestantlikka seisusi järeleandmisele awateleda, aga see oli kasuta. Nimelt kinnitas ka Lutherus Koburgist omaksid ustamusele Jumala sõna ja südame-tunnistuse wasta. Niisamuti oli ka maakrahw Philipp kõikumata ja kinnitas weel teisi. Riigi päewalt lahkudes oli ta linnade saadikutele iseäranis ütelda lastnud: „Olgem mehed ja mitte kui naesed. Weel pole häda, Sumal on meie pool!" Nad pidada seisma, kui ka häda ähwardada.

Ja see tuli pea. Riigipäewa otsus kuulutati 22. Mähkli kuu päewal. See oli ewangelilisele seisustele niisama maenuline, kui 9 aasta eest Wormsis: pool aastat anti neile weel mõtlemise aega, kas nad mitte paremaks ei arwa ennast jälle Rooma kirikuga ühendada. Senni keeldi neile kõik uuendus sõnas ja teus ära. Kes aga mitte selle aja sees järele ei annaks, sellega pidi kui riigi wastasega ümberkäidama. — Nii olid protestantlised seisused riigi seaduse warju alt wäljajaidetud, keisri mõõk ja wägivald ähwardas wastapanijatele karistuse kohtuks.

Selleaegsed Schweizi maa siindmused. Ulrich Zwingli esimene Schweizimaa usupuhastaja.

1. Enne kui meie Saksamaa usupuhastuse lous edasi läheme, peame veel vaatama, kuis sellamal ajal Schweizi maal jarnane liikumine ise enesele teed oli otsinud ja leidnud. Säälses usupuhastuse põhjendajaks sai Ulrich Zwingli, kes 1. Januaril oli sündinud. 1484. Ka Zwingli oli rahwa laps nagu Lutherus, ainult tema wanemad olivad jõuukamad ja ei kannatanud mitte puudust. Ta isa oli Toggenbergi maakonnas Wildhausis oma kodupaiga kohtunik.

Suba waratselt sai ilmsiks, et noorel Ulrichil rikkad wainu anded olivad. Nende harimise eest kandis esmalt isa ja siis üks sugulane, kes õpetaja oli, kõige paremat hoolt. Nii sai Zwingli wara teadustega tutwustatud, ühtlasi tahtis ta ka niisama wara püha kirja rikast sifu maitsta. Nii sai tall piiblitraamatu juhatusel pea selgeks, et walitsew kirik mitte tõsine Kristuse kirik ei ole. Ja kui teda ise 1506 Glaruses õpetajaks kutsuti, hakkas ta awalikult kiriku efsituste ja ebaprunkide wasta tunnistama. See tunnistus leidis iseäralist jõudu, kui a. 1516 Einsiedelni õpetaja ammet tema kätte anti. — Sääl oli kuulus neitsi Maria pilt, mille juurde rahwas hulgana püha rändamisi ette wõttis, et see pidi imet tegema. Selle ebaju wasta tõstis jälle Zwingli oma hääle ja tunnistas: „mitte neitsilt Marialt ei saa meie pattu andeks, waid Jeesuse Kristuse oma Issanda käest; Jumal on kõigis paikus ja ei mitte üksi jin.“ Aastal 1518 sai ta Zürichi pääkiriku õpetajaks. Sääl tuli Franziskaanlane Samson ka Zürichisse — niisama häbemata, kui Tezel Saksamaal — oma andeksandmise-kaupa müüa pakkudes. Zwingli nõuu pääle saadeti ta Zürichi rajadest wälja.

2. See tegi muidugi kõik Roomlased üliwäga wihaseks, aga Zwingli ei kartnud seda mitte, waid soowis awaliku otsusetegemist kõigis küsimustes, mis nüüd liikuma saanud. Nii waidles ta aastal 1523 kaks korda oma wastastega awalikult: ja et püha kiri tema poolt oli, jäi wõit tema kätte. Sellepärast wõttis ka Zürichi suur rae- ehk nõukogu tema poole hoida. Ta käsks usupuhastust toime saata ja ewangeliummi põhjusel Jumala sõna kuulutada.

Ja nüüd hakkaswad Zwingli uuendused hoolimata ja halastamata, tormilise tuhina, mida Lutherus mitte hääks ei oleks kiitnud: altrid ja pildid hämitati kirikuteft ära, orelid hääled, kellade kõlengi ei pidanud sääl enam kõlama. Lihawõtte pühäl aastal 1525 laskis Zwingli üht armastuse sömmaaega pühitseda, kus leiba puu kausside sees ümber kanti ja wiina puu karikate sees joodi. Sellega lootis

ta apostlikku püha õhtusöömaaja pühitsemist uuendanud olewat. Kloostrid muudeti koolideks ja waestemajadeks. Ühtlasi astus Zwingli ka abielusse.

Ra pühakirja väljalautamise eest kanti hoolt: nimelt pandi a. 1525 Uus Testament Lutheruse tõlgi järele ümber Schweizi murdesse, Wana Testament anti aga alguskirja järele pääle selle välja.

Mis Zürichis sündis, wõeti ka mujal Schweizi maal waimus- tusega wasta. Ainult wiis kantoni ehk maakonda: Schwyz, Uri, Unterwalden, Luzern ja Zug jäiwad paawsti õpetusele ustawaks. Pääle selle ühendasiwad nad ennast weel katolikuks lepinguks, mis kezerid pidi ära kautama. Aga ka ewangelilised kantonid wõtsiwad sest osa ja astusiwad wastastikufeks kaitselepinguks kokku. Wiimse jüda ja hing oli muidugi Ulrich Zwingli. Nii seisiwad ka Schweizi maal Katoliklased ja Ewangelilised waenus üksteise wasta.

3. Aga mitte üksi usu mõtted ei teinud Zwinglit katolikluse kantonide wastafeks: ka tema poliitilised püüdmised oliwad neile wasta meelt. Nimelt pahandas see neid, et Zwingli neile ühe tähtsa raha- hallika kinni oli sulgunud. Ta wõitles nimelt oma terwe eluaja selle wasta, et Schweizi noored mehed oma kodumaa maha jätsi- wad ja wõõraste würstide juures sõjateenistusesse astusiwad.

Nii kaswas wastastikune wiha iga päewaga. Zwingli ei olnud mitte seesugune rahu preester kui Lutherus. Ta ei osanud mitte tema kombel sõna wäes wõitufid wõita ja ei tahtnud ka mitte, tema meel mõlkus ka mõõga poole. Nii pidi kodufõda mäsama hakkama.

1531. Rappeli küla juures tormasiwad waenulised wennad üksteise pääle 11 Wiinakuu päewal 1531 ja Katoliklased wõitsiwad täieste. Ka Zwingli langes lahingis, mõök käes, kuna ta ise üht haawatud tahtis trööstida. Ta surmukeha üle mõisteti weel kezeri kohut ja põletati ära. See õnnetu lahing tegi usupuhastuse edenemisele mõneks ajaks täielise otsa.

Ka Zwingli ei seisnud omas usupuhastuse töös mitte üksi; mitmet pidi on ka teda sõbra nõu ja käsi toetanud. Mis Melanchton Lutherusele, seda oli temale Johann Oskolampadis, üks waga ja õpetatud mees. Küll oleks see Zwingli tööd edasi toimetada wõinud, aga ka teda kutsus surm samal aastal ära.

4. Küll oleks soowida olnud, et Saksa ja Schweizi maa usu- puhastus wäliste wastaste wasta wõideldes ennast ühendanud oleks, aga sisemised põhjused tegiwad seda wõimatumaks. Olwad ju ka mõlemate usupuhastajate loomused mitmesugused. Hinge häda ja ahastuse wasta wõideldes oli Lutherus usupuhastajaks saanud. Et inimene õigeks saab usu läbi, oli sellepärast tema jutluse tähtsam

juht. Selle pääle ei pane aga Zwingli mitte päärõhku. Tema oli püha kirja uurides selgusele saanud ja sellepärast püüdis ta selle tähtsust seega ülendada, et ta kõik ärakeelis, mis püha kirjas mitte nimelt ei ole kästnud, kuna Lutherus lepplikum ja ettevaatlikum oli ja üksi seda kautada püüdis, mis püha kirja wasta käis. Säl juures puudus Zwinglil see waimu ärkus, et ta tõeste kirja täiesse sügawusesse oleks sisse tungida jõudnud. Nimelt oli ta ebaarwamises Jeesuse Kristuse iseolewuse (personi) kohta, kuna ta salgas, et tema inimlik loomus ta jumalikust auust osawõtaks. Selle järele ei olnud ka ta õpetus pühast õhtusöömaajast mitte sügaw küllalt: see pidi ainult üks mälestussöömaaeg olema, kus mitte tõsist Issanda ihu ja werd wälja ei jagata, waid kus leib ja wiin ainult ihu ja werd tähendab.

5. Hesseni maakrahw Philipp, kes kõigest wäest kõiti Protestantlasti ühendada püüdis, katsus seda kõige esmalt usupuhastuse asutajatega toime saata. Tema soowi pääle tuliwad sellepärast 1. Wiinakuu p. 1529 Lutherus ja Zwingli kuulsale Marburgi läbirääkimisele. Mõlemad ühendasiwad ennast 14 usuõpetuse pääpunktis, aga püha õhtusöömaaja kohta oli ühendus wõimata. Lutherus oli Kristuse sisseadmise sõnad: „See on minu ihu“ etc. kriidiga laua pääle kirjutanud ja ei julgenud mitte seks muuta: „See tähendab minu ihu,“ nagu Zwingli soowis. Ta jäi nende juurde, et nad Kristuse omad sõnad olla, tema wiimne testament. Siiski arwas Zwingli ka mõtete lahu juures weel ühenduse wõimaliku olemat, aga Lutherus wastas: „Teie sees on tõine waim!“ Dmmeti lepiti wiimaks sellega, et mõlemalt poolt rahu taheti pidada ja Jumalat paluda, et ta kõigile õiget mõtet ja mõistust tahaks kinkida.

Ja selle järele langeb siis ka ewangeliline kirik tänapäewani kaheks leeriks: üks on Ewangeliumi-Lutheruse, tõine Ewangeliumi-reformeeritud ehk uuendatud kogudus. Wiimast nimetab meie rahwas enamiste ta pärastise uuendaja järele Kalwini koguduseks.

§ 73.

Saksamaa usupuhastuse edenemine Augsburgi riigipäewast kunni Lutheruse surmani. Schmalkaldia leping ja õpetustükid. ümberristijad Münsteris. Tridenti fontsiliumi algus.

1. Ühtlane häda, mis Protestantlastel pääle Augsburgi riigipäewa karta oli, pidi neid ühemeelsele kokkuhoidmisele sundima. Ja nõnda ühendasiwad nad ennast ka tõeste Schmalkaldeni lepingus a. 1531. Kui üks mees tahtsiwad kõik ewangelilised 1531.

seisused üksteise eest seista (ja hädakorral ka mõõka tõmmata), tulgu häda kust tahes. — Küll oleks keiser Karl seda ülemeelsust koge karistanud, aga ta käed ei olnud mitte vabad. Türgi sultan Soliman lähenes 300,000 mehega ja ähvardas ilmavalitsust tormi tuhinal enese kätte võita. See mõjus. Keiser leppis Protestantlastega Nürnbergi usurahus a. 1532.

1532.

Aga täieline usurahu ei olnud see veel ammugi mitte. Usu vabadust ei lubanud see leping mitte. Ta kaitsis aimult Protestantlasti mõne aja pääle vägivalla pruukimise eest ja tõutas, et pea üks waba kontsilium ususegadustele selgust pidi tooma.

Aga siiski oli ka seegi aeg, kus ewangelilised mõtted wähe-malt kannatamise wäärilised pidivad olema, ewangeliumi edene-misele väga kasulik. Uued riigiseisused, maakonnad ja linnad tun-nistasiwad ennast Lutheruse õpetuse poole. Nii awas aastal 1534 Württembergi herzogiriik usupuhastusele omad wärawad ja sai Lõuna-Saksamaal usupuhastuse tähtsamaks pelgupaigaks. Niisamuti pööris ka Brandenburgi kurwürsti ja Sakseni herzogiriik ennast ewangeliumi poole. Ka Westphaleni linnades oli suure waimus-tusega usupuhastust wastawõetud. Aga mitmel pool oliwad jään usuuwendusega ennast politilised püüdmissed seganud, niisu jekka oli kõige kahjulisemat umbrohtu tekinud. Nõnda läks nimelt Münsteri linnas usupuhastuse wili täieste kaduma, kus märetsejate „Ümber-ristijate“ hullustuse järel katolik kirik jälle wõidule jõudis.

2. Münsteris oli õpetaja Rothmann puhast ewangeliummi kuulutama hakanud ja seda oli rõõmuga wastawõetud. Juba pidi-wad kohalised ülemad Münsteri linnale täit usuwabadust lubama. Selle warjus otsisidwad jään aga ka märatsejad enesele pelgupaika, kes Münsteri sugulased oliwad. Nad õpetasiwad nimelt uue mõju-dusega, et laste ristimine ilmaaegne olla ja nõudsiwad, et ka kõik, kes lapsena ristitud oliwad, pidada uueste ristitud saama. Selle järele nimetati neid Anabaptistlasteks ehk Ümberristijateks. Märat-sejate pääjuhatajateks saiwad pea Hollandi Ümberristijad: Johann Boekhold ehk Johann Leiden'ist, üks rätsepp ja Johann Matthiesen, üks pagar oma ammeti poolest. Nimelt kaswas nende wõimus, kui ka õpetaja Rothmann nende poole hoidma hakkas.

Kodaniku Knipperdöllingi majas tuliwad märatsejad nõuupida-miseks kokku ja oliwad pea ühes mõttes: wana lord ja kombe pidi täieste muudetama, uus Siion ehk tuhande aastane rahu riik pidi ülesehitatama. Üksikute erawarandus pidi kaduma ja omanduse ühtlus selle asemel astuma, ka mitme naese pidamine pidi lubatud olema. Korraline seadus ja efiwõimus häwitati ära, kirikuraamatud pääle piibli wijsati tulde. Johann Leiden'ist laskis ennast maailma

Kuningaks wõida ja nimetas 12 herzogi, kes tema all maailma pidivad walitsema; Matthiesen oli tema prohwet, Knipperdolling tema asemik ja mõõgakohtunik. Rikaste warandus rööwiti ära, et Siioni kuningas uhkete wõiks elada. Kes uue esiwõimuse wasta pani, langes Knipperdollingi mõõga läbi.

Rahutus imeliste uuenduste wasta kaswas iga päewaga ja kodanikud soowisid juba ühelmeel, et endise piiskopi sõjawäed hullustusele otja teeksid. Prohwet Matthiesen tõutas neid oma mõõgaga üksi ära hirmutada, aga langes wõitluses. Sääli awas äraandmine waenlastele wärawad. Tormates tungisid piiskopi sõjamehed linna. Kuningas Johann Leiden'ist ja Knipperdolling langesid wangi ja hirmsa piinamise järele karistati neid surmanuhtlusega. Aga kõige selle järg oli see, et Münsteris katolik kirik jälle täie wõimuse kätte sai.

Kui wähe Münsteri märatsemist usupuhastusele ise wõib süüks anda, tõendab juba järgmine lause, mis märatsejate suust tulnud ja nende mõttid õieti awaldab: „Neli prohwetid on olemas, kaks õiget: David ja Johann Leiden'ist — ja kaks walet: paawst ja Lutherus.“

3. Samal ajal edenes füiski mujal pool kaunis röömsaste usupuhastuse külm. Nimelt sai Schmalkaldeni leping ikka kindlamaks ja wõttis mitu uut liiget wasta, kes ennast Augsburgi usutunnistuse poole tunnistasid. See oli muidugi katoliklastele kõige suuremaks pahanduseks. Nad käisid sellepärast keisri pääle, et ta omalt poolt paawsti kontsiliumi kokku kutsuma sunniks, mille läbi ehk protestantline eksitus arahäwitatud wõiks saada. See pidi siis wiimati a. 1537 Mantua linna kokku tulema.

Selle kirikukou tarmis oli Lutherus arupidamise põhjusemõttid kirjalikult ülestähendanud ja need Schmalkaldenis kurwürstile ette pannud. Lepplik keel ja meel on siin kadunud. Lutherus on siin lausa ja otsekohe kõik mõtted ülestähendanud, mis Protestantlasi ja katoliklasi lahutawad ja millest esimesed tingimata saamad kinni pidama. — Ka see kirjatükk on meie usutunnistuste hulka üleswõetud ja kannab Schmalkaldeni õpetükkide nime.

4. Missugused mõtted aga katoliklastel olid, seda märkasid pea ewangelilised seisused: nad jäiwad kõik Mantuaasse minemata, kus kontsilium pidi kokku tulema.

Küll oli füiski keiser omalt poolt tegew, kiriku lahutust wana katoliku kiriku kasuks lõpetada. Mitme arupidamise läbi, millest katolikud ja protestantlikud jumalustargad osa wõtsid, katsus ta ühendust toime saata. Aga kui kõik asjata oli, pidi wägivald eksijaid õndsastegewa kiriku sülle tagasi tooma. Aga enne kui seda õnnetumat mõtet tõeks tehti, pidi veel uus mõjuw ja wägew kiriku-

1545. kogu katoliku kiriku sisetest ehitust finnitama, ühtlasi aga ka efsijaid wande ja karistuse alla panema. See oli kuulus Tridenti kontsi- lium, mida paawst 13. Jõulukuu päewal nimetatud Tyroli linnas awas ja mis kunni aastani 1563 kestis.

See oli Protestantlastele raske mõitluse aeg, nimelt sellepärast, et 1546. aastast saadik õnnis usuisa neid mitte ise enam ei pida- nud juhutama.

§ 74.

Lutheruse perekonna-elu ja surm.

1. Wälise ilma maru ja müra eest otsis Lutherus, kes rahu kuulutamist oma esimeseks ülesandeks oli teinud, kosutust ja jahu- tust pääle Jumala sõna omas perekonnas. Ja ta leidis seda sää- ka rohkest. Sest Jumal oli talle waga abikaasa kinkinud ja ühes temaga palju perekonna õnne. Sellepärast tahtis ka Lutherus ühes Salomoniga (Sp. j. 31, 10) tunnistada, et waga naene enam on, kui kallimad pärlid. Ta ütles: Armsamat, lahkemat ja lõbusamat sugulust, osadust ja seltsi ei ole enam, kui hää abielu. Ja omas testamendis annab Lutherus omale Katharinale järgmise tunnistuse: „Ta on kui waga ja ustaw abikaasa igal ajal mind auusaks, arm- saks ja kalliks pidanud; ta on mind teeninud, mitte üksi nagu abi- elu naene, waid nagu ümmardaja.

Nii elas Lutherus 21 aastat õnnelises abielus, kus 6 last, 3 poega ja 3 tüdart sündisiwad; kaks wiimastest suriwad waremine. Just nende keskel oli Lutherus õieti õnneline ja rõõmus. Laste hulgas sai wägew mees ka ise lapseks, oli täis ilu ja nalja. Just keset oma perekonda luuletas ta laulu taewa lapsest Jeesusest: „Ma tulen taewaft ülewelt.“ Ka tähtsamail elutundidel ei unustanud ta neid ära. Nii kirjutas ta Koburgi kindluselt pojale Hansule kuulsa kirja aastal 1530 „paradiisi aiast, kuhu lapsed saawad, kes hää meelega paluwad, õpiwad ja wagad on.“

Üleüldse walitses Lutheruse kajas rõõmus waim, oli ommeti „muusika, see kaunis ja armas Jumala and“ koja sõber, sest Luthe- rus ise puhus pilli, mängis kannelt ja laulis wäga ilusaste.

Ka sõbru ja naabrid leiame fagedaste Lutheruse lihtsa laua ümber, kus ta neid oma kuulhate lauakõnede läbi pääle ihukosutuse lõbustas. Meist ilmub ühtlasi ka, kui suur looduse sõber Lutherus oli, kuis ta igast kõikuwast wiljapääst, õitsewaft lillekesest, wete wahust, metsa mühast selle kiitust wälja luges, kes wägewa sõna läbi kõit on teinud.

Pääle kõige selle oli Lutherus täis iseenejärawafalgamist: oma

Usiisa Martin Lutherus

ja tema abikaasa Katharina.

Lugemata kirjade eest ei võtnud ta ühtegi kasu, ja andis siiski omast väiksest palgast nii palju waestele, et mitte palju üle ei jäänud.

Nii oli Lutherus suur teus, sõnas, elus. Muidugi mõista, ei võinud wiimne mitte ilma pilwita mööda minna. Nimelt kannatas Lutherus wiimastel eluaastadel mitmesuguse kurvastuse all. Juba see, et usupuhastus pääle Augsburgi riigipäewa politika küsimuseks oli saanud, oli talle suureks koormaks, aga ta ei võinud seda mitte muuta. Pääle selle rauges ka wiimati ta tubli ihu termis; ta hakkas kibuma ja kautas nimelt ka ühe filma. Nii oli ta täieste omast suurest tööst wäsinud ja igatses rahule minna.

2. Sääal kutsutiwad teda aasta algusel 1546 Mansfeldi krahwid ta sündimise paika ühe kauaaegse tüli lepitajaks. Lutherus läks ja tegi tülitsejate wahel Gislebenis rahu. Juba oodeti teda Wittenbergisse tagasi, aga Jumala teed oliwad teisjed. 16. Kiiündlakuu päewal jäi Lutherus haigeks. Sõbrade katse teda kosutada, oli asjata; ta nõdrus kaswas, ta hingamine läks raskemaks. Ta palus südamest ja kosus siis wähe. 18. Kiiündlakuu päewa hommikul, kellu 2, hüüdis haige waikseste: „Iha, sinu kätte annan ma oma hinge; sina oled mind äralunastanud, Issand, ja truu Jumal!“ Siis astus ta sõber Justus Joonas ta ligi ja küsis kuuldawa häälega: „Uuwaärt isa, kas teie tahate Jeesuse Kristuse nimel ja selle õpetuse pääle, mis teie olete kuulutanud, kindlaste surra?“ Selle pääle wastas haige rõõmsaste: „Jah!“ Weel hüüdis Joonas kord ta nime: „Doktor Martin!“ aga ta ei wistanud enam. Wiimne uni oli teda enese hõlma võtnud kellu 2 ja 3 wahel 18. Kiiündlakuu päewal 1546.

1546.

3. Kurwürsti soowi pääle wiidi Lutheruse furnukeha Wittenbergisse. Kui leinarong sinna lähenes, läks rahwas ja ülikool teda wastawõtma. Läbi linna wiidi siis kallis furnud lossikirikusse. Doktor Bugenhagen pidas sääal leinajutluse, mida pisarliste filmadega kuuldi. Selle järele pidas Philipp Melancthon liigutawa mälestuse kõne, kus ta kallile lahkunule wiimast tänu ta õnnistatud tegevuse eest ütles. Ta soowis talle mälestuskirjaks järgmisi sõnu:

„Rahu leidku su põrm siin, waikses pühend'ud paigas, Luther, kes ja meil tões näitfid walguse teed!“ Siis lasti unustamata furnud lossikirikus hauda, jellesama kantsli kõrwa, mille päält ta elus elu sõnu oli kuulutanud. Haua kivil kannab lihtne masktahwel järgmise päälkirja: „Siin hingab püha jumalusteaduse doktori, Martini Lutheruse ihu, kes 18. Kiiündlakuu päewal 1546 omas sündimise paigas Gislebenis suri, 62 aastat, 3 kuud ja 10 päewa wana.“

Wõnda oli Jumala arm seda meest, kes usupuhastusele kindla põhja oli pannud, ise tulewate tormide eest warju kutsunud. Seda

suurt südametalu ei pidanud ta mitte enam maitsuma, kus uus ajajooks kõige kurwemaid juhtumisi pidi sünnitama, kus mõõd südametunnistuse asju pidi seletama, kus wennaste weri usu pärast pidi woolama.

L i s a m ä r k. Juba Lutheruse eluajal leidis usupuhastus pääle Saksa ja ka Schweizi maa piiride mitmel maal lahtet wastawõtmist: nimelt Daani, Rootsi, Soome, Kura, Liitwi ja Gestimaal, Britannias ja weel mujal. Ewangeliumi sõnum lendas wägewates laentes edasi. Aga et laenetamine ja liitumine täesolewal ajal weel igal pool rahule ei jõua, ajumine kindlaks järjeks ennast ei kinnita, saab sündsam olema, kui usupuhastuse laialilagunemiseft muudes maades tulewases ajapiiris aru teeme.

B. Sajaaastase uue wõitluse waral, kus sõna kõrwas ka mõõka tõmmatakse, pärrib ewangeliline kirik enesele seaduslise usuwabaduse (1546—1648).

§ 75.

Schmalkaldia Sõda. Augsburgi usu rahu.

1. Wähe pääle Lutheruse surma ei pidanud sõnaga wõitlemine, mida üksi usupuhastaja kõlbuliseks tunnistas, enam ajatohane olema: asi anti mõõga otse alla, sõjatuli hakkas loitma oma häda ja ohuga. Wastamine selle õnnetuma eestituse eest langeb aga üksi Katoliklaste ja keisri Karl V. pääle.

Oma wäliste waenlastega oli keiser rahu teinud, ta wõim oli kaswanud ja nõnda lootis ta segadusi riigi keskel ka seletada jõudwat. Ta tahtis sellepärast Protestantlasi sundida, Trienti kontsiliumist osa wõtma ja selle otse alla ennast heitma. Aga et ju teada oli, misfugune waim kontsiliumis walitses, mis ka tõeste juba esimeste koosolekute pääl ewangelilised õpetused ärawandus ja katoliku kiriku õpetused jäädawaks kinnitas, ei wõtnud Schmalkaldia lepingu liikmed taht mitte osa. See wihastas keisrit üliwäga, ta ühendas ennast jala paawstiga, kuna ta enese esimeseks kohuseks tegi, Protestantlasi mõõga wael katoliku kiriku hõlma tagasi tuua. Juba walmistaski ta sõja wasta ja kui Protestantlased selle kohta seletust palusiwad, tähendas ta, ta tahta üksi mõnda sõnakuulmata wüstri, kes wõerast warandust olla rööwinud, karistada. Aga paawst awaldas, mis keiser mõtles. Selle wasta andsiwad nüüd Schmalkaldia lepingu päämehed Sakseni kurwürst Johann Friedrich ja Hesseni maakrahw Philipp kirjalise seletuse keisri kätte, kus nad tähendasiwad, et ewangeliumi pärast mõõka tõmmata ülekohus olla. Aga keiser tunnistas nad mässajateks ja äraandjateks ja heitis nad 20. Seinakuu p. 1546 riigiwande alla.

2. Kui tarwis oleks nüüd Protestantlastel ühendust olnud: aga just sellest puudus! Ja lausa oli näha, et auuväärt isa enam laste keskel ei viibinud, et ta koht tühi oli. Tähtsufeta rajawaidluste pärast oliwad Schmalkaldia lepingu liitmed üksteisega tülis; Sakseni herzog Moritz sai koguniste äraandjaks ja läks keisri leeri. Ja siis hakkas Schmalkaldia sõda 1547. Oma lahutuste pärast oliwad Protestantlased enne wõidetud, kui mõõka tõmmati.

Protestantlaste sõjawäed pidiwad ennaft jagama: üks jagu wõitles herzog Moritze wasta, kes Kur-Saksenisje sissetungis, tõine läks pitka mõtlemise järele keisrit wasta wõtma Böuna-Saksamaale. Ilma suure waewata jäi sellepärast wõit Donau jõe maakondades keisri kätte. Ja ilma wiivitufeta ruttas ta siis Põhja poole, kus kurwürst Johann Friedrich oma wäega Elbe jõe kaldal seisis. Sellest kõigest ei aimanud kurwürst weel midagi: mureta wõttis ta leeris 24. Jürükuu p. 1547 jumalateenistusest osa. Säääl langesiwad keisri ratsanikud Johann Friedrich'i leeri kallale, kurwürst ise wõeti wangi. Were ja tolmuga kaetud kurwürsti wõttis keiser pilgates wasta ja tähendas: ta saada maitsuma, mis ta teeninud. Tõeste mõistis sõjakohus teda surma. „Ma ei wõi mitte uskuda, et see keisri nõu on; aga peaks ta seda tõeste olema, siis üteldagu mulle seda kindlaste, et ma oma koda wõin korda seada!“ wastas kurwürst, kui talle seda teada anti, ja mängis malemängu edasi, mis tall just ees oli. Seda otsust täita ei julgenud ka keiser tõeste. Ta leppis üffi Joh. Friedrichiga järgmisel kombel: kurwürst kautab suurema jau omaft maast ja kurwürsti auu, mis herzogi Moritze kätte langeb. Pääle selle jääb ta nii kaua wangiks, kui keiser soowib. — Usuasjus ei annud Johann Friedrich mitte karwa wäärt järele. „Ma tahan enne,“ kinnitas auuwäärt mees, „oma pää kautada, kui Jumala sõnale umbustawaks jääda.“ Seesugust meelt pidi ka keiser auustama. Ta jättis oma nõudmise järele ja lubas päälegi õnnetumale wangile, et ta Relipühi oma perekonna keskel tohib pühitseda.

Siis sõitis keiser Wittenbergisje sisse. Lutheruse haua ääres seisest nõudsiwad paawstlased, et ta kezerit laseks wälja kaewata ja ärapõletada, aga keiser wastas: „Jätke ta rahule! Ma pean sõda elawatega, aga mitte furnutega!“

Aga weel oli keisril Schmalkaldia lepingu tõise päämehega, maakrahwil Philipp'iga tegemist. Selle wäimees herzog Moritz heitis wahemeheks ja Philipp oli walmis, kuna lepingu wõimus täieste murtud oli, keisri sõna pääle leppima, kes talle elu ja ta maad oli lubanud puutumata jätta ja ka ta wabadust talle mitte jäädamalt kitsandada. Nii palus siis Philipp keisri armu

ja läks Sallesse tema pääliku Alba kutsmise päale selle juurde mõersiks. Aga päris Hispaania kavalusega laskis herzog Alba päale sõõgi ka teda wangi wõtta.

3. Nõnda seisis siis keiser oma wõimuse ülemal tipul. See-
 pärast wõttis ta nõuiks ka paawsti isemeelsust, kes ilma põhjuseta
 1548. Trienti kontsiliumi lahutanud ja Bolognasse kofku oli kutsunud, karis-
 tada, ja oma käe päale Saksamaa usuasju seletada. Ta laskis
 Augsburgi riigipäewal 1548 ühe kawa ülesseada, mis waheajal,
 senni kui kontsilium asju korda seaks, maksma pidi. Seda kawa
 nimetati sellepärast: Augsburgi Interim ehk waheusk.
 Siin lubati Saksamaa kirikule wabadus: õigeksmõistmise õpetuses,
 karika wäljajagamises ja preestrite abielus. Kiriku seadlus ja wäline
 kord pidi aga wanaks jääma.

Aga üksi wägiwalla teel wõis waheusku korda seada; igal pool
 pidiwad kogudused ja õpetajad ta wasta panema. Sa nõnda sai-
 wad 400 ustawat hingekarjast, keda kohtadest soldatidega ühes naeste
 lastega wäljapekseti, kerjajaks. Minult Magdeburgi linn jõudis weel
 wasta panna ja sai põgenejatele pelgupaigaks.

Herzog Moritz, kes juba uskuda wõis, et ewangelilises Saksenis
 Augsburgi waheusku mitte wasta ei wõeta, otsis uut lepitust. Ta
 laskis Melanchtoni ja tõiste jumalustarkade läbi uue waheusu õpetus-
 tükid ülesseada. Melanchton, kes wanaduse päiwil mitmetpidi oma
 endise waimuagaruse ja ewangelilise waimustuse kautanud oli, oli
 siin liig leplik ja andis siin nimelt endistele katoliku kiriku pruukidele
 liig palju ruumi. Need olla waheasjad, mis puududa ehk ka olla
 1549. wõida. See oli nõndanimetatud Leipzigi waheusk a. 1549.
 Aga ka seda pidi üksi wägiwald pruugitawaks tegema: õpetajad
 lahkusiwad ennemine ammetist ja põgenesiwad wõitmata Magdeburgisse.

4. Nii kaswas rahutus iga päewaga. Nimelt oliwad kõik
 Protestantlased herzog Morizi üle täis wiha, kuna Magdeburgi kui
 märtrit rahwalauludes auustati ja ustawat Johann Friedrichit Au-
 meelseks nimetati. Herzogi Moritze seisukoht oli sellepärast täieste
 isefugune. Päale selle pidi see teda weel enam rahutumaks tegema,
 et umbustaw keiser ta äia maakrahwi Philipp'it ifka weel wangis
 pidas. Nii wõttis ta nõuiks segaduste sõlmi ise katki raiuda.

Moritz pidi Magdeburgi linna kohta riigiwannet täitma, ta
 seisis juba mõne aja ta müüride ees ja kogus ifka uusi wägesid
 kofku. Magdeburg langes wiimati, aga Moritz ei ilmunud mitte
 kui waenlane. Ta tähendas nimelt, et ta mitte enam Hispaanlaste
 jalgade all lastuda ei tahta, pööris äkki oma wägedega Lõuna poole.
 Üksi põgenemise teel wõis keiser enmast Innsbruckist päästa; ka Trienti
 kontsilium tuiskas mitmesse tuulde.

Keisri wend Ferdinand tegi nüüd keisri nimel Protestantlastega Passaw'i lepingu a. 1552. Wangis peetud würsitid lasti 1552. selle järele lahti, wäheusu nõudmised jäeti maha, usuwabadust lubati kinnitada. Sell põhjusel ühendasiwad ennast siis wastased Augsbürgi usurahus a. 1555. Augsburgi usutunnistajatele kinnitati 1555. siin usurahu, aga tingimistega. Usuwabadus pidi riigiseisuste eesõigus olema, mitte weel üksikute waimulik omandus. „Kelle maa, selle ust“ tehti seaduseks. Si tahtnud üks alam walitseja usku tunnistada, wõis ta ja pidi ta wäljarändama. Pääle selle kirjutas nõnda nimetatud „waimulik eramäärus“ ette, et kui senni-aegsed kiriku ammetnikud katoliku usku mahajätawad, nad ammeti ja maa kautawad. Ja et ka reformeeritud usu tunnistajad sellest usurahuft weel mitte kasu ei wõinud saada, siis on just tema sees tulewate segaduste idu, mis üksford seletatud pidi saama.

4. Siiski pidi keiser Karl V. tunnistama, et Augsburgi usurahu ta terwe elutöö hukka sai mõistetud ja wette langes. Just see koormas teda nii wäga, et ta wiimastest arupidamistest ise mitte enam osa ei wõtnud. Ta jättis Saksamaa trooni ja krooni omale wennale Ferdinandile pärandada. Tööst wäsinud igatses ta rahu järele. Seda lootis ta Hispaania floostriis San Just leidwat, kus ta aastal 1558 suri.

Ta endine sõber herzog Moriz, kes elatanud keisrile kõigesuuremat südame walu oli teinud, oli wiis aastat enne teda, a. 1553 ühe Brandenburgi markkrahwi wasta wõideldes, langenud.

§ 76.

Prantsuse Schweizi usupuhastus. Johann Kalwin.

1. Seeme, mida Zwingli Saksamaa Schweizis oli külwanud, pidi pääle ta surma uue wõimuga wõrsuma. Usupuhastuse tung, mis Saksamaad uuele ärkusele oli saatnud, pidi ka muud maid weel liikuma panema. Nimelt pidi Saksa Schweizi usupuhastuse hoone selle läbi kindlamine rajatama, et ka Prantsuse Schweiz usu uuen- dusele oma wärawad lahti tegi. See sündis nimelt ühe mehe läbi, kes waimu poolest kõrgemal seisis, kui Zwingli, selle usuwaimustus sügawam oli kui esimesel Schweizi usuuendajal. See mees oli Johann Kalwin.

2. Johann Kalwin on 10. Heinauu p. 1509 Prantsuse maal 1509. Pikardie maakonnas sündinud, kus ta isa piiskoplik sekretär oli. Ta walmistas ennast waimuliku seisuse pääle ette, aga et kiriku õpetus ta sügawat waimu mitte rahule ei saatnud, hakkas ta õigusteadet õppima. Siiski fundis teda järeljätmata tung Jumala sõna süga-

1535.

muft uueste uurima. Selleks läks ta Pariisi ja luges jälle waimu-
tusega usupuhastuse kirju. Uhes kõnes, mida ta ülikooli rektori¹⁾
tarnis oli walmistanud, tunnistas ta ennaft awalikult ewangeliumi
poole. Rektor nii hästi kui Kalwin pidiwad mõlemad põgenema
a. 1533. Rahutuma rändamise järele jäi ta wiimaks Baaselisse,
kus ta 1535 oma „kristliku usuõpetuse“ raamatu kirjutas.
See pidi üks kaitsekiri olema, mis riigiwalitsusele selgeks pidi tegema,
et usupuhastuse sõbrad mitte ümberristijate ega muud mäsfulisi õpe-
tusi laiale ei lauta. Järgmisel aastal juhtus Kalwin Genfi linnast
läbi reifima. Säälsed usupuhastuse sõbrad palusiwad teda nüüd
elawa Jumala nimel, et ta nende juurde jääks tärgranud seemet wõsu-
tama ja kastma.

Kalwin jäi ja oli kaks aastat (1536—1538) Genfis wäsimata
tegem. Oma terwe mehejõuu pruukis ta nimelt määrtejate wasta,
kes ka Genfis usupuhastuse kilbi all maad oliwad leidnud. Need
nimetasiwad ennaft Libertiinlasteks ehk Wabatlasteks.
Nad tahtsiwad tuisu ja tormiga kõik ümbermuuta, seaduslikku korda
ärakautada, pühakirja auu mahakistuda. Kalwin asutas nüüd ühe
kirikliku kohtu, mis halastamata waljusega kiriku puhtust pidi toime
saatma, kirikuwandega ja ühtlasi ka ilmaliku karistusega eksijaid pidi
nuhtlema. Wali preester oli nõnda pea ainus Genfi käsuanaja.
Aga ta wastas ei pidanud ka käsi rüpes. Nad kihutasiwad wäsi-
mata rahutusele ja wasta panemisele ja Kalwin pidi taganema 1538.

Aga just mäsfulised ja määrtejad Wabatlasted ise tuletasiwad
pea meelde, kui wäga Genfis seefugune mees kui Kalwin oma koha
pääle oli. Nii kutsuti ta 1541 suure auuga tagasi.

3. Weel waljumalt kui enne hakkas nüüd uueste Kalwini kiriklik
isewalitsus. Haruldase ja imelise hoolisusega walwas ta kiriklik kohus
koguduse elu üle ja nõudis wastust kõige wäiksemate eksituste eest.
Wastuhakkajad pandi wangi, kardetawad nende hulgas hukati ära.
Kõige tähtsam wiimastest oli arst Michael Servet. Dmas õpe-
wallas oli seefama esimene teaduse mees, aga jumalusteate asjus ei
tahtnud ta mõistus ennaft mitte ususügawuste läbi pühendada lasta.
Nii salgas ta nimelt kristlikku kolmainuse õpetust ära. Ja et ta
weel teutades sellest kogumiste oli kirjutanud, saadeti ta elusalt tule-
riidale. „Seesus, ja igawese Jumala poeg, halasta minu pääle!“
Need olla surija wiimsed sõnad olnud. Muudugi ei sünni seefugused
wereotsused ewangelilise waimuga mitte ühte. Nad tahawad mõõga
läbi usu ja südametunnistuse asjus aru teha ja see käib just usu-
puhastuse waimu wasta. Seda katsusiwad mitmel wiisil ka Kalwini

¹⁾ Rektor'iks nimetatakse uniwersiteedi ehk ülikooli päameest.

wastased äraseletada. Mitu korda ähwardasivad juba kibutatud rahwa hulgas teda Rhoone jõkke wisata. Aga wägew mees wõitis fiiski oma waimuga wiimsed wastased ära, mitte hiukse karwa wäärt ei lastnud ta omast waljusest tagasi. — Nii suri ta kui ainus Genfi isewalitseja, kui wali kuningas kirikuuues 27. Paastu k. p. 1564. Mis Kalwin külwanud, wõrsus ja wõsus suure wõimuga. 1564. Ta waljud nõudmised saiwad wabatahtlikeks kombeks. Kaks aasta-jada hilgas Genf tõeste kui maapäälne Siion oma auususe, puhtuse ja wagaduse poolest kõigi tõiste Kalwini kirikute ees.

4. Kalwini õpetus on wissiste sügawam kui Zwingli õpetus ja ta on sellepoolest Lutherusele palju lähem kui wiimne, fiiski on Zwingli ja Kalwini põhjused ühed ja samad. See ilmub nimelt Kalwini arwamises pühast kirjast. Täht tähelt ja sõna sõnalt peab see elu juhiks ja sihiks, elu kõige wäiksemas liikumises olema. Ta on kui seaduse raamat, mille punktide ja paragrahwide järele terwe elu peab korda saadetama. Pühakiri pidi seadusraamatuks olema maapäälises Siionis, maapäälises jumaluswallas, mida Kalwin üles-ehitada püüdis. Ta on pühakirja ees wali seaduse mees, kuna Lutherus kõige esmalt usuõiguse ja ewangeliumi wabaduse üle rõõmustab. Nii keelis ka Kalwin kõik, mis pühas kirjas kästus pole, kautas pildid ja kaunistused kirikust, et apostlikku lihtsust jälle ülesseada. Nagu Zwingli, ei tahtnud ka tema Kristuse inimlist loomust tema jumalikust auust osa wõtta lasta. Sellepärast ei wõinud ta õpetus pühast sõomaajast ka mitte küllalt sügaw olla. Kalwin õpetas, nagu üksford Berengar, et sakramendis usklik tõeste, aga üksi waimu poolest, Issanda ihu ja werega toidetud saab, kuna umbusklik muud wasta ei wõta kui leiba ja wiina. Selle järele on siis sakramendis tegew Issanda wägi, mitte Issand ise. Säär ei jagata mitte wälja, nagu usuisa Lutherus õpetas, Issanda tõsist ihu ja tõsist werd, leiba ja wiina all ja sees ja läbi, mida kõik söowad ja joowad: usklik õnnistuseks, umbusklik hukatuses. — Pääle selle uuendas Kalwin Augustinuse õpetust ettemääramisest ehk armuwalmisest, mille järele üks osa inimese soust õnnistusele, tõine hukatusese Jumala õiguse ülenduseks ettemääratud olla. Wali Kalwin läks ses õpetuses weel kaugemale, kui Augustinus.

5. Kalwini mõttes püüdis nimelt Genfi ülikool, mida ta aastal 1550 oli asutanud, sõbru ja edendajaid usupuhastusele kaswatada. Ja nii hakkas ta ka tõeste waimustatud meeste tege-wusel kaugemal maad ja ruumi leidma. Ja kui nimelt Kalwini noorem sõber, lahke Theodor Beza pääle tema surma ta waljust wähenkada püüdis, wõeti igal pool Genfi kiriku õpetust ja seadlust eeskujuks. Nii sai Kalwini õpetus, ta waljusest wabastatud,

reformeeritud ehk uuendatud kiriku õpetuseks. Seda mõeti ka Saksa Schweizi maal wasta.

Et Lutheruse ja Kalwini põhjused mitte ühesugused polnud, sellepärast ei mõinud, ehk seda ka pääle Zwingli surma weel katsuti toime saata, Lutheruse ja reformeeritud kiriku usupuhastus ennast mitte ühendada. Nende ühenduse katsete juures oli iseäranis Melanchton tegew, kellesse ka mitmet pidi Kalwini mõtted mõju-
 fimad. Lutherus ei ole wiimsega iial kokku puutunud. Üks aasta enne tema surma (1545) ilmus Kalwini raamat pühast õhtusööma ajast. Lutherus leidis ja luges seda oma raamatukaupleja juures ja ütles: „Selle kirjanik on tõeste üks õpetatud ja waga mees. Oleks Zwingli alguses selle põhja pääl seisnud, ei siis poleks nii palju waidlust tarwis olnud.“

Nõnda pidi kumbki ewangeliline kirik Jumala tahtmise järele iseteed käima ja oma iseäralist kutset täitma.

§ 77.

Usupuhastuse laiale lagunemine pääle ta ajutusmaade : nimelt Lutheruse usutunnistuse edenemine.

1. Usupuhastuse wägew liikumine puutus pääle Greeka-katoliku kiriku igasse maasse terwes Euroopas. Aga igal pool ei jõudnud ta mitte ühel wiisil wõidule. Suuremat üliwõimust püüandis usupuhastus enesele ainult Germani sugu rahwaste juures. Romaanlaste juures tärkas esmalt usupuhastuse mili röömsaste, aga werine wägivald lämmatas ta jälle ära ehk kitsandas ta piirid. Sääli juures mõeti Lutheruse usupuhastust wasta Põhjamaal Skandinawia ja Soome sugu rahwaste juures, reformeeritud ehk uuendatud kirik leidis aga ruumi Inglismaal ja osalt ka Lõunemaal Romaanliste suguharude juures. Slaawlaste ja Soome sugu Magyaride juures lagunes osalt Lutheruse, osalt Kalwini kirik laiali.

Paneme siis kõige esmalt tähele, kuis meie usutunnistus ruumi leiab Daani maal. Sinna jõudis wara sõnum Lutheruse wõitlemisest, ja tunnistusest. Juba aastal 1520 kuulutas sääl üks ewangeliline õpetaja Wittenbergist pühast Jumala sõna. Aga siiski oli paawstlaste wastapanemine weel mõjuw küllalt. Seda murdis kuningas Friedrich I., kes Protestantlastele samad õigused kinnitas kui Katoliklastele. See sündis Ddensee riigipäewal a. 1527. Kopenhageni riigikoulu a. 1536 sai kirik Augsburgi usutunnistuse põhjusel täie wõidu. Lutheruse sõber Bugenhagen kroonis noore kuninga Christian III. ja seadis uue kiriku asjad korraks. —

Norramaa, mis sell ajal Daani maaga ühendatud oli, ja ka Islandi saar, astusivad pea emamaa jälgedesse.

2. Rootsi- ja Soomemaal. Juba aastal 1519 kuulustasid Rootsimaal wennad Dlaus ja Lorenz Peterson puhast ewangeliummi, mida nad Wittenbergi ülikoolis usupuhastajate eneste suust tundma olivad õppinud. Ja weel wabamat ruumi anti sellele, kui Gustaw Waasa aastal 1523 Rootsi kuningaks waliti. See oli juba enne kui põgeneja Lübeckis warju otsinud ja sääl palju Lutherusest kuulnud. Küüd pööris ta oma terwe tähelepanemise uue õpetuse poole. Ja nõnda tehti Westeräs'i riigi päewal otsuseks: et kõigis riigi kirikutes puhast Jumala sõna peab kuulutatama a. 1527. Teine Westeräsi riigipäew kautas wiimsed katoliku aja jäätmed a. 1544. Dlaus Peterson sai Upsala ülikooli kanzleriks ja Lorenz Peterson esimeseks Upsaala pääpiiskopiks. Terwe piibel ilmus Rootsikeeles a. 1541. Wiis maades tungis ewangeliumi sõnum ennemine rahwa südamesse ja alles siis leidis ta walitsejate warju, aga Rootsis pakkusid just walitsejad rahwale puhast õpetust. Rootsi kiriku üle walitsewad ewangelilised piiskopid.

See mees, kelle suust Soomlased esimest korda puhastatud õpetust kuulsivad oli Peeter Särkilahki, Soome rüütli soust sündinud. Wittenbergis oli ta Lutheruse õpetusi kuulnud ja õpetaja eesmärgi järel Saksamaal abielussegi heitnud. Aastal 1525 tuli ta kodumaale tagasi ja noor preester hakkas Turu (Åbo) doomkirikus ja koolides puhast õpetust kuulutama. Warane surm tegi sellele kuulutusele otsa; aga külwatud seeme tähtsas. Turu piiskop Martin Skytte oli küll ise weel waga katoliiklane, siiski edendas ta usupuhastuse asja. Ta saatis oma fulu pääle kahesja noort Soomlast Wittenbergi ülikooli õppima. Tagasi tulles, said nad kõrgemad õpetaja ammetid. Nemad põhjendasivad armastusega ja waimus- tusega Soome usupuhastuse. Kõige tähtsam neist on Mikael Agrikola. Tema töö Soomemaal kohta on igaweste mälestuse wäärt. Kui waele kalamehe poeg oli ta Perno kihelkonnas Uuelmaal sündinud. Wittenbergis õppis ta aastal 1537—1539 ja tuli siis magistri auunimega, Lutheruse ja Melanchtoni kiitusekirjadega tagasi. aastal 1554—1557 on ta Turu piiskopkonna piiskop. Tema ja Wiiburi piiskop Paulus Juusten on esimesed Soome piiskopid, keda mitte enam katoliku pruugi järele sisse ei õnnistatud.

Et selget sõna kuulutada, awas Agrikola ta ainisa hallika rahwale. Soome keelt ei oldud jenni maani kirjakeeleks weel pruukida katsutud. Seda tegi Agrikola esimest korda ja sai nõnda Soome kirjakeele isaks. Nõnda ilmus esimene Abits a. 1542 ja uus Testament Soome keeles a. 1548. Seda tõlki oli Agrikola juba

Wittenbergis alganud. — Turu kooli rektor Jaakko Suomalainen († 1588) tegi esimese Soome keelse lauluraamatu.

Küll katfusiwad Paawstlased ka Rootsi ja Soome kirikut nimelt kuninga Juhan III. (1568—1592) ajal, kes katoliku Poola printsesi abitaasaks oli wõtnud, tagasi wõita. Aga kõik oli asjata. Nimelt tegi weel Upsala kirikukogu a. 1593 otsuseks, et Rootsi ja Soome maal kolm esimest üleüldist sümboli ja Augsburgi usutunnistus kiriku õpetusele juhiks ja sihiks peawad olema.

3. Läänemere maakondades. Siiwimaal kuulutasiwad Andreas Knöpfen ja Sylvester Tegetmeyer Lutheruse õpetust Riia linnas a. 1522. Nende sammudesse pidiwad ka teised õpetajad astuma. Nimelt edendas waimustusega uut liikumist linna- kirjutaja Johann Lohmüller. Ka Tallinnas ja Tartus wõeti usupuhastust wasta. Wiimses paigas ahwardas uuendus juba mässuliseks minema, kuna sääl märatseja Melchior Hofmann Schwabenist tegew oli. Lutherus ise on enam kui üksford tärkawat wõsu Lääne mere kallastel kirjalikult kosutanud. Aastal 1523 kirjutas ta ewangeliumi sõbradele Riias Tallinnas ja Tartus ja tunnistas neile Pauluse sõnadega, et inimene üksi usust õndsaks saab. Ta walmistab neid ühtlasi risti pääle ette, mis ka neil just ewangeliumi pärast saab kanda olema. Johann Briesmann walmistas esimese kirikuseaduse, mis Saksa keelse lauluraamatuga ühtlasi a. 1530 ilmus. — Pea pääle selle aja hakkas ka waimulik Saksa ordoriif kokku langema. Tema wiimne herrmeister muutis Kuramaa ilmalikuks herzogi riigiks Poola ülemwalitsuse all, Siiwimaa langes kogunis Poola kroonu kätte, kuna Gestimaa Rootsi walitsuse alla tuli a. 1561. Siiski kinnitas nõnda nimetatud Sigismund Augusti privileeg ehk armukiri Lutheruse kiriku wabaduse ja eesõigused Siiwimaal (a. 1561).

Usupuhastuse õnnistusest saiwad sell ajal suuremalt osalt ainult ülemad seisused ja linna asunikud osa. Nii wõeraks kui enne rõhutatud talurahwale katolik usk oli jäänud, oli talle senni ka ewangeliline kirik, kui kuulutatud sõna õpetuse teel ja südamesse istutati. Seda ewangelilise kiriku esimest ülesannet hakati alles korraliselt 17. aastajal tähele panema. Esimene Gesti keelne Lutheruse wäike katehismus on küll juba 1553 trükitud, tuttawaks tegi teda aga alles prauft Heinrich Stahl a. 1632, kes ka ühtlasi esimese lauluraamatu wäljaandis.

4. Poolamaal oli sinna põgenenud Böömi wemmaste läbi juba usupuhastus ette walmistatud. Teda wõeti sääl siis Lutheruse ja Kalwini tunnistuse järele wasta. Seaduse poolest pidi sääl täis

usuwabadus walitsema. Siiski mõistsiwad paawstlased katolikkude kuningate warju all ewangeliumi edenemist takistada ja keelda.

5. Ka Ungari ja Siebenbürgeni maale leidis usupuhastus teed, Sakslaste läbi, kes sinna sisse olivad rännanud. Sakslased jäiwad Augsburgi usutunnistusele truuks, kuna Ungari Magyarlased enamiste Kalwini usku wastawõtsiwad.

§ 78.

Järg. Kalwini ehk reformeeritud usutunnistuse laiiale lagunemine.

1. Reeformeeritud usutunnistust wõeti nimelt maades pahemal pool Rheini jõge wasta, aga wäga wara pidi ta sääl, puhastuse tulest läbi käies, oma elujõudu tõendama.

Hollandi ehk Madalmaa kuningriigis olivad usupuhastuse eelkäijad juba enne Lutherust ewangeliumi seemet külwama hakanud. Siis olivad Lutheruse kirjad uut äratust sinna toonud, mida nimelt weel ta ordo sõbrad Heinrich Boes ja Johann Esch wainustusega edendasiwad. Nad pidiwad selle eest tuleriidale astuma ja saiwad nõnda esimeseks ewangeliumi weretunnistajaks. Tuhanded pidiwad nende järele weel mõõga ehk tule surma kannatama, aga ewangeliumi walgust ei jõudnud tuleriitade suits mitte finni katta. Sagedad kokkupuutumised Prantsuse ja Schweizi usupuhastuse sõbradega saatsiwad siin wiimati reformeeritud usutunnistuse wõidule.

Seesugusest tuleproowist pidi Hollandimaa kirik läbi käima, sest sääl ei olnud Karl V. käed mitte nõnda seutud kui Saksamaal. Holland oli ta pärandatud pärismaa ja sääl wähemalt katsus ta oma katoliku südametunnistuse käske täita. Weel werisemad jäljed jättis Karli poeg Philipp II. (1555—1579) õitsemate Hollandi wainude pääle. Werise wägivallega pidiwad wabamad liikumised rahwa keskel, nälg ja jänu ewangeliumi järele, äralämmastatama. Seks saatis ta wereahne herzogi Alba Hispaaniamaalt Hollandisse. See seadis ühe iseäralise werekohtu sisse, mis linnaft linna rändas. Jga maantee ääres wõis ülepuodud Protestantlasi näha. Pääle 18000 wereotsuse laskis see katolik tüger kuue aaste sees täita, misläbi ka mitmed krahwid ja rüütlid elu kautasiwad. — Selle wägivalga wasta tõusis wiimati rõhutud rahwas üles: seitse õitsemat maakonda wabastasiwad ennast Hispania ikke alt ja heitsiwad „Utrechti Ühenduses“ kokku, mille üle Wilhelm Dranien'ist walitsema hakkas a. 1579.

2. Inglismaa oli Witlefi ja tema õpilaste läbi ewangeliumi pääle ettewalmistatud. Sgal pool kuuldi rõõmuga puhas-

tatud õpetust. Aga uhte ja toores kuningas Heinrich VIII. takistas seda kõigest jõust. Ta las kis koguniste ühe raamatu „Seitsme sakramendi kaitsmine“ kirjutada, mille eest paawst teda aumnimega „Usukaitsja“ auustas. Siiski pidi just selle kuninga walitsuse ajal usupuhastus juurduma. Seks andis põhja Heinrichi enese kodune elu. Ta tahtis nimelt omaft abikaasast ennaft lahutada lasta, mida paawst keelis. Selle keelu pääle wastas kuningas julge teuga: ta lahutas Inglis kiriku Rooma walitsuse alt ja nimetas iseennast tema päämeheks. Oli see ka ainult politiline tegu, siiski oli ta Inglismaa usupuhastuse kohta väga tähtis. Ta kiskus need takistused katti, mida Rooma poolt ewangeliumi edenemisele ette pandi. Seda pruukis nimelt ewangeliumi kasuks Kanterbury piiskop Thomas Cranmer. Ja kui noor Eduard VI. (1547—1553) trooni pääle tuli, wõsus weel rõõmsamine ewangeliumi seeme. Cranmer pani nüüd kindla aluse Inglismaa ewangelilisele kirikule. Aga ahastus ei jäänud ka temale tundmata. — Troonile tuli katolik Maria, kes wägivaldaga Inglismaad uueste paawsti ikkesse püüdis paenutada. Thoomas Cranmer ja mitmed muud suriwad tuleriidal. Aga see oli ka juba wiimne katoliku aja surma wõitlus. Aastal 1558 astus kuninga emand Elisabeth trooni pääle ja tegi kõigele tagakiusamisele otja. Parlamendi otsus andis kuningale 1559 kiriku asjus ülema meelewalla. Jumalateenistus seati „üleüldise palweraamatu“ järele korda; 39 usuõpetust tehti kirikuõpetuse põhjuseks. Nende waim on Kalwini oma, kui nad ka siin ja sääl Lutheruse õpetuse poole kalduwad. Mitmed katolikud kumbed jäeti aga alale, nõnda ka piiskoppide ammet. Nõnda sündis Inglismaa riigikirik, keda ta walitsuse järele ka piiskoplikuks kirikuks nimetatakse.

Aga suur erakond rahwa keskel ei olnud uue seadlusega mitte rahul. Nad nõudsiwad puhast Kalwini õpetust, kiriku walitsust koguduse wanemate ehk presbyterite läbi, lihtsat jumalateenistust, waljumat kiriku puhastust, pühapäewapühitsust wanatestamentlises waimus. Reid nimetati sellepärast Puritaanlasteks ehk Puhtuslasteks (Purus = puhas Ladin. k.). Asjata oliwad riigi seadused ja käsud nende wasta. Puritaanlaste wõimus kaswas iga päewaga.

Puritaanlised põhjused said isearanis Schotimaal täie wõidu. Selle kohta oli nimelt tegew wali ja rauane John Knox, Schotimaa usupuhastaja, sündinud a. 1505. Raskest elujuhtumisest oliwad ta rauast loomust waljuses katoliku usu wasta weel kinnitanud. Katoliku walitsuse wasta pannes langes ta wangi. Ja kaks aastat õhkas ta siis laewa orjana, kuna ta aerupingi külge

finni oli rauatatud. Wabaks saanud, astus Knor aastal 1555 esimest korda awalikult oma walju puhastuse jutlusega üles. Raks aastat walmistas ta ennast siis weel Genfis oma ülesande pääle ette ja tuli 1559 kodumaale tagasi. Nüüd löödi pilbid ja altrid kirikutes puruks ja floostrid kistuti maha; sest Knor ütles: „Kui pesad arahawitatakse, ei tule waresed tagasi.“ Aastal 1560 kuulutas parlament presbyterlise kiriku Schotimaa riigi kirikuks. Kolm korda on Knor surma ta wastaste poolt mõistetud, fiiski suri ta loomulisesse surma a. 1572.

Aastal 1603 suri Elisabeth ja Stuarti würstisugu hakkas Inglis- ja Schotimaa üle ühtlasi walitsema. Et Stuartid mitmet pidi katoliku usuga sõbrustasiwad, ühendasiwad ennast kõik Puritaanlased Stuartide wasta. Wali Oliver Kromwell wõttis nende juhatusse enese pääle. Kuningas Karl I. mõisteti surma aastal 1649 ja Inglismaa sai puritaanliseks wabatriigiks, mille üle Kromwel wanatestamentlises waljuses walitses. Aastal 1660 sai aga Inglismaa jälle kuningriigiks. Niisamuti nimetati ka piiskoplik kirik uueste Inglismaa riigikirikuks.

Ka Jirimaal leidis usupuhastus maad. Aga et piiskoplik kirik sääl wägivalisega teel õigust otfis, ei wõinud ta mitte edeneda. Suurem jagu Jiri rahwast jäi Roomale ustawaks ja praegu on weel kolm neljandikku Jirlastest katoliku usulised.

3. Prantsuse maa usupuhastus.

Ka Prantsuse maal oli Lutheruse usupuhastus wastawõtmist leidnud ja mitmed tunnistajad oliwad tema eest märtrisurma kannatanud. Siiski hakkasiwad Prantslased pea enam reformeeritud usupuhastuse poole kalduma. Ja see ei ole ka ime. Oli ju ka Kalwin ise Prantslane ja oli ta suurema osa oma raamatutest Prantsuse keeles kirjutanud. Kuningas Franz I. († 1547) oli küll Saksamaal Protestantlastega Karl V. wasta ühes nõuus olnud, aga kodumaal kuwas ta neid tule ja mõõgaga taga. Seda tegi ka Hindrik II. († 1559.) Igas suuremas linnas pani ta keherikohitud töösse. Aga tuli ja mõõd ei jõudnud Protestantlasi arakautada. Iga päewaga kaswas nende arm. Kuninglikus õueski oli neid leida, kuningas enese sugulased Bourboni printsid Navarra kuningriigis astusiwad awalikult reformeeritud kiriku liikmeks. Kuninganna Johanna, Hindrik IV. ema, sai ewangelilise usu eest wõitlejaks, teda auustati „kalwiinlise Deborah“ nimega. Nõnda oli Bourbonlaste lipu all ewangeliline kirik tähtsaks wõimuseks saanud. Ei see wõinud teda ammugi mitte raugestada, et Protestantlasi „Hugenottideks“¹⁾ sõimunimega nimetati.

¹⁾ Hugenott — Schweizi „Gidgenosse,“ ühenduse sõber, lepingu liige, wist seepärast, et Kalwini usk Schweizi maal rajatud oli.

Bourbonlaste juhatusel all seiswate Hugennottide wasta ühendades ennaft ka üks katolik erakond: wiimse esimeesteks saiwad Guise herzogid Lothringist. Nendega ühes nõuus oli kawal kuningas-lesk Katharina Medici. Kui nüüd aastal 1560 tema poeg Karl IX. trooni pääle tuli, hakkasiwad mõlemate erakondade wahel awalikud mässjud. Kümme aastat kestis werine wõitlemine. Protestantlasti juhataas auuwäärt admiral¹⁾ Rasper Koligny ja tema mehine tegewus mõjus nii palju, et aastal 1570 Hugennottidega rahu pidi tehtama ja neile usuwabadus kinnitatama.

Guiseede erakond hakkas nüüd tõisil teel abi otsima. Protestantlaste päämeeste wasta näidati aina lahkest üles, admiral Koligny't auustati üliräga ja tähtsamad ammetid anti tema kätte. Et üleüldist lepitust toime saata, soowiti kuningas öde Margaretha Valois (Waloa) Hugennottide wägewamale warjajale, Navarra kuningale Hindrikule abikaasaks.

Pulma päew tuli ja nimekamad Hugennottid oliwad wõeraks palutud. Korraga hakkas Pärtli õõl (23. ja 24. Lõikuse kuu päewa wahel) aastal 1572 lossikell kõlama. See oli koledam surmakutse. Tellitud mõrtsukad tungisiwad igal pool Hugennottide majadesse, ükski neist ei leidnud armu, ka lapsed, waesed ja wanad raugadki hukati ära. Ka elatanud Koligny langes ise wastaste kätte. Guise herzog oli oma timukatega sinna kõige esmalt rutanud, ja waga mehikest, kuna ta ennaft palwele walmistas, surmata lastnud. Pääle wertöö wisati ta keha aknast wälja. Siis käisiwad mõrtsukad kõik uulitsad läbi, mis tõrwaküünaltega walgustatud ja ahelatega kinnipandud oliwad. — Nii woolas ojana ilma süüta weri, ka kuninglikus õueski, kus Hugennottlasti Hindriku ja ta abikaasa silma ees surmati. Karl IX. ise lastis aknast põgenejate pääle Hindrikule anti weel seda armu, et ta surma ehk misja wahel walida wõis. Wiimasest osawõttes päästis ta oma elu. — Päälinnast wiidi surma kass ka maale, kus kole weretöö uueste algas ja mitu päewa kestis. See oli kuulius Pariisi werepulm, mis 20,000 (ehk tõiste ülestähenduste järele koguniste 100,000) inimese elu ohwriks nõudis, üffi sellepärast, et nad Protestantlastesed oliwad.

Pärtli õõ sõnumet kuuldes olla kole Hispaania kuningas Philipp II. esimest korda omas elus naeratanud. Paawst lastis kiriku kellasid lüüa, tänu jumalateenistust pidada ja ühe mälestuse raha walada.

Uga seesugune rõõm oli ilmaegne. Minult kõige vähem osa oli Hugennottlastest surma saanud ja pea oli nende wõim kosunud.

¹⁾ Admiral — merewäe kindral.

Nad tõmbasivad uueste mōõga wāgimalla wasta, Karl IX. pidi neile usuwabadust lubama ja nende riisutud waranduse tagasi andma. Aga ka see kõik ei wōinud ta roojastatud sūdametunnistust wāgistada. Ta suri rahutuses ja meelt ära heites aastal 1574.

Protestantlaste lootus seisjs Navarra Hindriku pāäl, kui jälle rahutumad ajad neile āhwardasivad. Ja kui rōõmustaw oli see neile, kui just tema Prantsuse trooni ainsaks pārandajaks jāi. Aga see rōõm pidi ka mureks muutuma. Et oma seaduslikst trooni mitte kautada ja wastasid hāāli wāgistada, wāhetas Hindrik trooni eest usu āra ja astus awalikult 25. Heina k. p. 1593 katolikusse kirikusse tagasi. See oli liig raske ohwer, mida Hindrik oma alamatele tōi, mis ta sugumōõsale palju õnnetust on saatnud, kuna oodetud kasu tāie mōõduga tulemata jāi.

Üht soowi, kuusatud Hugenottlaste eest kosta, wōis Hindrik siiski mōjuwalt tāita. Wālispidi katoliklane, jāi ta sūdamest Hugenottlaste sõbraks. Nōnda ilmutas ta aastal 1598 ũlitāhtsa Nantes'i (Nangti) edikti ehk armukāju: see tegi usuwabaduse ja ũhed riigi õigused katoliklastele ja Hugenottlastele seaduseks. Ka muidu walitses Hindrik kui õige isa Prantsuse maa ũle. Aga see ei wōinud katoliklaste meele pārast mitte olla, ja juba oliwad nad koleda nōuu āra pidanud. Aastal 1610 kippus Jesuiitlane Kawailac (Kawaljak) kuninga kallale ja tegi ta elule werise otsa.

Tema järe tulijad Ludwig XIII. ja iseāranis Ludwig XIV. (1643—1715) ei kōndinud mitte ta sammudes. Nimelt pidas wiimne omaks esimeseks elukohuseks Hugenottlasi maa pāält āra kautada. Ta lastis reformeeritud koolid ja kirikud maha kiskuda, kardetawaid Hugenottlasi āra hukata, saatis omi kuulsaid dragoonlasi (sōjamehi) protestantliste maakondade sisse katoliku usu auu ũlewhelhoidma. Aastal 1685 wōttis ta Protestantlastelt wiimse õiguse, kuna ta Nantes'i armukāju tūhjaks tegi. Kui suurt kasu see aga Prantsuse maale tōi, wōib sest arwata, et rōõumise eest 700,000 õiglast, rikast ja osawat amat mujale pōgenesivad. Schweiz, Hollandi, Inglis ja Saksamaa wōttis neid rōõmuga wasta. Alles Prantsuse riigimāõs a. 1789 awas pōgenenud perekondade jāreltulijatele kōdumaa wārawad. Ja ũsna uuem aeg on reformeeritud kirikule õiguslise edenemise kinnitanud, sest 1830. aastast saadik kaitseb teda iseāraline riigiseadus.

§ 79.

Jārg. Usupuhastus Hispaania ja Itaalia maal.

1. Hispaania riiklik ũhendus Saksamaaga pidi ka esimest ewangelilise liikumisega tuttawaks tegema. Ja nōnda leidis jāāl wāra

Lutheruse õpetus wainustatud sõpru. Minult wägimalla teel katjus Karl V. keelda, et mitte alamate suurem osa usust ei langeks. Et aga siiski iga päewaga keherite hulgad kaswasiwad, pidi wiinne abi aja haiguse wasta aitama: see oli inkwifitsionikohus oma koledate ja weriste otjustega, kes tuhandid tuleriidale saatis. „Terwe Hispaania rahwas oleks keheriks saanud,“ ütleb üks selleaegne kirjanik, „kui mõjuwat rohtu kolm kuud hiljemine oleks pruukima hakatud.“ Inkwifitsioni tegewus sai nimelt siis elawaks, kui Philipp II. (1555—1598) troonile tuli.

Philipp II. oli koledam weremees kuningaga troonil, täis tuju ja toorust, kadedust, tighedust ja umbusaldust. Ta kõiki neid omadusi pruukis ta werises sõjas ewangeliumi wasta. Et oma wäge kaswatada, astus ta katoliku Mariaga Inglismaal abielusse: ja kahewõrdse toorusega kiisati siis Protestantlasi mõlemas mais taga. Pääle Maria surma pakkus Philipp oma kätt ka protestantlisele Elisabethile, kes seda aga mitte wasta ei wõtnud. Seda tahtis Philipp kätte maksta. Oma kuulsa „suure laewastikuga“ oliwad ta wäed juba Inglismaale purjutamas, aga tormiline meri walmistas sõjameestele omas süles märja haua. Kuninga mõte pidi sellepärast täitmata jääma.

Kuninga wereläsup ja inkwifitsioni rauane käsi lämmatas wiimati ewangeliumi wilja täieste ära. Aga õnne ei toonud see tooruse aeg, mida tuleriidad walgustasiwad, Hispaaniale mitte. Otsatu riigiwõla jättis Philipp päranduseks, kui ta suri. Ta kole üksi oli ka kuningaga enese lõpp. Ta were tööd hakkasiwad wiimati ta südant hirmsaste koormama. Ühes Eskuriali flooftris, mida ta ehitanud, otsis ta rahu, aga asjata! Hirmsad paised, millede sisse ussid siginesiwad, tekkisiwad ta ihu külge, funni ta koledas walus hinge heitis (a. 1598.) (Waata Ps. 31, 18; 73, 19. Sp. s. 11, 23; 14, 11.

2. Ka katoliku kiriku pesapaik Itaalia, ei jõudnud ennast usupuhastuse liikumisest täieste wabaks hoida. Juba aastal 1530 pandi Uus Testament Itaalia keelde ümber ja mõnigi hingekarjane hakkas Lutheruse ja Kalwini laimatud kirjadega sõbrustama. Üks waga munk kirjutas ülitähtsa ewangelilise raamatu: „Jeesuse Kristuse hääteust,“ millest 60,000 tükki trükiti ja mis juba paawsti õueski sõbru leidis. See sundis paawsti tegewale wastahakkamisele. Ka tema käsks nüüd uue aja haiguse wasta Hispaania rohtu pruukida: ta seabis jälle eesmärgi järele Rooma inkwifitsioni sisse, mis aastal 1542 werise waljusega lahulasti maapinnalt ärähäwitama hakkas. Wangikoda, piinamine, werepõrand, tuleriit oliwad need abinõud, mille waral ewangeliumi wasta wõideldi. Näis, nagu

oleksivad Peetruse järje ees Neero ajad tagasi tulnud. Zugemata oliwad märtrite hulgas, kes oma usku werega kinnitasivad. Kõige nimekam nende hulgas oli auuwäärt Antonio Paleario. Kolm aastat ägas ta inkwisiitsiooni wangikojas, siis kägistati ja põletati ta ära. Ülemal nimetatud raamat „Jeesuse Kristuse hääteust“ kautati juutumaks ära, nõnda et teda pea kuskil enam leida ei olnud. Maja kõrgused wirnad oliwad taht Roomas tehtud, mis põlema pandi.

Nõnda lämmatas tuli ja mõõk Itaalias usupuhastuse esimese edenemise ja ka weel uuemal ajal ei ole ta rahwa keskel aset wõtta tohtinud.

Kõigele ilmale oli usupuhastus ewangeliumi küündlaga näidanud, kui tume see walgus on, mis katolikus kirikus weel paistab, kui lagunenuid ta müürid on. Mill kombel ja teel Room aga siiski nende täielist kofkulangemist keelata on püüdnud ja mõistnud, tuleb meil nüüd lühidelt ära seletada.

§ 80.

Rooma-katolik kirik usupuhastuse ajal. Tridenti kontsilium. Jesuiitlased.

1. Suured wallad oliwad usupuhastuse äratusel Rooma^o kiriku rajadest lahkunud, mis läbi ta wõim mitmest küljest wähenenuid oli. See oli sündinud, et ta wäline ja sisemine ehitus mädanenuid tugede pääl seisis, et ta seinad uue aja wärskete tuulte wasta mitte seisista ei jõudnud. Nõnda pidiwad Roomlased ise tunnistama, et uuendust hädaste tarwis on. Siiski ei tahtnud Rooma kirik ewangelilist uuendust wasta wõtta, sest siis oleks ta oma südamesoone pidanud katki lõikama, siis oleks ta pidanud Peetruse järje mahakiskuma, ilmeksimata paawsti ära salgama. Et aga siiski sisemist kinnitust ja uuendust tungiwalt tarwis läks, katsuti seda ka toime saata, aga usupuhastuse wastases waimus, täieste wana katoliku aluse pääl: meie wõime sellepärast seda katoliku kiriku wõitlemist wastasuwenduseks nimetada.

Wastasuwenduse teenistuses seisis ka täieste Tridenti kontsilium, mida paawst Paul III. aastal 1545 kokku oli kutsunud. Ja ehk ta küll 18 aasta jooksul (kunni 1563) koosolekuid pidas, ei katsunud ta ükski kord ewangelilise seisukoha üle leppides aru teha, waid juba kontsiliumi alguses pandi ainult wanale kirikule uued lukud ette: tolm ja prügi jäi kõik seest poolt wälja pühkimata, ükski siin ja sääl kohendati wäljst müüri. Nõnda pandi usupuhastuse põhjuslausele: et inimene õndsaks saab usu läbi, õpetus

häist tegudust wasta. Niisamuti pandi püha kirja kõrwa sama auu ja wäärtuse sisse kiriklik tradition ehk muinane suusõna kõigi oma eba-õpetustega ja ekfitustega. Sell samal kombel kinnitati ka katolik sakramentide õpetus, pühade kummardamine, õpetus Rooma paawsti piiskopi ammetist j. n. e.

Kuna nõnda katolik kirik usupuhastuse walguse eest filmad ise kinni hoidis, kinnitawad ennast wanad ekfitused uue wõimuga. Mõned saiwad nüüd alles oma kindla asemel, kuna enne weel mõttewabadusel wähe ruumi oli olnud. Nõnda tõusis wana katoliku kiriku ümber uus kõrge müür, mille üle ja läbi wabaduse ja walguse kiired ial sisse ei tohtinud tungida. Enne makswad ja kontsiliumil uueste ülesseatud õpetused kuulutati ilmeksimataks ja kõik saiwad äraneetud, kes tõisiti julgewad õpetada. Kuna nõnda õpetuse tempel puhastamata jäi, ei wõinud parandused eeskojas, nagu waimuliku seisuse parem ülewaatamine j. n. e., mis küll ette wõeti, mitte palju mõjuda.

Nõnda sai käesolewal ajal katolik kirik selle wälise tegumoe, mis jääses waljuses ja külmuises waba liikumist keelses täna päewani samaks on jäänud. Et see nõnda pidi tulema, seda seletawad meile weel mitmed järjerikad juhtumised, mis wastasuwenduse aja sisse langewad. Kõige tähtsam nende hulgas on aga „Jeesuse seltskonna“ asutamine.

2. Jeesuse seltskond ehk Jesuiitlaste ordo. Wanad mungaordod, kes paawsti järge kõige enam oliwad toetanud, oliwad fiiski jõuuta olnud, kui usupuhastuse tuuled wana ilma alust oliwad kõigutama hakanud. Ka siin oli uuendust ja kinnitust hädaste tarwis, kui katolik kirik oma tähtsust täieste ei tahtnud kautada. Seda uuendust kiriku sisemises ja wälimises tegewuses pakkus talle uus asutus, mis ennast „Jeesuse seltskonnaks“ nimetas.

Selle põhjendaja oli Ignatzius Loyola, kes Hispaania rüütli soust aastal 1491 sündinud on. Noor rüütel oli Pampe-loona linna Prantslaste wasta kaitstes raske haawa saanud ja pidi kaua walusas haigewoodis wiibima. Oma pitka aega wiitis ta rüütlite ja pühade lugusid lugedes. Wiimsed liigutawad nõnda ta haiguse ja walu läbi ärritatud waimu, et ta terweks saades oma terwet elu neitsile Marijale, pühale isale ja wõitlusele kezerite wasta pühendada tõutas. Aga pea märkas Ignatzius, kui ta terwe oli, et ta seda ülesannet mitte mõõka kandes täita ei jõuaks, et tall seks nimelt weel waimuharimist ja mõtteteramust tarwis läheb. Juba 33 aastat wana, läks ta sellepärast weel laste sekka, õppis raudse usinusega Ladina keele kätte ja uuris siis weel mõtte- ja jumalus-tarkust. Nääle selle kinkis ta oma waranduse waestele, pani kerjus-

riided selga, oli wali oma liha tallitsema ja wooruses ennast harjutama. Pariisis ühendas Ignatius ennast kuue oma meelse mehega, kes põlewas waimustuses kasinuses ja waesuses tõutasiwad elada ja paawsti soowi järele katolikku kirikut teenida (a. 1534). Pitkema mõtlemise järele kinnitas paawst nende ühenduse ja nimetas seda „Jeesuse seltskonnaks“ a. 1540. — Ignatius Loyola sai 1540. ise esimeseks ordoülemaks ehk kindraliks. Ja kui tema aastal 1556 furi astusiwad tema sammudesse mehed, kes waimu annete ja meele kindluse poolest temast weel ülekäisiwad, Jakob Lainez ja Franz Borgia. Nemad paniwad Loyola asutusele uue aluse ja põhjendasiwad tema ajaloulise tähtsuse.

Suba Jeesuse seltskonna siemine seadlus pidi talle ühe mõjuduse andma, nagu seda ühelgi ordol enne ei ole olnud. Sest see seadlus on tõeste nii korralik ja kohane oma lõpufihi tarwis, nagu seda maa pääl ühel suuremal seltskonnal ial enam pole olnud. Ordo sisse wõeti pääle kahe aastase proowiaja ükski neid wasta, kes ihu ja waimu poolest terwed ja rammukad oliwad. Kolme mungatõutust, sõna kuulmist, waesust ja kasinust, peawad ka nemad täita lubama. Ja kes ial tähtsamasse asemesse soowis astuda, pidi neljandamaks weel lubama: tingimata sõnawõtlik paawsti meelewalla wasta olla. — Paawsti paremana käena walitjes siis ordokindral, kes Roomas asus kuninglikus wõimuses terve ordo ja nimelt tema ülema ringi üle, kus ordo tähtsamad mehed paika oliwad leidnud. Ordo ülemast ringist walitseti need, kes usalduse wäärt, alamate ringide juhatajateks. Nõnda pandi iga mees ta annete mõõdu järele parajasse paika. Ja kuna ordokindral iga liikme liikumise üle kõige ligemat teadust sai, kuna kõik wastastikku üksteise üle walwasiwad, oli korraga üks asutus loodud, kus tuhanded liikmed maade ja riikide sees aina ülema wõimuse soowi järele, tema ohjadest ennast pidiwad juhatada lastma. Ordo kasuks pidi kõik ärasalatama, mis muidu inimesel weel püha on: isamaa, sugulus, sõbrus, oma mõte, oma mõistus, ja südame tunnistustki.

See ühtlane, aga siiski tuhandeliikmeline asutus, nagu teda kawalamine ükski inimese mõte enam ei mõistaks kokku sepitseda, tahtis üks wõitluseordo olla. Paawstite käsu pääle tahtis ta katolikku usku kaitsta ja ewangelilist tunnistust maa päält ärakautada. Kloostrite müüride taga ei wõinud ta seda mitte, sellepärast astus ta säält wälja ja otjis keset ilma enesele töowälja. Kõik seisused ja elukorrad pidiwad Jesuiitlaste teenistusesse astuma, et nemad maailma üle walitseksiwad. Ülikoolide õpetoolid, noore sou õpetuse, ka würstide kaswatuse ja troonile tõstmise kiskusiwad nad eneste kätte. Samuti riisusiwad nad krooni ja elugi neilt, kes nende

tahtmist ei täitnud, näituseks Hindrik IV. käest, kuna nad tunnis-
tasivad: „Meie ei võta kuningaid wasta, kes kuningad meie keskel
ei ole. Meie oleme maailma ohjad!“

Et seesugusel tähtsusele jõuda, lämmatati südametunnistus ära,
ristiusu nõudmised pandi kätte alla, selle asemel anti lihameelsele
elutegewusele ruumi, mis Jumala käsule risti wasta käib. Mitte
ei küsitud, mis nõuab tõde ja auusus, waid mis on ordolo kasulik?
Ja nõnda said järgmised põlastawad põhjused pruugitawaks:
„Lõpusiht pühendab abinõuu!“ s. o. kui aga üks tegu
katolikule kirikule kasu tuua tahab, olgu ta ka kiritöö, siis on ta
Jumala meele pärast. Lubamine ja wanne ei pruugi
nõnda täidetud saada, kuista sõnad kuuluvad, waid
nõnda, kuis tõutaja omas „mõttes seda sala on tähen-
danud.“ See on Jesuiitlaste kuulus ja põlastaw mõtte era-
määrus, mis ka walewande võimalikuks teeb. „Suur tarkus
wähema pühadusega on enam, kui suur pühadus
wähema tarkusega.“

Et siis Jesuiitlased seesuguste põhjusedega maailma ära-
wõitma hakkasivad, politikka, teadust, haridust oma teenistusesse kiskudes,
pole imeks panna, et nende mõjudus tõeste ajalouliseks ja üleüldiseks
sai. Nõnda oli ordol 70 aastat pääle afutaja surma ligi 16,000
liiget, kes katoliku kiriku teenistuses ja ewangeliumi wasta wõideldes
poole ilma üle oma wõrgu olivad tõmmanud. Et ewangeliline kirik
seesugusest suurearwulisest wõimusest mitte maha surutud ei ole
saanud, juba see tunnistab meile, et ta ennast mitte inimeste waimu
ja sõna pääle ei põhjenda.

Üleilmalise paawsti wõimuse pärast hakati Jesuiitlasi ka kato-
likkudes maades kartma. Nõnda aeti nad aega mööda Portugalist,
Prantsuse maalt ja ka Hispaaniast wälja. Riikide nõudmist pidi
ka Roomgi kuulma ja waga ja wabameelne paawst Klemens XIV.
lahutas ja lõpetas Jesuiitlaste ühenduse kõigis maades ära a. 1773.
Üks aasta pääle selle suri Klemens kihwti surma. Aga sala püüdis
ordo edasi elada. Oli ta ju ka enne enam pimeduses kui walguses
kõndinud, salateede pääl wõimusele saada mõistnud. Ja just kohane
on ordo kindrali Franz Borgia sõna, kes kord olla ütelnud: „Kui
talled oleme sissehiljunud, kui hundid walitseme meie, kui koeri
aetakse meid wälja, aga kui kottkad tuleme jälle tagasi.“ Wiimast
lauset püüdis paawst Pius VII. a. 1814 täita, kui ta Jesuiitlaste
ordo uueste elusse kutsus. Sest ajast saadik on nad jälle, kui ka
enam saladuses, kui awalikult, tegewad. Wenemaal on keiserlik ukas
a. 1820 saadik nende tegewuse ära keelatud. Ka Saksa riigiseadus
ei luba neile mitte asupaika.

§ 81.

**Järg. Katoliku kiriku missiooni tegevus. Tema sisse-
mine elu ja olu.**

1. Suured maade ülesleidmised, mis usupuhastuse eel olivad käinud, äratastivad katolikus kirikus pea hinna tõisel pool maailma merefid selle kahanemise eest tasumist otsida, mida ta kodumaal mitte ei jõudnud keelda. Ja nõnda avas nimelt katolikule kirikule ennast lootusrikas missiooniväli, kuna maailma kaubaasjandus just katolikkude riikide käes oli. Sääal oli üks põld, kus ka Jesuitlased auusat tööd mõistivad teha ja seda ka oma jagu tõeste teinud on.

Franz Xaver, Loyola sõber, sai Indlaste apostlik. Tulise vaimustuse ja apostlike lihtsusega kandis ta ristisõnumit just põlatud ja rõhutud Pariate juurde. Ta ristis neid sadatuhandete kaupa. Ka Jaapanisse tungis ta sisse ja walmistas ennast juba Hiina riiki minema, kui ta 1552 suri. Mis ta alganud, edendas Robert Nobili, kes ülema Brahminide seisuse ehk kasti ristiusuga tutvustas, kuna ta ise nende kombid ja mõttid auustas ja tähele pani. — Ka Jaapanis näis Xaveri töö õitsema hakkawat, aga Katoliklaste eneste lahutused ja muud takistused lämmatastivad loodetud wilja suutumaks ära. — Niisamuti asustivad Hiina maale katolikud kogudused, mis aga liig palju kristlikku sisu Confuciusse õpetusega segastivad. Ka Ameerikasse ja Lääne-Indiasse astus katolik kirik kindla sammuga sisse. Aga kahjatseda jääb, et suuremal osal see liikum tegevus ainult välispidine oli ja rahwaste südamid mitte uuendada ei jõudnud. Niisama oli suur eksitus, et katolik missioon rahwastele, kelle juurde ta tuli, ka inkwisiitsiooni kohtu kingituseks tõi. Üksi Brasiilias ja nimelt Paraguay maa-
konnas seisis Jesuiitlaste missiooni tegevus tõeste õigel raal. Nad õpetastivad ja haristivad sääal metsinimesi ja asustastivad Paraguay'sse täie wabatriigi, mis lahke ja inimlike walitsuse all 80 aastat õitsis.

2. Usupuhastuse tormide wasta mõideldes ei wõinud katoliku kiriku sissemine elu ja olu kõiges ommeti mitte wana astme pääle jääda. Wasta tahtmist pidi siin ja sääal uue aja sundusel uus elamus ärkama. See ilmub nimelt uute seltskondade ja ordode asutuses, milledest mõned õnnistusrikast tööd on teinud. Iseäranis on nimetada „Saigetallituse naeste=ordo“, mida Sales'i krahw Franz ja Franzisca Chantal asustastivad. Vincenz 1610.
Paula'st püüdis wendade häda ja puudust parandada ja asutas „halastajate õdede seltsi“, kes armu ja halastuse tegemuse 1634.
oma elukohuseks mõtstivad. Need on asutused, kust ka ewangeliline kirik midagi on õppinud.

Ra kiriklik kunst on usupuhastuse ajal tähtsaid toodeid loonud. Küll suri Raphael Sanzio, maalija kunsti ülem meister, juba usupuhastuse algusel (a. 1520), kuulus oma Kristuse, Maria ja püha perekonna piltide poolest. Aga nii sama imelised on ka Correggio (Korredshio) ja Titian'i maalitused. Itaalia laulik Torquato Tasso laulis „wabastatud Jerusalemaast“ keskea rüütliaga ülendades. Hispaania laulik Calderon avaldas luulerikastes piltides ristiusu saladusi. — Ra kiriklik muusika astus suure sammuga edasi, sest Palestrina ja Allegri wägewad wiisid andsiwad talle wabamat liikumist ja uut elawust.

§ 82.

Homnikumaa ehk Greeka kirik.

1. Kui Türklased aastal 1453 Konstantinopoli ära wõitsiwad, jäiwad Konstantinopoli patriarhid küll Greeka kiriku ülemaks juhatajaks. Siiski oliwad nemad kui terwe waimulik seisus, mitmetepidi sultanite käsuga ja woli alused. Need kauplesiwad kõrgemate kiriku ammetitega ja takistasiwad oma rahaahnujega kõigiti kiriku edenemist ja elu.

Küll oleks Greeka kirik sest rõhutusest pääsnud, kui ta ennast Roomaga oleks ühendanud. Aga ühendus oli wõimata, et Greeklased ennast mitte paawsti wõimuse alla ei tahtnud heita. Ra Lutheruse kirikuga on ühendust korda saata püüetud. Aastal 1559 oli diakon Demetrius Mysos mitu kuud Melanchtoni juures Wittenbergis ja wõttis ühe „Augsburgi usutunnistuse“ kaasa. Üks kümme-kond aastat pääle selle oliwad uued arupidamised patriarchi Jeremia II.-ga. Aga et wiimne Augsburgi usutunnistusega põhjusmõtetega mitte kokku ei leppinud, jäi ühendus tulemata.

Enam kasu näis ühendus reformeeritud kirikuga tõutawat. Kyrrill Lufaris Randia'st oli Genfis ennast Kalwini kirikuga tutwustanud ja soowis omalt poolt wäga, et homnikumaa ennast reformeeritud kirikuga ühendada püüaks. Muud Greeka piiskopid ei olnud aga mitte selle poolt. Jesuiitlased kaebasiwad sultani ees ühenduse soowija pääle. See lastis teda, kui oleks ta äraandja ja riigisüüdlane, finni wõtta ja ärauputada (a. 1638).

2. Välispidi oli Greeka kirik selle läbi uut kinnitust saanud, et tema tähtsam haru Wene maal ennast oma jalgade pääle wahel ajal oli seadnud. Tsaar Feodor Iwanowitsch asutas nimelt Moskwa linna a. 1589 patriarchi ameti, kes Wenemaa Greeka kirikut pidi juhutama. Sest saadik on Wene tsaarid Homnikumaa kiriku kaitsejaks saanud. Pea aegu sellamal ajal katsus aga ka katolik kirik

Greeka kirikust üht jagu oma võimu alla võita. Pool sunduse, pool meelitamise teel asutasivad Jesuiitlased Poola- ja Ohtu-Wene-maal ühe koguduse, milles Greeka ja katolik kirik ühte olivad fulanud. See on Greeka ühendatud kogudus ehk Brest ühendus, asutatud a. 1596. — Kõigi seefuguste ühenduse mõtete wasta pani Kiewi metropolit Peetrus Mogilas ühe usutunnistuse kokku, mida a. 1643 Konstantinopoli kirikukogu 1643. wasta wõttis ja „katoliku ja apostliku kiriku õige-usuliseks tunnistuseks“ nimetas. See on Greeka koguduse katekismus, mis usust, armastusest ja lootusest kõneldes, selle kiriku tähtsamad õpetustükid äraseletab.

3. Õpetuse poolest seisab Greeka kirik katolikule kogudusele lähemal kui Ewangeli-kirikule. Kuid järgmise punkti pääle pani ta iseäralise rõhu: Püha waim käib Nfast wälja, ei mitte Nfast ja Pojast, nagu Ohtumaa kirik õpetab. Ka Greeka kirikul on 7 sakramenti, üksi aga p. õhtusöömaajas saab ka kogudus leiba ja wiina, mida ka lastele wäljajagatakse. Nistides kastetakse laps täieste wee alla. Abielu on alamale waimulikul seisusele lubatud. Õpetus puhastusest jääb wastawõtmata, kuna paastumine, pühade auustamine, tradition ehk suusõna piibli kõrwas õigeks armatakse.

Greeka jumalateenistus on misja, mis terwet ilmutuse lugu piltlikult tahab kirjeldada. Tutlusel ei ole sääl mitte aset. Seda peetakse alles uuemal ajal jumalateenistuse lisana. Ka koguduse laul puudub, laulmist toimetab kiriklik koor. Dreid ega pinka ei ole mitte kirikus. Kogudus seisab, kuna jumalateenistus kestab, lööb waheldi risti ette ehk kumardab maha ja awaldab seeläbi oma waga õjawõtmist pühast tallitusest.

§ 83.

Kolmekümne aastane sõda.

1. Augsburgi usurahu ei jõudnud Protestantlastele täit usu-wabadust mitte kinnitada. Üksikute südametunnistus ei tohtinud ennast mitte weel wabalt liigutada. Alamad pidiwad riigiseisuste ehk maa ülemate usku tunnistama, ehk usu pärast kodumaa maha-jätma ja wälja rändama. Pääle selle pidi „waimulik eramäärus“ tüli iduna ilmuma, et ta kiriku maa ja waranduse katoliku kiriku külge köitis, kui ta peremehed Rooma tunnistust maha oliwad jätnud.

Segadused läksiwad nimelt sest ajast suuremaks, kui katolik kirik wastas-uuenduse läbi oma seisukohta kinnitanud, Jesuiitlased ta lange-waile müüridele uusi tugesid ette oliwad pannud. Nii hakati esmalt Põhja- ja siis Lõuna-Saksamaal Ewangeli-usulisi tagakiusama, wägi-

walla teel neid uueste Rooma ifke alla paenutama. Rõik uulitsjad oliwad põgenejaid täis, kes ennemine isamaad, kui usku tahtsiwad maha jätta. Ja seda õnnetust tegiwad Jesuiitlased wiimati nõnda kibedaks, et uus wõitlus tingimata tulema pidi. Et usumarandust kaitsta, ewangeliumi walguft uue pimestuse eest päästa, pidiwad ka Protestantlased mõõka tõmbama. Nõnda algas werine 30 aastane ufsusõda, mis 1618—1648 mäsfas.

1608. 2. Aastal 1576 oli keiser Rudolph II. troonile tulnud. Tema oli täieste Jesuiitlaste kaswatusel all seisnud ja rõhus Protestantlasi, kus ta aga wõis. Need lõiwad sellepärast aastal 1608 üheks kaitselepinguks ennast kokku, mida nad „Union“ eht „Ühendus“ nimetasiwad. Selle ühenduse wasta asutasiwad juba a. 1609 katolikud würstid wastaslepingu, katoliku „Liiga.“ Siiski pidi samal aastal keiser Rudolph II. Böömi Protestantlastele armufirja kinkima, mis neile ühed õigused Katoliklastega finnitaf. Rudolphi järeltulija, keiser Mathias sei pannud seda aga mitte tähele, waid keelis Protestantlasi firikuid ja koolisid Böömi maale ehitamast.

Protestantlaste kannatust oli keisri enese sõnamurdmine ja umbustawus lõpetanud. Matthias Thurni juhatusel all tõusiwad nad awalikult ülekohtuse wägivalle wasta üles. Suur falk tungis Praagi losfi ja wiskas keiserlikud nõuunikud Martiniz ja Slavata afnast wälja 23. Sehef. p. 1618. Pea pääle selle waliti Ferdinand II. (1619—1637) Sakfa keisriks, aga Protestantlased ei mõtnud teda mitte wasta, et ta ewangelilise usu ja Böömi wabaduse wastane oli. Nad nimetasiwad Pfalzi kurwürsti Friedrich V. Böömi kuningaks, kes pisartega filmis krooni wasta wõttis. Aga tema ei olnud mitte see mees, kes käesolewal ajal oma kõikumat trooni, weel wähem ewangelilise usu wabadust, oleks kaitsta jõudnud. Baieri herzog Maximilian tungis oma wägedega Böömi maale ja krahw Tilly wõitis Praagi ligidal „Walgemäe“ juures a. 1620 täieste ewangelilise Ühenduse üle. Friedrich pidi põgenema ja langes riigiwande alla. Tähtsamad Protestantlased pandi wangi, kardetawamad nende hulgas mõisteti surma. Woli ja wõimus anti Jesuiitlaste kätte ja kes weel omaft usust tahtis finni pidada, pidi wäljarändama. Ewangeliline Ühendus läks hingusele ja aastal 1624 ei olnudki enam protestantlist sõjawäge olemas.

1620. 3. Nii oliwad Protestantlased jõuuta ja rammuta, et nad ennast mitte kõik ühe lipu alla ei ühendanud. Aga keisri wõimus kaswas selle wasta iga päewaga. Tilly kõrwa astus weel kawal ja ofaw Wallenstein keisri teenistusesse, kes oma kae pääle 40000

meest kofku korjas. Nii täitis siis pea sõjakära poole Saksamaad ja Tilly ja Wallensteini wereraad näitafiwad, et keiser mitte üffi Böömlasi karistada ei tahtnud, waid et ta terwelt Saksamaalt ewangelilist ufutunnistust ärähawitada püüdis.

Küll astus selle eest ka Daani kuningas Christian IV. wõitluse wäljale. Aga et Protestantlased ühel jõuul ja nõuul mitte talle abiks ei heitnud, wõitis Tilly (a. 1626), kuna Wallensteini wäed rööwides ja riisudes kunni Stralsundi müüridene laenetafiwad. Keiser oli tõeste terve Saksamaa peremees ja awaldas a. 1629 oma kuulsa käsu: Protestantlased peawad kõik kiriku warandused, mida nad Passaw'i lepingust (1552) saadik omandanud, katolikule kirikule tagasi andma. Kalmiini kiriku liikmed ei pea usurahust mitte osa saama ja katolikud seisused tohiwad keelmata omal maal ewangelilist tunnistust maha rõhuda. —

1629.

See oli wägiwaldne käsk, mis tuhandete südametunnistust jalgade alla sõtkus, ewangelilise kooli ja kiriku warandust, mis seaduse teel ta omaks oli saanud, rööwis ja riisus. Ahastuse hüüud kõlasiwad läbi protestantlise Saksamaa ja meelt äracheites taheti „enne seadust ja kombet ärawisjata, Germaniat jälle metja laaneks muuta,“ kui tagasiandmise käsku täita.

Et aga keisri käsk mitte üffi ahwardus, waid fibedam tõde oli, näitafiwad keiserlikud kindralid, kes oma palga-soldatitega Saksamaad riisufiwad ja laastafiwad. Häda ja oht, mida keel ei jõua wälja kõnelda, sammus igal pool nende jälgedes. Seda pidi iseäranis Magdeburgi ümberkaudne maa fibedalt maitsuma. Raua kestis kindluse enese ümberpiiramine. Aga ka ta wägiline wastapanemine oli asjata, kuna mujalt abi ei ilmunud. Lehekuu 10. päewal wõttis Tilly tormiga linna, lastis 30,000 inimest halastamata ärahukata, muutis kange linna tuha hunikuks. „Jerusalema ärähawitamisest saadik ei ole seesugust wõitu mitte nähtud,“ wõis ta keisrile kirjutada. Aga just hirmsamal hädatunnil oli Issand wõimurikka abimehe äratanud. (Waata Jes. 44—45). Sest juba a. 1630 astus Rootsi kuningas Gustav Adolf 15,000 jumalakarliku soldatiga Pommeri randa.

4. Gustav Adolf oli anderikas, wägew ja kõrgeste haritud kuningas, aga ka waga mees, täis põlewat ufuelawust ja kõigest südamest ewangeliumile ustaw. Ka sõjapääliku kohustega küllalt tuttan, astus ta Saksamaa pinnale just aastafada pääle Augsburgi ufutunnistuse awalduse, kui mõjum ewangelilise usu eestkostja. Ta sõjawägi ei olnud mitte palgalised, nagu Wallensteini oma, kes mitme maa riisemetest oliwad raha eest kofku korjatud.

Kad olivad jumalafartlikud alamad, kes oma kuninga ja usu eest mõitlefiwad, kes kindlat korda ja kohut ka enese keskel ülewal pida-
fiwad. Nii ilmus pea, et kuningas mitte maadewõitja, waid usu-
päästja tahtis olla. Ja kui ka mõni würst weel kahtlane oli,
ewangelise rahwa südamed tufsufiwad Rootsi kuninga poole. Tema
lahkus ja tõsine jumalafartus oli need mõitnud. Sest kuna koda-
nikud ja talunikud keiserlikkude wägede läbi palju kannatama pidiwad,
kaitfis Rootsi kuningas nende elu ja warandust, ka krossi wäärt ei
lastnud ta neilt maksuta wõtta.

1631. Breitenfeldi küla juures Leipzigi ligidal juhtufiwad
Gustav Adolf ja Tilly kokku. Wiimne, mõitja 36 lahingis, sai
fiin täieste wõidetud ja pidi põgenema. Rootslased sammufiwad
ta järele ja mõitfiwad uueste Lechi jõe ääres ta üle, kus ka
Tilly langes.

1632. Wõitja wasta pidi lahti lastud Wallenstein astuma, keda keiser
jälle ülemaks päälikuks tegi. Lützeni linna juures oli otsus-
mõitlus oodata, selle paiga ligidal, kus kuningas aasta eest oma
wõidutee oli alanud. Käes oli 6. Märdikuu p. 1632. Palwega
päewa algades ja Lutheruse laulu: „Meil tuleb abi Jumalast“
lauldes, algas kuningas werist lahingut. Mitu tundi wõideldi mõlemal
pool ühesuguse osawusega ja wahwusega. Sääal nähti korraga kuninglik
fõjahobu ilma ifandata mööda tormawat ja läbi Rootsi rügimentide
kõlas leinafõnum: Kuningas on surnud! Ja nüüd alles hakkas päris
mõitlus mäsfama. Et unustamata kuninga surma tafuda ja ühtlasi
ufukrooni kaitsta, mõitlefiwad Rootslased löwi rammuga. Wõit jäi
nende kätte. Wallenstein pidi taganema. Ka keiserlikus wäes oli
wahwa rüütel krahw Pappenheim langenud. Aga suurem oli
mõitjate kahju. Suur ewangelilise usu wägilane oli langenud!
Selle waimu wiimne würstlik wõsu, mis 16. aastafaja tunnistajaid
oli elustanud, Lutheruse usu wägew waga ja jumalamaimustatud
katsija oli hauda wäunud!

5. Lützeni lahing tegi werises mõitluses otfufe, kui ka waenu
wanter weel 16 aastat edasi weeris. Sõjariistade kaalumine kinnitas
ka ufutunnistuste feifu. Pittkalifest sõjast, mis maa ära kurnas, ei
olnud kellegil enam röömu. Rahu ihaldas iga mees See tehti
1648. wiimati 24. Wiinakuu päewal a. 1648 kindlaks. Et seks mõjuwalt
Westfali linnades Münsteris ja Osnabrückias nõuu oli peetud, nime-
tatakse teda Westfali rahuks.

Westfali rahu kinnitas Passaw'i lepingu ja Augsburgi usurahu
ja täiendas mõlemad weel: Rõik Protestantlased, ka refor-
meeritud kiriku liikmed on samade õiguste ofalised,

nagu Katoliklased. Ewangelise kiriku warandus jääb puutumata selleks, mis ta aastal 1624 oli.

6. Kraarmamata hädaohtu oli kolmekümne aastane sõda Euroopa maale toonud, suurema jahu Saksa maast oli ta tühjaks laaneks muutnud ja tema wälise jõuu kauaks ajaks kängu pannud: aga usuwabadus oli marude mäsus päästetud saanud. Ühed õigused usutunnistuste wahel õpetasiwad üksteist wastastiku auustama ja kannatama, lepplikult üksteisega ümberkäima.

Nii oli wõitlus, mis sõna wael alganud, mida mõõga wael edasi wõideldi, ewangelilisele kirikule täie eluõiguse kinnitanud. Ja usuwabaduse lipu all wõis ta nüüd rõõmfaste edeneda ja kosuda.

C. Usupuhastuse aja sissemine wõitlemine, elu ja osu.

§ 84.

Sahud: Ümberristijad ja Unitaarlased.

1. Usupuhastuse wägew liikumine käis kõige esmalt katoliku kiriku wasta. Sellepärast oli see üsna loomulik, et mitmed mõtteringid, mis katoliku koguduse nõudmisega kokku ei sündinud, ennast usuuuenduse lipu alla kogusiwad, ehk nad muidu täieste tõise waimu lapsed oliwad. Selle läbi sündisiwad usufeltsid ehk lahud, mis katolikust kirikust ennast lahti lõiwad, keda aga ka ewangeliline kirik mitte omaks ei wõinud tunnistada. Tähtsamad nende hulgas on Ümberristijad ja Unitaarlased.

2. Ümberristijad on meile juba tuttawad. Nende esimene märatsimine leidis aastal 1535 Münsteris werise otsa. Sellega ei kadunud aga weel nende mõtted. Menno Simons, üks endine katolik preester, teadis neile päälegi weel uut kindlust anda. Tema kogus umbes a. 1540 nende jäätmed Hollandimaal waiksaks koguduseks, kust nad ka muude maade sisse teed otsisiwad. Tema järele nimetatakse seda usulahku ka Mennoniitlasteks.

Mennoniitlased keelawad lasteristimist, sõjateenistust, wannet ja pruugiwad jalgade pesemist kui sakramentlist püha tallitust. Nende püüd on omas koguduses pühade osasaamist tõeks teha. Muidu on nende õpetused reformeeritud kiriku põhjusmõtetega omased. Wälispidi oli Mennoniitlaste elu auus ja laitmata. Sellepärast wõeti neid mitmel maal riikliku warju alla. Kõige rohtem leitakse neid Ameerikas.

Mennoniitlastega sugulased on Inglismaa Baptistlased ehk Ristimise sõbrad. Ka nemad keelawad laste ristimist, peawad ennast pühade koguduseks ja nägemata kiriku ainsaks awalduseks.

Oma lahu suurendamises on nad üliagarad. Nimelt uuemal ajal on nad, on baptistiline misjon, suuremal mõõdul tegem olnud. Ka meie maalegi on Baptistlased oma võrgu wälja heitnud.

3. Unitaarlased. Kuna usupuhastajad katoliku kiriku eksiõpetuste wasta tunnistasiwad, astusiwad jälle mõned seefugused efsitajad üles, nagu nendega wanal kirikul wõitlemist oli olnud. Nad salgasiwad nimelt kolmainisuse õpetust ja tahtsiwad Unitaarlased olla, see on, ühe olemuse auustajad. Kristus oli nende filmis ainult waga inimene, sakramendid tähenduslised tallitused ilma fifemise wõimuta. Tähtsam selle ebaõpetuse kuulutaja oli Michael Serveet, keda Kalwin ärapõletada lastis.

Speäraliseks usufeltsiks ühendasiwad Unitaarlasi Itaalia mehed Läljus ja Faustus Socinus, wiimne on esimese wenna poeg. Faustus uuris pääle Läljuse surma ta kirju, põhjendas ta õpetust sügawamine ja asutas nimelt Poola maal kogudusi. Ta suri aastal 1562. Unitaarlasi nimetatakse kohe Socinuse järele ka Sociniaanlasteks.

Poola Sociniaanlastel oli Rakaw'i linnas juba üks gymnasium ja trüükoda. Aga aastal 1640 ajasiwad Jesuiitlased nad Poola maalt wälja. Mitmed leidsiwad põgenedes surma. Nende jäätmed aga kogusiwad ennast Siebenbürgeni maale. Röige rohkem on neid praegu Ameerikas.

§ 85.

Õpetus ja tunnistus. Ühenduse-kawa.

1. Ristiust tahab osadust Jumala ja inimese wahel põhjendada, inimesele ühendust Jumalaga wõimalikuks teha. Selle ühenduse tee seletuses on õhtumaa kirikud üksthõisest lahus. Rooma kogudus tahtis loomulist ja inimlist olu ristiustu saladustes ta jumalise oluga ärasegada. Leib ja wiin muutub Kristuse jumaliseks ihuks. Paawst on ilmeksimata Jumala asemik. Rooma kirik tahab ristiustu saladusi näha. Reformeeritud kirik tahab jumalist ja inimlist olu üksthõisest ära lahutada. Nad käiwad üksthõise kõrwas, nende ühendus pole mitte tõsine, waid üksi waimlik. Taewalik armuand ja nähtaw olu sakramendis saawad lahutatud, nõnda et wiimne oma ülema tähtsuse kautab. Reformeeritud kirik tahab jumaluse ja inimese ühendust mõista.

Wõlemate kirikute ükspoolsusete wasta ja tõtt nende kahe keskwahel otsides astub Lutheruse kirik üles. Tema tahab ristiustu saladusi uskuda: uskudes mõtab ta jumaluse ja inimlisuse ühendust seletada. Ja see on talle nii tõsine ja elaw, nagu meie Jssandas jumalik ja inimlik loomus wastastiku lahutamata ja jagamata

ühendatud on. Väest, mis Kristusest välja käib, ei ole talle küll. Palja äratuse asemel nõuab ta tõsist ühendust oma Lunastajaga. Ta usub sellepärast, et p. õhtusöömaajas Issanda tõsist ihu ja verd leima ja wiina all, meile süüa ja juua välja jagatakse, usklikkudele õnnistuseks, umbusklikkudele hukatuseks.

2. Alles usupuhastus andis kõigewägemale Jumalale jeda auu, mida Rooma uhkus oli pimestanud. Roomas õpetati, et inimesele pääle langemise wabadus hää ja kurja wahel walida on jäänud. Selle wasta finnitab usupuhastus uueste õpetuse pärispatust: Meie loomus on täieste rikutud, meie tahtmine on seutud ja ori ja käib kurja pääle. Patt, mida meie ema ihust juba kaasa toonud, walitseb nõnda meie sees, et meie iseenesest kõigele hääle kõlbamata oleme. Ka tema saab meile süüks, et meie jeda pärandatud himu teuks laseme saada. Sellega wõeti katolikult omaõigusest tähtsam tugi. (Meie esimene usuõpetus.)

Sellepärast ei wõta usupuhastus Jeesuse Kristuse kõrwas muud asemikka ka mitte wasta. Tema weri ja kannatamine päästab meid patu hukatusest, mitte preestrid ja nende ohwrid. (Tõine usu õpetus.)

Kuida saab aga see igawene äralepitamine meie omanduseks? Kuidas saab iga üksik kõikumata õnnistuse kindlust? Kuidas saab sell põhjusel tõsine elupühadus tegewaks? Ka nende küsimuste pääle anti kindel wastus. Kolmandamas usuõpetuses tunnistati: „Mina usun, et mina omast meelest ja wäest mitte ei wõi Jeesuse Kristuse oma Issanda siise uskuda, ega tema juurde saada.“ Ühtlasi peeti sest kinni: pühitsuses ehk õnnistuse kättesaamises on tähtsam tükk pattude andeksandmine ehk õigeks mõistmine Jumala ees. Meie õigeks saamine ei ole siis mitte meie teenistus, waid üks jumalik otsus, kuna Jumal Kristuse pärast meie pattude pääle mitte ei taha waadata. Kii loeme siis Augsburgi usutunnistuses (Sp. 4): „Pattude andeksandmist ja Jumala ees õigeks saame meie armust Kristuse pärast usu läbi, kuna meie usume, et Kristus meie eest kannatanud on, et tema pärast patt andeks antakse, elu ja õigus kingitakse. Sest jeda usku tahab Jumal õiguseks enese ees pidada ja meie omaks arwata, nagu p. Paulus Rooma rahwale 3. ja 4. p. t. kirjutab.“ Jumal ei tee meid sellepärast mitte õigeks ja usk ei ole ka mitte ainult armu kuulutuse tõekswõtmine, nagu katolik kirik õpetab: Jumal mõistab meid õigeks, usk on kindel lootus tema armu pääle Kristuse sees, elawam ja tõsisem Jumalale äraandmine, elu ja olu Jumala sees.

Nõnda ei saa meie mitte õigeks ja õndsaks häätegude läbi, kiriku kombete täitmise läbi, waid elawas Issandale äratihlamises: ükski usu läbi Jumala armust Kristuse Jeesuse sees ja pärast. „Ükski

usu läbi" sai nõnda Lutheruse usupuhastuse lipukirjaks. Alles see usk annab igale teule Jumala ees oma väärtuse. Ei ta laste kedagi laisaks saada. Ta sunnib tungivalt iga ühte armastuse tegudele tõsisel elu pühitsuses. Ta on kui tuli, mis iseenesest soojust ja valgust välja annab.

3. Selle põhja pääl seisivad usupuhastuse aja õpetajad. Siiski nõudsid mitmed küsimused veel lähemat seletust. Seda leiti pikkalise sisemise võitlemise ja valusa vaidlemise teel, mis alles aastal 1580 lõppis. Vaidlemisele fundisivad nimelt lepplikud ühenduse püüud, mis Rooma ehk reformeeritud kiriku poole kaalusivad. Wiimsele poole oli ka Melancthon liig järelandlik, mis vaidlusti veel raskemaks tegi. Bastastikune sisemine sõda pimestas mitmet pidi ta wiimsid elupäivi. Sellepärast soomis ta „jumalustarkade märatsemiseft“ päästa ja pani rõõmuga 19. Jürikuu p. 1560 omad filmad finni.

Tähtsamad vaidluse asjad olivad (1.) weel püha õhtu sõõma aja küsimus. Melancthon oli Augsburgi usutunnistust altari sakramendist muutnud ja Kalwini õpetusele lähendanud. Salakalwinlised mõtted lükati tagasi.

(2.) Waieldi inimese tahtmise kaastegewuse üle patust pöörmisses. Melancthon oli ka siin inimese tahtmise täit rikutust salgama hakanud ja õpetanud, et ka meie tahtmine õnnistuse kättesaamises tegew olla. Selle wasta pannes oli aga ka Matthias Flacius liig kaugele läinud, kui ta seletas: pärispatt on täieste meie oluks saanud. Mõlemate wasta kinnitati: Jumal on kõiki õnnistusele kutsunud. Patune inimene ei ole mitte hääle, waid kurjale waba. Ta wõib sellepärast õndsakstegewa armu wasta panna ja walib siis hukatust. Wiimne on Jumalast etteteatud, aga inimese enese süü. Sellega sai siis ühtlasi Kalwini tingimata ettemääramise õpetus tagasi lükatud.

(3.) Ka õigeks saamise üle tehti selgust. Melancthoni sõber Georg Major oli häid tegusid õigeks saamise tingimiseks tunnistanud. Selle wasta kinnitati, et meie aina usu läbi õndsaks saame, hääd teud aga tingimata usu järjena ilmuwad.

4. Küllalt oli waenuliselt waieldud. Rahu läks tarmis. Seda tunti igal pool ja hakati seks ka tööd tegema. Mitmed ühenduse katsed tähendati kirjalikult üles. Sõka põhjalisemalt katsuti lepituse tööd toimetada, et ta wili ka tulewikule juhiks pidi olema. Sakseni kurwürsti Augusti käsu pääle tuldi Magdeburgi ligi Bergeni

1577.

Kloostriisse aastal 1577 wiimsele arupidamisele kofku. Säälni panivad siis auuwäärt isad: Jakob Andreä († 1590), Martin Chemnitz († 1586) ja Mikolaus Selnecker († 1592) j.

m. Bergeni raamatu ehk Ühenduse kawa (Formula concordiae) üles. Sää1 saamad tähtsamad Lutheruse kiriku õpetused, iseäranis need, mille üle waidlust oli olnud, ära seletatud. Sest saadik on waenulised hääled nii hästi kui wait. Ühenduse kawa wõeti Lutheruse kiriku tunnistuskirjade seffa wasta. 9000 allkirja seletawad meile selle sisurikka imelise ja haruldase raamatu tähtsust.

5. Kurwürst August laskis siis kõik Lutheruse kiriku tunnistuskirjad kokku koguda. Pääle kolme üleüldise, apostliku, Nicäa ja Athanasiuse symboli, wõeti nende hulka üles; 1. Augustana ehk Augsburgi usutunnistus. 2. Augsburgi usutunnistuse apologia ehk kaitsekiri. 3. Schmalkaldia õpetustükid. 4. ja 5. Lutheruse suur ja wäike katekismus. 6. Ühenduse kawa. See symbolite kogu awaldati 25. Jaanikuu p. 1580, Augsburgi usutunnistuse aasta päewal, kui Lutheruse kiriku „Ühenduse raamat.“ 1580.

6. Seesugust tunnistuslist usu põhja ei jõudnud reformeeritud kirik enesele mitte muretseda. Sää1 walmistas enamiste igal maal kirik enesele oma eratunnistuse. Kõige rohkem tähtsust on ainult Heidelbergi katekismus leidnud. Selle andsiwad Pfalzi kurwürsti Friedrich III. soowi pääle Heidelbergi jumalustargad Ursinus ja Olemianus a. 1536 wälja. Tall on kolm päätükki, mis inimese hädaft, äralunastamisest ja tänust kõnelewad.

§ 86.

Õigeusu aeg. Koguduse elu.

1. Ühenduse kawa selgus ja tõsidus pani pea kõik wastased hääled waikima. Tema ja terve tunnistuse põhjusel hakkas nüüd kiriklik teadus kosuma, mis suurearwulist wilja kandis. Tunnistuse ümber koguwad ennast kiriku õpetajad kui üks mees. Kõige hoolsama ustawusega walwawad nad selle üle, et keegi muud ei õpeta kui seda, mis kiriku tunnistusega kokku sünnib. Tunnistuspõhjaline puhast õpetus on selle aja esimene nõudmine. Seda tehakse tingimata õige usu märgiks. Sellepärast nimetatakse Lutheruse kiriku jumalustarkuse ja teaduse õitsemise aega, mis tunnistuse kinnitamiseega algas ja umbes 100 aastat kestis, ka Õigeusu ajaks. Wõrdlemata terawusega on nimelt Lutheruse usuõpetust teaduslikult põhjendanud: Martin Chemnitz († 1586), Leonhard Gutter († 1616) ja Johann Gerhard († 1637). Puhta õpetuse kindla kilbiga kaitsewad ja kosutawad need noort ewangelilist kogudust raskel ja tormilisel ajal. Ja terve kirik armab oma esimeseks kohuseks Jumala nime selle läbi pühitseda, et ta tema sõna selgeste ja puhtaste õpetab.

Aga aja nõue puhta õpetuse järele sai ka mitmet pidi aja haigusiks. Mitmed õpetajad said õpetuse puhtuse üle walwates wäliseks käsu-teenriks. Waim ja sifu unustati ära, tähest ja koorest peeti kinni. Usk ähwardas wiljata jääda, surunud õigeusiks ära tarretada. Lepplik waim näis jälle wõerdumat, waen wennaste wahel jälle ruumi nõudwat. Waidlemise tallermaaks tehti püha koda, kus kantsli päält wastase wasta wõideldi.

2. Siiski olivad need aja wigadused nagu üfkitud paised terve ihu küljes. Üteülbse wõib ütelda: puhas usuuwenduse õpetus on rohkel ja rikkalifel mõõdul oma wäge ja wõimu elus awaldanud. Paelawa ikke alt oli kogudus rõõmsale ja elawale ewangelilisele wabadusele jõudnud. Ta teadis, et talle püha õigus on neid maapäälfsid warandusi pruukida, mida Jumal omaft armust kinkinud, kui neid aga tänuga wastawõtatakse (1. Tim, 4, 4. 5.). Nõnda hakkab uue jõuuga kodune ja perekondlik elu kosuma. Oma hingekarjaste perekonnas pidi kogudus waga eespildi leidma. Ewangeliline kirik annab hingekarjatse abielu kogudusele jälle tagasi. Aga siiski ei unustanud kogudus ial ära, et see ewangeliline wabadus Jumala armu and on. Seda armu wõttis ta alandliku meelega wasta. Ta püüdis kõigest wäest selle eest muretseda, et ta ise mitte armust ei langeks.

3. Seesugust alandlikku, aga ka elawat ja kindlat usu meelt awaldad meile iseäranis ewangeliline kiriku laul, mida usu-puhastuse aeg on sünnitanud. Juba teame, et Lutherus ise ta isa on. Tema tegi kirikulaulu waimulikuks rahwalauluks, kuna ta preestrikoori asemel oma choraal-wiisid koguduse kätte andis. Ja rõõmuga wõeti see kallis kingitus igal pool wasta. Ja kui rasked ajad tuliwad, kus noor kirik puhastuse tulest läbi pidi käima, just sääl awaldas waimulik laul oma jumalist wäge. Just 30 aastase sõja ajal kutsus kirikulaul südamid sinna, kus ainult abi leida, helde ja wägewa Jumala juurde. Kiriku laul nägi siis oma õitsemise aega. Paul Gerhard (1606—1676) laulis sell ajal omad risti- ja tröösti laulud (näit.: „Mis waewab sinu südant.“) Niisama tuliwad südamest ja tungisiwad südamesse Johann Heermann'i († 1647), Paul Flemmingi (1609—1640) ja weel mitme tõiste waimulikud luuletused. Nõnda ilmus Lutheruse kirikus rõõmus pühitsuse waim, nagu Lutherus ise oma lauluraamatu eeskõnes ütles: „Risti usk on rõõmus usk, sest Jumal on meie südame rõõmsaks teinud oma Poja läbi.“

4. Reformeeritud kiriku elu oli selle wasta enam seaduslik, wana testamentlise käsu määraline. Sääl edendati tõemeelst hingamise päewa waimu. Et ta üfki piibli psalmide pruukimist õigeks arwas, ei wõinud Kalwini koguduses kiriku laul kosuwale õitsemisele mitte jõuda.

Jumalateenistus ja kiriku seadlus.

1. Rooma kirik oli jumalateenistust ohwriteenistuseks teha tahtnud, kus ülem au preestri seisuse pääle pidi langema. Usupuhastus andis üleüldise preestri ammeti terve koguduse kätte. Meie kõik peame Issanda pärisosa olema, kes selle eestkostja läbi, kes meil Issa juures on, oma jumalast kutsut täidab. See ilmub nimelt jumalateenistuses, kus iga koguduse liige elawaste tegew on, kuna ta tõe meeli laulab, palub, Jumala sõna kuulab, ja sakramenti wasta wõtab. Ja peab siis tõeste terve kogudus jumalateenistuses ka ise tegew olema, siis võib ta ainult rahwa keeles peetud saada. Wõeras ja tundmata keel keelaks koguduse arusaamist, tema elawat osawõtmist ja waimulist kaastegewust. Nii on jumalateenistuse tähtsam ja esimene ülesanne Jumala sõna õpetada ja kuulutada, nagu Lutherus juba nõudnud. Tutlus on meie jumalateenistuse keskpaik. Nõnda astus sõna õndsakstegewast usust õndsakstegewa kiriku asemele. Kui wande alt sai õhtaja ilm päästetud, ja igas tegewuse ringis ilmusiwad uued jõud ja nõud. Usupuhastus uuendas nõnda ka nimelt kirikliku kunsti.

2. Kui ka reformeeritud kirik kunsti täieste Jumala kojast wälja heitis, apostlikku lihtsust taga ajades, mõtles Lutherus selle poolest wabamalt ja õigemalt. Katolikud kombed ja kujutused, mis meeli wälispidi paelasiwad, heitis ta jumalateenistusest wälja, aga mis tõeste lõbus, mõnus ja arataw, pidi alalhoitama. Nii tunnistas Lutherus ise: „Iga kunsti, iseäranis muusikat, soomiksin mina selle teenistuses pruukida, kes teda loonud ja annud.“ Seda põhjusmõtet jagades, pühendas nimelt maalija Luukas Kranach oma suure kunstiosawuse ewangelilisele kirikule. Iseäranis on Lutheruse pildid, mida praegugi weel laiali lautatakse, tema kujutuste järele walmistatud.

Nagu juba teame on reformeeritud kirik ses tükis tormilisem. Tema Jumala koda ei pidanud muud olema, kui tühi ja paljas kottutulemise ruum. Kõik häwitati halastamata ära mis katolikku aega meelde tuletas. Pühas õhtusöömaajas tehti leiwa murdmine pruugitawaks. Aratawa kaunistuse asemele astus mõistlik lihtsus. Pääle pühapäewa häwitas Kalwini kirik ka suurema osa endistest pühadest ära. Siin oli Lutheruse kirik ka jälle kannatlikum. Tema hoidis need Maria pühad ja pühade mälestused alale, milledele püha kirja põhja wõis leida.

3. Lutheruse kirikus sai piiskoplik wõimus maa walitsejate omaks. Nemad andsiwad selle jälle konsistoriumide ehk

kirikliffude kohtude kätte, mis waimulikkudest ja ilmalikkudest liikmetest olivad kokku pandud. Need kohtud pidiwad õpetuse puhtuse, jumalateenistuse korra ja seaduse, õpetajate ja koguduste elu üle walwama ja õiguse asjus otsusi andma. (Konfistorial=seadlus). Kalwini kiriku seadlus asutas ennast wabatriiklise põhja pääle. Esimene kiriku juhatus oli koguduse wanemate ehk presbyterite käes, kuna ülem wõimus õpetajate sinobide käes seisis (Presbyterial=seadlus). Üksi Inglis riigi kirik on piiskoppide walitsuse all. (Episkopal=seadlus.)

Tõine ajajoots.

Uuem kiriku lugu ehk Usupuhastuse aja lõpuft kunni olewikuni. (1648 kunni meie päiwini.)

A. Ärkamise aeg ehk wagalised püüdmised.

§ 88.

Uuem aeg ja tema ülesanne.

1. Kui ewangeliline kirik usupuhastuse ajal sõnaga ja mõõgaga wõideldes elu õiguse kindlalt enesele omandanud, siis pidi ta nüüd neid suuri warandusi, mida Jumal ta kätte uskunud, maailmas kasulikult ja sugulikult pruukima. Mis talle antud, pidi ta enam ja enam oma tõsiseks waimu omanduseks tegema ja ka weel tõistelegi selle kasudest laenama. Aga see suur ülesanne ei olnud sugugi kerge täita. Rasked wälised olud, muud inimlised ja riiklised püüdmised ei kergitanud selle kohuse täitmist mitte; nad raskendasiwad teda koguniste iga pidi. Uued aja tormid katsusiwad päälegi usu elu üleüldse ära lämmatada. Sellepärast on suur osa usupuhastuse ülesandest maailma kohta praegu weel täitmata. Selle wõla täis äramaksmine on uskliku lootuse asi.

2. Nimelt ei wõinud otse pääle kolmekümneaastase sõja usupuhastuse seeme igal pool röömsaste targata. Sõda oli liig werisid haawu lõõnud. Ta kurwad jäljed olivad pooles Euroopas ajaliku ja waimuliku elu kängu pannud. Et katolik kirik liikmete arwu poolest ifka weel walitsew oli, pidi ka katolikude riikide mõjudus oma tähtsust awaldama. See maksab nimelt Prantsuse maast. Sääl walitses 1661—1715 uhke ja jumalakarmata Ludwig XIV. ilurikka trooni pääl. Prantsuse wiisid ja kombed, Prantsuse keel

ja haridus leidiswad ka mujal, katolikkude ja ka protestantliste kuningate kajas wasta wõtmist. Rõlwatu Prantsuse waim peeti eespildiks elu ja usu kohta. Ludwigi walitsuse põhjusemõte käis nii: Miik olen mina! Ja kus ka mujal seesugust walju isewalitsust põhjendada püüeti, sääl pidi kirik riigi seutud orjaks muutuma. Südametunnistuse, usu ja mõtte wabadus on usupuhastuse lipu kiri. Ja kus see puudub, ei wõi kiriku tõsisest edenemisest kõnetki olla.

3. Suured riigikirikud, nii näis, ei tahtnud otsijate hingi mitte rahulusele saata. Kus ja kuis pidiswad nad seda siis leidma? Nad hakkasiwad ilmast ja ilmalisest elust taganema. Nad jäiwad oma kiriku õpetuse ja seadluste wasta leigeks. Ühemeelsed lõiwad ennast wähemaisse seltsidesse kokku. Nende keskel püüdiswad nad ennast elawalt Jumalale ära anda, pühas ja wagas elus ennast talle jäädawalt äratihlata. Seesugust liikumist, mis üffikuid tarretanud kirikust südame templisse juhatas, leiame katoliku ja ewangelilise ristirahwa keskel. Käesolew aeg on sellepärast äratuse aeg, tema nõudmised wagalised nõudmised.

§ 89.

Ärkamine ja liikumine Rooma ja Greeka katolikus kirikus.

1. Katolikus kirikus edendasiwad püüdmiisi, mis tõsist elu wagadust tahtsivad korda saata iseäranis Jansenistlased. — Flandri maa piiskop Kornelius Jansen († 1638) oli oma eluaeg suure hoolega Augustinuse kirju uurinud. Oma uurimise wilja oli ta ühes teaduslikus raamatus kokku wõtnud, mida pääle ta surma ta sõbrad wälja andsivad. Sääl kuulutati selge keelega ewangeliumi patu hädast ja õndsaks tegewast armust. Ühtlasi sai sellega iseäranis Jesuiitlaste usu ja eluõpetus hukka mõistetud. Ewangeliline liikumine ähwardas päew päewalt tähtsamaks saada. Juba tunnistas ennast suurt sugu Arnoldi perekond jansenistlike õpetuse poole. Ta püüdis selle järele ka oma elu muuta, keset ilmalikku ümbrust waimulikult elada. Port Royali klooster Pariisi ligikonnas sai selle waga ja auusa püüdmise pelgupaigaks. Nimelt wõttis kuulus looduse uuriija Pascal († 1662) ta juhutamise enese pääle. Seda toimetas ta tänuwäärilise osawusega ja usawusega. Ta nuhtles Jesuiitlaste päälsikaudsust ja nende tõewastalisk meelt. Ta kaitsis ristiusku umbusu ja kahklejate waimude wasta. Aga füiski oli Jesuiitlaste wiha ja kawalus mõjuwam, kui Port Royali ewangeliline seltskond. Nad teadsiwad riiklikku ja kiriklikku esiwõimust nende wasta mässule kihutada. Wiimati laskis paawst

„teherite pesa“ ära hävitada. Nii tehti ka aastal 1710 kuulus klooster maaga ühe tasaseks. Surnudki kisuti haudadest välja. Kui ka pääle selle jansenistiline liikumine ära ei kustu, siis on ta ommeti suure osa omast ewangililisest põhjast kautanud. Ta saab pea tormiliseks ja tuisuliseks usulahuts, kelle liikmed iseäralisi waimu nägemisi ennast arwawad nägewat, prohmeti wiisil kuulutada ja imetegusid teha wõiwat. Nii tormasiwad nad, kunni waangikojad nende märatsemisele otja tegiwad. Üksi Hollandi maal jõudis ennast üks jansenistiline kogudus iseäralise piiskopi all Utrechtis alalhoida.

2. Greeka kirikusse oli Shtumaa usupuhastus wähe mõjunud. Siiski laenetasiwad uuema aja algusel ka tema keskel tähtsad liikumised Wenemaa pinnal. — Sääal oliwad aja jooksul mitmed ekfitused kiriku raamatutesse tekkunud. Neid katsus õpetatud ja osaw patriarch Nikon a. 1652 parandada, ühtlasi ka jumalateenistuse korda uuendada. Sellega aga ei olnud suur osa wähem haritud Wene rahwast mitte rahul. Ta tahtis wana wiisi juurde jääda, lahkus hulgana riigikirikust ja nimetas ennast Wana-usulisteks (Starowerzi). Kiriku filmis oliwad nad aga lahulased (raskolniki). Wanausulised on palju rõhumisi kannatanud, ommeti pole nad mitte kadunud. Praegu arwatakse Greeka kiriku lahulasi umbes 14 miljoni olemat. Nad langewad kahte pääjalku: ühed on preestritega, teisid preestriteta lahud. Wiimsed elawad ilma iseäralise waimuliku ammetita. Nende hulgas on „Waimu wõitlejad“ (Duchoborzi) tähtsamad. Need on ennast mitmes tükis Greeka kiriku õpetusest lahti löönud ja gnostiliste mõtete poole pöörnud. Dmas elus on nad muidu auusad ja waiksed riigi kodanikud. Aga et nad wannet ja sõjateenistust õigeks ei pea, on riigil nendega mõnda raskust olnud.

Ka Greeka kiriku seadlus ja walitsus muutus. Peter Suur kautas 1702 Moskwa patriarchi ammeti ära ja nimetas iseennast Wene kiriku pääks. Ühtlasi asutas ta a. 1721 Peeterburisise „Püha walitsewa synodi.“ See on ülem kiriklik kohus, kõrgemaisi waimuliku seisuse liikmetest kokku pandud, kelle otsuse tegemistest ka riigi wõimus osa wõtab.

§ 90.

Pietistlased ehk Wagalased Lutheruse kirikus. Philipp Jacob Spener.

1. Uja raskus kolmekümne aastase sõja ajal ja pääle tema lõpu rõhus ka Lutheruse kirikut. Küll kosutas tuttam õigesusuag ka mõnda kaunist õit, aga jagedaste unustati õige õpetuse pääle tungides õige

elu ära. Kirik oli ihu sarnatselts saanud, kelle süda mitte tuskuda ei tahtnud, kelle weri soontesse äratarretada ähwardas. Ja see tõik oli weel kardetawam, et ka wälised olud kiriku waba elu liikumist keelshwad, et kirik riigiga raske aja rõhutusel ligemasse ühendusesse oli astuma pidanud. Mitmed mehed oliwad teda tarretuse paelust päästa püüdnud, aga jäädawalt ei tahtnud see mõjuda. Elu seelugusele püüdmisele andis alles Spener.

2. Philipp Jakob Spener on aastal 1635 Elsassi maakonnas sündinud. Kristlikus perekonnas oli ta üleskaswanud ja wara juba käiswad ta mõtted palwelise ja waga elu pääle. Prantsuse ja Schweiži maal oli ta ka muis kirikutes auusaid mehi tundma õppinud. Selle läbi sai ta leplikumaks usu asjus, kui käes olew aeg olla tahtis. 28 aastat wana, kutsuti ta Strassburgisje hinge karjatselts ja kolm aastat pääle selle sai ta Frankfurtis Maini k. esimeseks õpetajaks ja waimuliku ammeti ülemaks.

Siin hakkas ta nüüd isesuguse ja haruldase tegemuse. Wägewa ja äratawa sõnaga astus ta wanade ja noorte keskele. Ta näitas sügawais jutlustes ja tõsises kristlikus elus: usupuhastuse warandustest olla küll selge õpetus wasta wõetud; aga puhast elu, mis selle pääle ennast rajama pidada, olla weel liig wähe leida. Selle woolest pidada kirik ärkama ja uueks saama. Seda nõudmist awaldas ta põhjaliselt raamatus: „Wagad soowid ehk südamlük ihaldus tõsise ewangeliumi kiriku paranduse järele.“ Speneri wagad soowid äratahiwad juure liikumise. Sulgana tuliwad koguduse liikmed weel üks tõise juurde majadesse kokku, lugesiwad Jumala sõna, seletasiwad seda, äratahiwad ükstoist wennalikule armastusele ja kristlikule wagadusele. Spener mõttis wiimati koosolekute juhatusse enese pääle. Ta nimetas neid „wagaduse kogudeks“ ja soowis, et nad soolaks kogudusele pidiwad olema. Selle wasta ärkas aga nimelt õigeusuliste poolt käre wastapanemine. Nad hakkasiwad Spenerit ja tema sõbru pilgates „Pietistlasteks“ ehk Wagalasteks nimetama.¹⁾

Frankfurtist kutsus Sakseni kurwürst Speneri Dresdenisje ülemõpetaja ammetisse. Ka siin oli ta tegemus sama sugune, ta tõi palju äratust jutluste, koduste jumalateeniste ja tundide läbi, mida ta lastega pidas. Ka ülikoolides katsus ta elawamat piibliselust põhjendada. See soow läks tall ka Leipzigis forda. Kolm noort õpetajat — üks neist oli August Hermann Franke — hakkasiwad Pühapäewade õhtu pooltel „Piiblisõbrade kogusid“ pidama ja nimelt Saksakeeles. See ei olnud weel ühegi ülikooli

¹⁾ Pius tähendab Ladina keeles — waga.

poolt sündinud. Üliõpilased ja kodanikud võtsivad neist rohkesti osa. See äratas aga Speneri vastasid vihale. Piiblisõbrade koud keeldi ära ja kurwürst lastis Speneri ammetist lahti. Selle läbi läksivad waidlused Pietistlaste ja Digeusuliste wahel — pietistlikud waidlused — ifka weel karedamaks ja karedamaks.

Spenerile ise pakuti uus auustaw ammet. Brandenburgi kurwürst Friedrich III. kutsus teda a. 1691 Berlini Nikolai kiriku praustiks. Siit mõjus ta tegewus ka weel kaugemalegi. Iseäranis pandi Speneri soowi uue Halle linna ülikooli sisseseadmisel tähele. Ja Franke kutsuti tema nõuu pääle sinna professoriks. Nõnda sai Halle Pietistlaste kogupaigaks. Sääline ülikool näis seda tähtsust enesele nõudwat, mis usupuhastuse ajal Wittenbergil oli olnud. Sääll katsuti uut tarkust, südame jumalustarkust põhjendada, noori mehi pää ja mõistuse ärksuse kõrwas ka elawale südame usule äratada.

Speneri õnnistusriikast tegewust ei jõua meie kõiges ta mõjuduses mitte siin ära seletada. Üksi seda nimetame weel: erapihti seadis tema üleüldise pihti asemel sisse. Tema kinnitas niisamuti noore sou õnnistamise ehk leeritamise korra, mis sest saadik Lutheruse kirikus seaduseks sai.

Spener furi Berlinis a. 1705 igalt poolt auustatud ja armastatud. Aga pietistlikud waidlused ei olnud tema surmaga weel otsas.

3. Pietistlastele, nimelt pääle Speneri surma, anti mitmed süüd: nende õpetus uuestesündimisest ei olla mitte õige, sest nad ei panna selle põhjendust ja algust mitte ristimise sisse, waid ühe iseäralise äratuse sisse pärastises elus. Nende õpetus õigeksfaamisest ei olla mitte õige, sest nad teha usu kõrwas ka elupühitsust juba õigeks mõistmise tingimiseks. Nende elu õpetus olla liig kitsas, kui nad nõnda nimetatud „wähe-asju,“ nagu naljatamist, tantsimist, mängimist¹⁾ tingimata patuks pidada. Nad olla liig külmad usu tunnistuse ja õpetuse wasta, mida wanemad raskest mõitluses olla omandanud.

Neid kaebusi pole Pietistlased mitte tühjaks teha jõudnud. Nimelt jääb ka see nende süüks, et nad lahkude sündimisele ehk lahulifusele kiriku keskel teed on rajanud. Sest see oli nende päänõudmine, et „tõsised wagad“ „rikatud“ kirikust erakogudesse pidiwad põgenema. Siiski oliwad nad maa sool rammutumal ajal. Nad on rahwast tarretawast külmuhest äratanud.

¹⁾ Wähe-asjaks saawad need toimetused nimetatud, et nad nagu hää ja kurja kehtwahel seisawad, puhtale südamele lubatud wõiwad saada, aga nõdremale ka pahanduseks ja tomistuseks wõiwad olla.

§ 91.

Järg. August Hermann Franke.

1. Speneri ustam abiline oli August Hermann Franke. Sündinud aastal 1663 Lübeckis, oli ta nii usin ja hoolas, et ta juba 15. eluaastal Erfurti ülikooli sisse wõis astuda. Leipzig'is teenis ta enesele magistri teaduslise auuninte ja pidas omad tuttavad ettelugemised piibli sõbradele, mis wiimati ülikooli poolt ära keelbi. Aga alles Halle linnas, kuhu teda a. 1692 professoriks kutsuti, leidis ta oma päris tegewuse wälja. Ühtlasi anti ka hinge- karjaste ammet tema kätte.

Sga Neljapäew tuliwad linna waesed armuandid tema käest wasta wõtma. Njaliku waesuse kõrwas leidis sääl Franke ka palju waimu toorust. Iseäranis kurwastas teda, et waeste lapsed ilma kõige kooli õpetuseta üles kaswasiwad. Sääl abi muretseda pidas ta enese kohuseks. Nimelt tahtis ta üht waestekooli asutada.

Franke ostis esiteks mõned raamatud, jagas need lastele wälja ja tahtis waeste üliõpilaste läbi neile õpetundisid anda lasta. Lapsed wõtswad raamatud ja ei tulnud enam tagasi. Selle pääle wõttis Franke nõuuks neid omas majas õpetada lasta. Aga ruum läks siin pea kitsaks, waestele lastele läks iseäralikku maja tarwis. Nõnda walmis uus nõuu — waeste laste maja asutada.

Aga kust pidi seks abi wõetama? Frankel ise ei olnud mitte seks jõudu ja wara. Siiski lootis ta Jumala abi ja ligimeste armastuse pääle. Juba oli ta soowi täitmiseks esimene armuand sisse tulnud: 4 taalrit 16 krossi. Sellega hakkas Franke julgeste pääle. Ja ehk küll ta waenlased naeratasiwad, töö uue asutuse kallal edenes rõõmsaste. Ja kui just nädala lõppudel töödemaiksu ajal häda kõige suurem oli, tuli mitu korda ootamata abi. Abi ulatas weel uue nädala algusekski.

Ufus oli see töö algatud ja imelise õnnistusega kroonis Jumal ta lõppu. Pikkajad oma naeruga jäiwad häbisse, sest terwe asutus sai walmis ja wõis aastal 1701 sisseõnnistatud saada. Ja ta kaswas weel iga päewaga. Kui Franke suri, oli ta waestelaste maja pea aegu ses kujus walmis, nagu ta tänapäew weel seisab, üks hoonete kogu, 800 jalga pikk. Pääle 130 waese ja pääle 2000 muu lapse saiwad sääl ilma maksuta ülespidamist ja õpetust. Pääle selle saiwad 250 üliõpilast Franke asutuse kulu pääle prii föögi. Nii samuti oli waestelaste majal ise oma aptek, trükikoda, raamatukauplus ja suur raamatukogu.

Franke alandlik waim tundis wäga hästi, et see mitte tema teenistus ei olnud, waid Jumala töö, usu ja palwe, armastuse ja halastuse wili.

Nõnda rajas Franke halastuse tegewusele kindla tee ette, mis fenni maani ewangilises kirikus nii suure armulijel moodsul tundmata asi oli. Tema suri aastal 1727.

2. Franke on käesolewa aja usu wägilane. Tema kõrwas mõime weel auuga nimetada üht meest, kelle asutus ka järjeriffaks on saanud. See on wabaherra von Kanstein († 1719), kes aastal 1710 oma piibli-asutuse Franke waestelaste majaga ühendas. Ta ohwerdas oma terve waranduse, et odawaid püha kirju rahwa seffa wälja lautada. Ja miljonite kaupa on säält piiblid wälja saadetud. Halle waimuliku äratuse auuks nimetame weel, et säält esimesed ewangililised missionärid, Ziegenbalg ja Plütshau, teele läksiwad, et õnnistuse sõnumit Ida-India paganatele kuulutada (a. 1705).

Nõnda on „waisjed ringid“ mõnda tõsist õnnistust Lutheruse kirikule toonud. Aga Franke surmaga, kustub ka Pietismuse ehk Bagalijuse õitsemise aeg, mis umbes 60 aastat oli kestnud. Siis tuli uus rahwa põlw, mis küll wanemate wiisid, aga mitte nende waimu ei olnud pärandanud. Waga elu nõudmine muutus petuswagaduseks ja päänorutamiseks. Et tunnistust mitte tähtsaks ei peetud, erakoud rahwa kiriku wasta külmaks tegiwad, walmistawad just Pietistlased pärastisele kirikuwastasele waimule teed. Siiski kaswas Pietismusest weel enne üks suurem koguduslik asutus wälja, see oli Zinzendorfi Wennaste kogudus.

§ 92.

Järg. Krahw Zinzendorf ja tema Wennaste kogudus.

1. Krahw Nikolaus Ludwig Zinzendorf oli aastal 1700 Dresdenis sündinud, kus ta isa minister oli. Spener oli tema ristija ja kui isa waratselt suri, wõttis waga wanaema anderikka lapses esimese kaswatuse enese hooleks. Zuba ta nooruses ilmus, kui wäga sifemine ja põlew armastus Zinzendorfi tema Isjandaga ühendas. Alles 15 aastat wana tahtis ta Halle kaswatus-asutuses täiste õpilastega üht „sinepi iwa seltsi“ põhjendada. Seltsi lipu pääle pidi kirjutatama: Ennäe inimest! ja selle ümber: „Tema haawad on meie pühitus!“ Et ta oma wagaduse püüdu mitte liiale ei ajaks, pidi ta omakste soowi pääle Wittenbergis edasi õppima, ja siis riigiteenistusesse astuma. See ei olnud aga sugugi Zinzendorfi meele pärast. Tema mõtled käisiwad waimuliku ammeti

poole. Ja veel enam: mitu korda oli ta sees soom tärgranud Issandale üht elawat kogudust kiriku keskelt kofku koguda, kirikukeft kirikus asutada, suurema mõjudusega, kui Pietistlased seda oma mõtet fenni maani oliwad täita jõudnud. See soom näis pea täide minewat.

Husfiitlaste jäätmed, Böömi ja Määri wennad, oliwad palju Katoliklaste poolt kannatama pidanud; mitmed oliwad neist wäljarändamisele sunnitud. Nõnda tuliwad ka aastal 1722 mitu perekonda, keda puusepp Christian David juhatas, Sakfenisse warju paluma. Krahw Zinzendorf wõttis need „Määri wennad“ wasta ja andis neile tüki maad Berthelsdorfi mõisas asupaigaks. Wiimati kogusiwad ennast sinna veel palju töisi fiske rändajaid mitmest usutunnistusest ja kirikust. Krahwi abiga ja ühendatud nõuuga asutasiwad nad Herrnhuti alemi. Nimi tähendab „Issanda wari“ ja tahtis ütelda, et noor asutus iseäralise Issanda warju all pidi seisma.

2. Et Herrnhuti asutus liig kirju oma liikmete alguse ja seisukoha poolest oli, ei tahtnud ta fise mine elu esmalt mitte kosuda. Määri wendade korda ja seadlusi ei tahtnud kõik mitte wasta wõtta. SääI tuli Zinzendorf ise lahutusel ühendust toime saatma. Määri wendade pruukide ja ammeti põhjusel walmistas ta uue seadluse ja koguduse eluforra. See wõeti püha õhtusöömaaja pühitsemisega 13. Lõikuse kp. 1727 wasta. See on ewangelilise Wennaste koguduse sündimise päew. 1727.

Krahw Zinzendorf jäi nüüd ise ka Herrnhutisse asuma. Ta tegi jumalustarkuse ekfamid ära, et ta ka ise awalikult wõiks õpetada. Siis reisfis ta terwe Euroopa läbi, et oma koguduse seemet ka kaugemale kanda. Ameerikaski ja ka Balti maakondades (1736, 1743) on ta käinud.

Et Zinzendorf ses usus elas, just oma koguduse wiiside ja seadluste läbi fuuri ülesandib Jumala riigis täita, on ta waranduse ja elu jõuu oma asutuse kasuks ohwerdanud. Wäsimata hoolega juhatas ta ise koguduse tallitusi, kummi ta ramnu kandis. Ta suri aastal 1760 põlewas armastuses oma Issanda wasta.

Pääle Zinzendorfi surma wõttis osaw ja mõistlik piiskop August Spangenberg († 1792) juhatusel enese pääle. Tema uuendas koguduse seadluse ja parandas sääl mõnda Zinzendorfi eamõtet ja määratsawat ülimaläärust. Teda wõib sellepärast Wennaste koguduse tõiseks asutajaks nimetada.

3. Zinzendorfi efimesed plaanid oliwad õieti fuure armulised. Tema kogudus pidi wagade kogupaigaks kõige ilma kohta saama. Ta pidi see Philadelphia (Wennastuse paif) olema, millest Johannes

omas Ilmutamise raamatus (3, 7) kõneleb. Ta pidi Johannese armastuse kogudus olema. Ta pidi üksi Jumala lastest kokku pandud olema, neid kõiki auu sees tulevale Issandale wasta wiima. Juba oli Zinzendorf walmis paawstiga ühendust otsima. Konstantinopoli patriarhile saatis ta kirja ja Wene keiserinna Elisabethile selendas ta, kuis Määri Wennaste kirik Greeka kogudusega alguse poolest sugulane olla. Alles siis, kui Zinzendorf lennates maailma ära wõita ei jõudnud, kui maalised takistused teda taewalistest unistusest äratastiwad, pani ta oma püüdmistele kitsamad rajad. — Et aga Herrnhutis wagad kõigest rahwast pidiwad pelgupaika leidma, siis ei wõinud Wennaste kogudus kindla ja kõikumata usutunnistuse pääle ennast mitte rajada. Tema liikmed hoiawad ennast siis Määri, Lutheruse ehk reformeeritud tunnistuswiisi poole. Armastus pidi jääb juures ülem sibe olema. Küll tunnistas wiimati aastal 1749 Wennaste kogudus ennast Augsburgi usutunnistuse poole, aga sell tunnistusel ei olnud sisemist jõudu. Riiklised ja wälised olud oliwad teda sellele sundinud. Nõnda on üks Wennaste koguduse wigadest see, et ta tunnistuse wasta külmaks tegi ja nõnda terwet kiriku kosumist takistas.

Armastuse pääle üksi ei wõi ekslikes maailmas ükski suurem seltskond ennast rajada. Seda tundis pea ka Zinzendorf ära. Ka tema pidi oma asutusele üht kindlamat alust otsima. Ja ta andis talle seda omas koguduse seaduses ja seadluses. Selle järele on koguduse liikmed mitmesse klassi ehk koori jautatud. Ja need on järgmised: poislaste, tütarlaste, poismeeeste, tüdrukute, lehkmeeste, lehknaeste ja abielurahwa koor. Igal kooril on isesugused palwe harjutused ja tööd, mida koori abilised ehk koori teenrid juhatawad. Iseäralikku ettevalmistamist waimuliku ammeti pääle ei nõueta. Õpetaja, presbytri, diakonuse ehk muu ammeti pääle wõib iga wend walitud saada, kui ta auusa elu ja osawuse poolest seks kõlbab.

Koguduse juhatus on wanemate konferenzis käes, mis õpetajast ja koori ammetnikkudest kokku on pandud. Terwe wennaste kiriku üle maailmas walitseb aga Ühenduse-wanemate-konferenz, kelle liikmed 12 piiskoppi on, keda kindla aja pääle walitakse ja kes ammeti ajal kous peawad elama. Sellele seadlusele, mis omalt kohalt väga loomulik wõis olla, pani Wennaste kogudus 1741. Mihkli kuu p. 1741 märatsewa krooni päha. Senniaegne ülem koguduse wanem astus ammetist ja tema asemele paluti — Issandat ise esiwanema ammetit enese pääle wõtma. Ja ta olla seda teinud, nii uskusi ja õpetas kogudus. Liisui läbi olla ta wassitanud. Ta olla üht eralepingut oma wennasrahwaga teinud, kelle ülem karjane ta olla. — Ja selle taewalise esiwanema nõuu küsis

kogubus iga tähtsamas asjas: ammetnikkude walimise, misſionäride wäljasaatmise, abielusse astumise juures ja muidu liisu läbi.

Liisu pruukimise kõrwas, mis sell kombel ebausklikuks orakliks sai, pruugiti peaaegu niisamuti igapäewasid Wennaste koguduse kirjatunnistusi. Enne õhtuõdamaega pühitseti apostlikku leiwa murdmist. Wennalik suwanne ja jalgade pesemine pidi tõendama, et nad tõeste üks Wennaste kogubus olla. Ja kõige suuremat rõõmu tahtis see kogubus Issanda haawades hingates tunda. Neist lauldi, peeti jutlust, anti tundides aru enam kui kellegist muust ristiusu õpetustüfist. Nõnda saiwad Issanda weri ja haawad Herrnhuti kogudusele waga liigutuse mängufanniks.

Kõige suurem Wennaste effitus oli aga nende õpetus eralepingust, mida Issand üksi nendega pidi teinud olema. Selle järele näis üksi see armus seiswat, kes Wennaste koguduse liige oli. Et see üks põhjata ehamõte on, mis petuswagadusele ja wariseerilisele meelele ruumi annab, on ju awalik. Selle wasta on siis ka nimelt meie kodumaa ewangeliline kirik mehifelt wõidelnud. Ja seda oli siin ka enam tarwis kui mujal.

4. Meie kodumaale asutas nimelt Wennaste kogubus ennast õieti isefuguses kujus. Ta kogus äratatud liikmid Lutheruse kiriku keskelt (1729—1743), koguduseks koguduse sees, andis neile herrnhutlised seadlused, kuna nad wälispidi emakiriku liikmeks pidiwad jääma. Sellega sunniti neid kahte isandat teenima. Ühtlasi kaswatati ifka enam ja enam seda mõtet, et üksi need armus seisawad, keda Issanda hääl liisu läbi wäljawalitute kousse on kutfunud. Need oliwad effitused, mida kirik tungiwalt tagasi pidi lükkama. See oli ta püham kohus. Ja ta pidi seda kohust ustawaste täitma hakkama, kui Herrnhuti tegewus, mis a. 1743 ärafeelbi, a. 1764 uue rõhuga ja mõjudusega, ilma et ta kiriku walitsusega selle kohta ühelgi wiisil oleks leppinud, jälle pääle hakkas.

Tõele auuks peame tunnistama, kahetsetawate ülemääruste pääle waatamata, Herrnhuti kogubus on äratanud, kui wahid Siioni müüriil magasiwad. Ta on Saksamaal ja meie keskel usu pelgupaigaks olnud, kui umbusk kiriku pühamat wara tahtis riisuda. Niisamuti on ta töö suurearmuline ja tõeste tänu wäärt paganate misſioni wäljal.

§ 93.

Methodistlased ja Quääferid reformeeritud kirikus.

1. Sarnased liikumised, nagu meie neid Lutheruse kiriku keskel tähele paneme, saawad ka reformeeritud kirikus nähtawaks, iseäranis

toomad nad äratust Inglis piiskoplikule kogudusele. Ka wiimne oli mitmed pidi õpetuse ja wäliste kombete poolest tarretama hakanud. Selle wasta tahtis abi tuua üks liikumine, millele üks waga ja waimustatud noor mees John Wesley (Dschon Ueslii) alguse andis.

Wesley oli juba Orfordi ülikooli pool õppides ühe sellise waga elu ja tegewuse tarwis asutanud a. 1729. Pea ühendas ennast temaga üks tõine noor mees, keda samuti kristlikud mõtted waimustasivad, kell aga weel suuremad waimu anded oliwad, see oli Georg Whitefield (Hueitfield). Wiimne oli iseäranis wägew jutluste pidaja.

Wesley ja Whitefield astusivad pea südamega täis tulist armastust Issanda, aga ka efsinite ja armetumate kaasinimeste wasta, koguduse keskele. Nad läksivad iseäranis wangide juurde wangikodadesse, haigete juurde haigemajadesse, et neid patustpõr- misele äratada. Waesemaid käisivad nad häda ja ohu urgastes —, roojasemaid rikutuse soppaakudes waatamas, et ewangeliumi rohuga nende hinge arstida ja päästa. Ja et nad oma jutlustes üht iseäralist wiisi ehk methodi pruukisivad, et magajaid äratada, nime- tati neid ja nende sõbru Methodistlasteks. Nimelt püüdisivad nad kaju hirnu ja põrgu nuhtlust elawalt ette maalides üht nõnda nimetatud „armu läbimurret“ toime saata, mida teadmisest pidi tuntama ja ka ihulikult tormilise äratuse ja liigutuse sees mõjuwalt pidi maitsetama.

Wesley ja Whitefield on oma äratuse töö edenduseks palju ümber reisinud. Ise Indiaanlaste juurdegi wiis neid nende põlew armastus. Methodistlaste jutlused mõjusivad palju, sest nad ei lugenud neid mitte kirjast ära, nagu see piiskoplikus kirikus pruugi- giks oli. Nad rääkisivad wabast südamest, lihtsas ja rahwalises keeles. Neid, kes waimulikult furnud oliwad, meelesparandusele ja uuestesündimisele tuua, see oli nende ainus siht ja määr. Aga ka just siin ilmus nende märatsew ülimäärus; sest nad käisivad omal wiisil „wägisi taewariigi pääle (Matth. 11, 12). Nad tormasivad hirnu ahwardustega kuuljate pääle. Nende maruline kõnewõim pani koguduse sagedaste wärisema, ägama, käsi wäänama. Wälispidist ihu ärritust peeti ka juba waimu äratuseks. Aga mõndagi awalikku patust on seesugune jutluse wägivald, mis luust ja üdist läbitäis, kohutanud ja äratanud. — Whitefield pidas kunni oma surmani († 1770) umbes 18000 jutlust, Wesley († 1791), kes terve ilma oma kihelkonna ütles olemat, pidas weel enam. Nende jutlused oliwad enamiste lausa taewa all lage wälja pääl, kuhu kuuljaid kümne tuhandete kaupa kokku tuliwad.

Nõnda sündis methodistline kiriku kogudus, mis suurel mōõdul

laiale lagunes, ehk ta asutajad mõnes õpetuses üksteisest lahkusivad. Ameerikas on praegu 30,000 Methodisti kogudust, kellel umbes 2 miljoni liiget on.

Ümas õpetuses panewad Methodistlased iseäralise rõhu selle pääle, et loomulik inimene rikunud on, et Kristuse surm meid ainult lunastab ja et meelesparanduse ja uuestesündimise läbi meie uueks loomaks võime saada. Wiimse algus olla filmnähtaw armu läbimurre.

Wennaste seltskond püüdis just neid koguda, kes kristliku tundmise poolest küpsamad oliwad. Methodistlaste suur teenistus on aga see, et nad efsinite ja armetumate keskele astusivad, ka neid weel päästa püüdsivad, kes muidu seltslikule elule ärakadunud oliwad. Niisamuti on nad ka wälise missiooni wäljal palju tööd teinud ja suuri ohwrid kannud.

2. Duääkerid ehk Sõbrade selts, sarnane Inglismaa kiriklik lahk, on wanemad oma alguse poolest, kui Methodistlased. Nende koguduse esimene asutaja on nahakaupleja Georg Fox. Wara juba piibliga tuttam, hakkas ta oma kiriku wasta tunnistama, mis talle liig ilmaline näis olewat. Ta kattis ennast looma nahkade ja rändas linnast linna ja külast külasse meelesparanduse jutlust kuulutades. Tema pää õpetus oli järgmine: Mitte kirja sõna ei ole meie usu alus, waid waim, waimu tunnistus meie sees. Mitte wälisist jumalateenistust, kirikuid ja kellsu, usutunnistusi ja sakramentisi ei ole tarwis, waid ainult sisemisest walgust, mida Jumal iga üksiku sees äratab.

Duäkeriteks ehk Wäriisajateks hakati Foxi mõttelisi nimetama, et nad kartuse ja wäriisemisega (Wilipp. 2, 12) igati õnnistust taga otsima tahtsivad sundida, ja et nad oma palwe kogudes püha wäristusega waimu walgustuse pääle ootsivad. Seft arwas keegi seda eneses märkawat, siis hakkas ta, olgu mees ehk naene, kõnet pidama ja palwet tegema (Waata 1. Tim. 2, 11—12!). Kui aga waim kellegi pääle tulla ei tahtnud, lahkus kogu waisel wiisil.

Nende kirjawastaste ülilmääruste kõrwas pidasivad nad auusat ja lihtsat elu waisuses ja tasaduses. Jlu ja uhkust püüdsivad nad põlata, kui wennasrahwas nimetasivad nad iga ühte „sina.“ Mäe jutluse sõnu (Math. 5, 33) wõeriti mõistes paniwad nad wande ja sõjateenistuse wasta. Sellepärast ja et ka muidu Duääkerite märatsew ülilmäärus ilmsiks sai, on nad palju riiklist rõhumist kannatama pidanud. Kui tagaetud lind suri Fox a. 1691.

Wabamad elu piirid ja uue õitsemisega walmistas Sõbrade seltsile William Penn, sündinud a. 1644. Tema puhastas esmalt Duääkerite koguduse mitmest ebapruugist ja õpetusest ja kinkis neile siis omaft suureft warandusest uue kodumaa Põhja-Ameerikas.

Seda nimetati auusa asutaja järele Pennsylvaniaks ehk Penni laaneks. Uue Duääkerite riigi päälinnaks sai Philadelphia (nimi tähendab wennas-armastus) asutatud. See pidi südametunnistuse ja usu wabadusele pelgupaigaks olema. „Sumala auuks,“ nii tähendas Penn, „kinnitan mina selle maa põhjusseaduseks, et kõigil ta asunnikudel wabadus ja õigus peab olema, mis nad usuvad, awalikult tunnistada, nii kaua kui nad Sumalale, Jeesusele Kristusele, pühale kirjale ja usule auustust annawad, ja hääle kombele ja ligimesele mitte kahju ei tee.“ — William Penn suri a. 1718.

B. Walgustuse aeg ehk wabamõttelised püüdmised (1750—1814).

§ 94.

Umbusu waen usu wasta. Nationalismus ehk mõis- tuse usk.

1. Bagalised püüdmised oliwad ses tükis ebateed käinud, et nad õpetusest ja kiriku tunnistusest palju lugu ei pidanud. Nad oliwad kiriku wasta rahwast sellega külmaks teinud, et nad wagade erafogusid kõige õnnistuse paigaks oliwad nimetanud. Nimelt Duääkerid oma sifemise walgusega, mis enam pidi tähendama, kui kindel kirja sõna, tegiwad wärawa kõige kardatavamale liikumisele lahti. Nii ilmub siis 18. aastasaja keskäljal üks waim ja wõim, mis kõige kirikliku elu ja olu wasta wereni wõitlema hakkab. Ja et pääle Bagalaste ülilmääruste ka mitmed muud süüd neid rojasid waimusid oliwad äratanud, siis ei olnud kiriku seisukoht nende wasta mitte kerge.

Terwel keskajal oli teadus kiriku teenistuses olnud, ta oli kirikut ümmardajana teeninud. Sellest sідemest oli usupuhastus tema lahti päästnud. Ta oli nüüd waba. Aga iga wabaduse kingitus wõib esimeses maitsmise õnnes kurjaste pruugitud saada. Ka ärganud teadus oli seda mõnikord juba katsumud, aga usu wägilased usupuhastuse ajal oliwad ikka weel seda keelda mõistnud.

2. Ajad muutusiwad aga. Wägewaid usumehi ei tõusnud nii palju üles. Selle wasta edenes teadus suurte sammudega, tähtsad leidused, nimelt looduse uurimise wäljal, paniwad ilma imes- tama. Almalik teadus arwas ennast kiriklikust mõjuwama olevat. Ta oli uske oma teesid käies. Ta kinnitas weel päälegi, tema päästa ilma segaduse sідemest ja pimeduse paelast. Nõnda hakkas käesolew ajajooks ennast walgustuse ajaks pidama ja kiitma. Ja seda walgustust tahtis ta pakkuda wabamõttelisel teel, kuna

inimene ennaft enam ühegi juhtkirja, ei püha kirja, ei kiriku ega tema tunnistuse alla ei heida. Walgustuse aeg on sellepärast määrata umbusu aeg, umbusu waen usu wasta. Palju kiidetud walgustus ei tunne seda, kes tõsine walgus on (Joh. 1, 9).

Walgustuse apostlid nimetasiwad ennaft wabamõtlejaks, et nad muud juhtijat üliwõimust, kui oma mõtet ja mõistust wasta ei wõtnud. Ühtlasi sellega pidiwad nad siis jumaliku awalduft ja ilmutust tema sõnas salgama. Nii algas umbust oma waenu usu ja Jumala sõna wasta. Prantsuse mõttetark Cartesius († 1650) kahkes kõige kohta, mis on; ei muu olnud tall kindel, kui ainult tema mõte. Baruch Spinoza († 1677), üks Hollandi juut, tahtis üksi omas mõttes õnnis olla ja auustas terwet ilma kui Jumalat.

Ürganud wabamõtluse liikumine hakkas iseäranis Inglismaal, mis kirikliku elu poolest mitmet pidi lõhutud ja lahutatud oli, kardetawat elawust awalutama. Nimelt wõtsiwad õpetatud mehed temast osa. Mõttetargad Cherbury, Hobbes, Locke ja muud tahtsiwad ilmutatud usu asemel aina loomuliku usku tunnistada. Loodus ja mõistus pidiwad nende ainjad tundmise ja teadmise hallikad olema. Seda mõtteringi wõime naturalismuseks eht loomus-usuks nimetada. Inglismaa rahwale jäi fiiski suuremalt osalt walgustuse usuwastaline waim wõeraks.

3. Tõsiti oli aga lugu katolikul Prantsuse maal. Sääli oli isewalitseja kuningaga wõim katoliku kiriku tähtsuse maha rõhunud. Usu asemele oli pühamate tundmuste pilkamine ja teutamine astunud. Rõigi olewate elu seadluste wasta hakati mäsflu kuulutama. Tõiste ees sihtis mõttetark Voltaire (Woltäär) omad pilkamise nooled usu, kiriku, wooruse ja wagaduse wasta. Ta kuulutas: kõik, mis inimese mõistusele mitte selge ja arusaadaw ei ole, olla petus — ja püüdis kõigest wäest auustust Jumala ja tema seaduse ees maha kiskuda.

Voltaire'i kaasajaline Rousseau (Russoo) (mõlemad suriwad a. 1778) kuulutas samuti suure kõneosawusega looduse ja loomuliku mõistuse ewangeliummi ja püüdis seda seltslikus ja riiklikus elus maksmaks teha. „Kõik on loodusest hää, aga ta rikub inimeste käes, selle pärast on tarwis looduse hõlma tagasi pöördada!“ See on Rousseau kirjade põhjusmõte. Sellepärast tahtis ta ristiusu asemel oma loomususkku ülesseada, riikliku walitsuswiisi, kaswatusi ja terwet elu oma mõtete järele ümber muuta. — Rousseau on reformeeritud kirikus sündinud, astus siis, 16 aastat wana katolikusse kirikusse, et hiljemine jälle Protestantlaseks saada. Dmi wäär-
lapfi ei kaswatanud ta mitte ise, waid andis nad leitud laste hulka kaswatada. Dmale rahutumale elule tegi ta wiimati kihwtiga

otfa. — See elu ise ei tõenda meile mitte, et Rousseau õpetus inimese loomulikust hääbusest ja mõistuse walgustusest õige oleks olnud. Siiski mõtswad Rousseau kaasaegsed ta kirju suure ifuga wasta. Ja needsamad paniwad terve elu mäsfulisele liikumisele.

4. Aga et üks jagu loomusufu apostliteft weel kõi kõrgemaid tundmufi ärasalata ei tahtnud, et nad weel, kui ka poole waimustusega, Jumalast, wooruseft ja suremata elust kõnelesiwad, ei olnud seft walgustuse sõbradele weel küllalt. Nõnda astufiwad fiis mõned umbufu wägilased, nagu arst De la Mettrie ja baron Solbach, weel kaugemale ja kuulutafiwad: Kõige olemise alguspõhi on materia ehk lehand. Selle wastandit, waimu ei olegi. Inimese hing on üffi ta lehandliste wõimude õis. Ja kui üht waimlikku olewust mitte ei ole, fiis ei wõi ka mitte Jumalat olla. Terve maailm ei ole selle järele muud kui üks loomulik masin. — Niifugufe pimedufe sisse on walgustuse aeg omi uurijaid langeda lastanud. Nad tahawad lootufeta ilma tulla ja ilmast minna, kui lehed puu küljest langeda, et maad wäetada. Nende usk on materialismus ehk jumalafalgaja lehandi usk, lehandlus.

5. Umbufu tuul, mis Inglismaalt oli wälja läinud, Prantfufe maa marule oli ajanud, tungis pea ka Sakfa maale. Wägilased oliwad säääl oma ülilmäärustega mitmet pidi talle teed walmistanud. Ja kui enam õpetufe ja tunnistufe tähtsust finni ei peetud, kui palju oli fiis tarwis, et kõik jumaliku ilmutust ja tõtt kahtlaseks pidada ja tema asemele inimese mõistust troonile tõsta! Seda tegi tõeste Halle mõttetark Wolf († 1754). Tema õpetufe järele on see õige, mis mõistusele selge on. Mõistus on ülem kohtumõistja. Tema peab ka jumaliku ilmutust oma otsufe alla wõtma. Sest on aina nii palju õigeks pidada, kui mõistusele selge ja arusaadaw on. — Et sell kombel aga wiimne usualus kaub, ei tuletatud mitte meelde. Sest on fiis tõeste meie mõistus nii õige juhinõör? Eks ole ta mitte rikunud ja effiline? Kas saab fiis mõistufe otsus igal ajal, kui uuet mõttemehed otsufe tegijad on, üks ja sama olema? Ja kui mitte: kuhu jääb fiis usu ja elu kindlus? Ja mill kombel peawad fiis need usu wäljal walmis saama, kelle mõtte wõim wäike ja wähem haritud on? Peawad nad selle alla heitma, mis tõised anderikkad mõistufe mehed tõeks on teinud? Ja eks nad sellega just inimeste orjaks ei oleks ennast heitma pidanud, kuna nad jumalist tõtt, mis wabaks teeb, põlgafiwad!

Selle kõige järele ei küfinud kiidetud walgustufe aeg aga mitte. Ta oli uhke oma mõistufe ülifüllufe pääle. Ta arwas küllalt teinud olewat, kui ta selle kõrg järje ees weel Jumala, woorufe ja suremata elu kohta usu tähtsust wasta wõttis. Seesus Kristus ei olnud

talle aga mitte jumalinimene, waid ainult jumalawaimustatud rabi ja õpetaja, kes oma waga elu läbi maailmale wooruse eeskujuks saanud.

Wolf ei tahtnud ise kiriku jumaliku algust salata ja ta mõju-
must wõimatumaks teha. Aga seeme, mida ta külwanud, oli surma-
rohi usu awaldusele, terwele kiriklikule elu tegewusele. — Ja weel
suurema julgusega kui tema, püüdsiwad ta õpilased kiriku müüri
alt ära õõnestada. Nii astus Johann Jakob Semler
(† 1791), Halle jumalustarkuse professor, kõige uhkemalt mõistuse
ewangeliumiga Saksa rahwa sekka. Ta kuulutas halastamata waenu
püha kirja raamatute wasta, nende jumaliku algust salates, nende
püha siu segades ja wassides. Aga et tuul, mida ta külwanud,
maruks muutus, pidi ta juba ise kohludes märkama. Ja sügawaste
kurwastas see teda, et tema ise mitte waimusid, keda ta üles
kutsunud, waigistada ei jõudnud. — Nõnda saiwad Wolf ja Semler
Saksa maal rationalismuse (ratio täh. Lad. k. mõistus) ehk
mõistuse usu isaks. —

§ 95.

Walgustuse aja wili kirikus ja riigis.

1. Kui wiljast puud peab tuntama, siis saab ka walgustuse
aja wili meile näitama, kui palju wabamõtluse püüdmistel loomu-
liku õigust oli. See ilmus kõige esmalt kiriklikus elus.

Siin anti esmalt kõik wõimus iga üksiku mõistuse, hääks-
arwamise ja wabaduse kätte. Tõisiks kinnitati, et inimese loomus
riffumata ja hää olla. Ja kolmandamaks taheti inimese sou õnne
õpetuse ja hariduse waral põhjendada. Aga et rajadeta üksiku
wabadus elu kindlust mitte ei põhjenda, et iga waade elu sisse
loomuliku inimese rikutust tõendab, et õpetus üksi meie meelust ja
südant ei hari, waid mõni kord aina kawalaks kelniiks õppijat
walmistab, seda unustati meelega ära. Terwe kiriklik elu muudeti
nende põhjusemõtete järele. Sügawad sijurikad laulud häwitati laulu-
raamatust ära, wesiised ja siwuta sõna kõlistused seati sinna asemele.
Jumala koda muudeti tulususe kauba paigaks. Sakramendi wälja-
jagamist toimetati aja waimu järele. Jutlustest oli wiimne jumalik
jåde kadunud. Need juhtisiwad kuuljaid ainult selle poole omi filmi
pöörma, mis maa päälne elu tarwitab. Taewas kaeti ilma kodaniku
eest kinni, talle näidati üksi seda, mis siin kasulik ja tululik on.
Talunikule kuulutati, et ta wara peab ülestõusma, hoolsaste põldu
harima, et ta wõiks rikkaks saada. Jõulu ajal peeti loomade sööt-
mise, Pihawõtte pühal jalutamise tulusust ja kes teab millest kõik

pühadejutlust. Ja see pidi weel see ewangelium olema, mis Greeka targad ja Rooma ilmariigi oli ära wõitnud!

2. Et walgustuse ebaõpetused oma hirmust ebawilja ka elus pididaw awaldama, on päris loomulik. Seda pidi suure waluga üks mees märkama, kes waimustusega puhkewat walgustust oli tere-tanud. See oli kuulus Preisi kuningas Friedrich II. Suur (1740—1785). Tema oli oma walju isa käest selle mehst meelt ja kindlat kohuse tundmist, aga mitte selle wagadust pärandanud. Ta awas Prantsuse umbuskliffudele mõttetarkadele oma koja ja lastis neid feelmata usuaenulist walgustuse seemet külwata. Tema riigis pidi iga üks oma wiisi järele õndsaks saama. Aga seeme tärkas pea. Auusus ja woorus hakkas rahwa keskelt kaduma. Mässuline waim kippus ta koolitatud sõjawäegi keskale. Friedrich pidi waluga tunnistama: ta annaks palju selle eest, kui ta surres oma rahwa seefuguses jumalafartuses wõiks maha jätta, nagu ta teda isa käest pärandanud olla. Ja omale ministrile hüüdis ta ükskord: „Muretsegu ta jälle usku mu maasse!“ Ta ise juri kui würrst ilma usuta, armastuseta ja lootuseta.

Rombete pahanemine, mida Friedrich Suur oli märganud, oli alles esimene tuule õhk, mis tulewat tormi ette kuulutas. Ja see tuli pea, oma marulise mässuga kõige esmalt üht katolikku riiki põhjani purustades, üht riiki, kus isewalitseja kuningajärg oma kõlwatu elu läbi rahwa wasta palju oli ekfinud, ja kus päälegi katolik kirik waba waimu liikumist oli feelda püüdnud. See oli õnnetu Prantsuse maa, mis katoliku kiriku ekstituste, kuningas Ludwig XIV. ja XV. ma pattude pärast walgustuse aja nõudmistele werisid ohwrid pidi tooma.

3. Kuningas Ludwig XV. oli oma järeltulijale niisuure wõla-koorma päranduseks jätnud, et kuninglik õu seda mitte tasuda ei jõudnud. Üleüldises kimbatuses taheti rahwa seisusti nõuu pidamiseks kofku kutsuda. Nii astus 14. Heina kp. 1789 Prantsuse rahwa-kogu kofku. Enamus oli alamate seisuste käes. Ja need hakkasiwad nüüd Rousseau põhjasmõtete täitmist omas kuulshas seletuses „inimese ja kodaniku õigusest“ nõudma. Kõik inimesed nimetati selles wabaks, ühesuguseks, wennaks. Wabadus, ühetasasus, wennastus on suured sõnad ja püha kiri õpetab neid ka. Nimelt oleme Jumala ja tema seaduse ees kõik ühe sugused, sest „Jumal ei pea mitte lugu, misugusest soust inimene on“ (Ap. t. 10, 34). Niisama oleme ühesugused omas elu tegewuses ligimese wasta, sest ma pean ühe wasta niisama õiglane olema, kui tõise wasta. Kui ühe omandus mulle püha on ja puutumata peab jääma, siis maksab see tõise kohta niisamuti. Aga fiiski on see maailm just Jumala seaduse

järele täis ebatasadusi, terwes omas feltsklilus ja riiklikus elus. Laps on wanema, õpipois oma meistri, sulane oma isanda alam. Meie oleme tõeste mitmesugused sou, suguwõsa, seisuse, ammeti, waranduse järele. Siin on anderikkaid ja andedeta inimesi, hoolsaid ja laisku; juba sellepärastki waesid ja rikkaid. Neid mõlemaid on Sumal teinud.

Prantsuse rahwamehed kuulutasiwad aga piirideta wabadust, wennastust ja ühetasasust. Ja et olewas riigis seda nõnda mitte ei leitud, pidi riiklik olu muudetama. Nõnda algas Prantsuse revolution ehk riigimärs.

1789.

Rahwa konwendi asemele, mis weel osalt olema seaduse ja korraga leppida püüdis, astus 1791 „kõsuandja kogu,“ kus Girondistlaste erakond wabatriigi õnne ette kujutas. Ja aastal 1792 tehtigi wabatriik seaduslikuks walitjuseks. Kuninga Ludwig XVI.-ma pää weeris langefirwe all werepõrandale. Sama otsa leidsiwad mitmed Girondistlased, et nad liig parajad ja wanameelsed oliwad. Kõle hirmu- ja werewalitus tähendas seda õnne, mida walgustuse wabadus ja wennastus Prantsuse maale oli toonud. Riigi ohjad oliwad weremeeste käes, nagu Danton, Marat (Mara) ja Robespierre. Ja nõnda hakkas terve rahwa elu lagunema ja waremeks muutuma. Kõik mis endist aega meelde tuletas, häwitati ära. Wana olu sõbradele ahwardati surmaga. Igas linnas pandi toimetuskonnad tegemusesse, mis iga ühe wasta, kes seisuse, hariduse ehk rikkuse läbi üle tõiste paistis, lange-kirwega mäsšas. Kristlik ajaarm, püha-päewa pühitsemine häwitati ära. Kristlik jumalateenistus keeldi ära. Pääle 2000 kiriku lõhuti ära. Selle asemel pühitseti mõistuse ja wennastuse pühafid. Kui mõistuse jumalannat näidati rahwale üht kõlwatumat naist. Siis keeldi rahwa nimel ka usk ühe kõrgema olewuse sisse ära, mida aga aasta pärast jälle tagasi wõeti. Sest Prantsuse rahwas tahtis jälle nii armuline olla ja Sumalat olla lasta!

Prantsuse märsu lugu on üks kõige mustem lehekülj maailma ajalous. Ta ise mõistis kohut walgustuse ewangeliumi üle, ta näitas, misugune loomuliku inimese häädus ja woorus õieti on. Aga kaua ei wõinud weremeeste wennastuse töö mitte kesta. Nad langesiwad, kui uut seadust ja seadlust hakati ülesseadma. Seadlejate hulgas sai üks kõige tähtsamaks: kindral Bonaparte. Ta sai esmalt Prantsuse esimeseks konsuliks ja wiimaks isewalitsejaks keisriks.

Kuna wabatriigi waremetele keisri järg tõusis, oli märs kiriku, riigi ja feltskonna wiimse jõuu ära kulatanud. Sulgawiisi oliwad preestrid werefirwe all langenuid, kirikud häwitatud, kiriku riistad rahaks tehtud, kellad suurüküfideks walatud saanud. Märsu waim

kandis wabaduse ewangeliumi üle Prantsuse rajade „rahwaste kasuks.“ Sõja kära pani terve Euroopa liikuma. Ja Napoleon, sõjameheks nagu loodud, pöörutas igalpool oma suurtükkidega riiklikud olud ümber, mis valgustuse ajal mädanema ja lagunema olivad hakanud. Nõnda sündisidwad uued riigid Napoleoni armust, kuna wanad põrnu langesiwad. Katolik kiriku omandus tehti igal pool riigi waraks. Paawst kautas suurema jau omast ilmalikust warandusest ja oli tükk aega Prantsuse wangipõlweski.

Ra „Saksa rahwaline püha Rooma riik“ läks hingusele, kui ta, kui ka wiimaks ainult warjuna, 1000 aastat oli kestnud. Aastal 1806 pani keiser Franz II. selle krooni maha.

C. Meie aeg ehk usu wõim uuemas wõitlewas kirikus (1814 kunni olewikuni).

§ 96.

Meie aeg ja tema liikumised.

1. Kuna usupuhastus usu ja waimu wabaduse igale ükifikule kätte oli annud, oli keskea kiriku orjake murtud. Aga wabaks saanud wainud olivad ära unustanud, et pääle tõsise wabaduse Kristuse Jeesuse sees üks ebawabadus inimest uueste orjaks teeb. Nii oli wabaduse waimustuses wiinne juhtija üliwõimus troonilt lükatud: Jumal, tema sõna, seaduslik kord ja kohus. Ja selle järg oli määratu mäss ja segadus, kus wiinne kindlus kadus. Iseäranis näitas Prantsuse riiginäis, mis ilmast saab, kui ta Jumala sisse mitte enam ei usu ja ristiusu õnnistusi enam wasta ei taha wõtta. Ja kõigi nende eksituste eest oli wabaduse jänuline Euroopa waljuma Jumala witsa alla ennast alandama pidanud, kuna Napoleon oma raudse käega sõja käsku poolele ilmale andis, würistisid aujärjelt lükkas ja uusi asemele pani.

2. Kui uimastus oli Euroopa rahwaid wangi wõtnud: aga uimastuse une järele tuli jälle ärkamine. Aga mööda hakati tundma, kui häbistaw wõera walitsuse kubjakepp rahwastele on. Ja nõnda süttiswad wabadusesõjad põlema, kus rahwad Jumala nimel kuninga ja isamaa eest ühe lipu alla kogusiwad. Ja et üleüldine häda ja oht kõiki ühel wiisil oli sidunud ja et nad enesest ennast kõik ühel wiisil rammutama tundiswad olewat, siis õppiswad würistid ja alamad häda sunnil nende wägede poole waatama, kust neile üffi abi tuleb. Ja see waade ei olnud ilmaaegne. Rakskorda wõitsiwad ühendatud wäed maade laastaja üle, aastal 1813 ja 1815.

Würstid ja rahwad saatsiwad tänu ohwrid Rõigefõrgema järjele. Wene keiser Aleksander I., Austria keiser Franz I. ja Preisi kuningas Friedrich Wilhelm III. afutasiwad oma wahel nõnda nimetatud püha lepingu (a. 1815.), et wenna-1815. armastust rahwaste keskel kofutada, kuna würstid kui isad neid tahtsiwad juhutada. Ühtlasi saiwad ka rahwad paremad mõtted, ka nemad ruttasiwad selle hallita juurde tagasi, mida nad ära oliwad põlanud. Armastus Jumala sõna wasta kaswas, usu waimustus sai uueste jälle wõimsaks.

3. Muidugi ei jõutud ühe päewaga üles ehitada, mis aasta- kümnete sees maha oli kisutud. Päälegi oli walitsewaks saanud mässu waim, iseäranis katoliikluses maades, kui ka mitte enam nii upsakalt, ennast alal hoida mõistnud. Ta külwas ka uuemal ajal oma seemet edasi, ta pani terwe umbusu wõimu usu wasta wõitlema. Ühtlasi on ka endised Rooma mõtted wanas waimus ja kujuk ennast jälle awaldanud ja mitu korda just kiriku wastaste wõimudega ennast ühendada püüdnud.

Seesuguse wõitlemise aja sees seisame meie praegu. Uuem kirik on wõitleja kirik. Aga et Issanda risti all inimeste südamed awalikuks saawad, siis ei too uue aja wõitlemine mitte üksi lahutust, waid ka selgust. Just wõitluse wainul ilmub usk hiilgawas ilus, kui wõim mis maailma ära wõidab. Ja nõnda on siis just praegune wõitleja kirik enam kui enne tegew koguduse sifemises wäljaehituses ja tema walitsuse wõjutuses wälisel missioni wäljal. Nii tuleb tõeste Jumala riik waimus ja wäes, kui ta waenlased ka mässawad ja mõllawad.

§ 97.

Uue elu ärkamine ewangelilises kirikus.

1. Raskemaid kiusatusi oli walgustuse ja umbusu aeg risti- koguduse pääle toonud. Aga ka seegi alanduse ja risti aeg pidi Jumala riigi edendajaks saama. Oli ennast ju walgustuse suurte efsituste sisse mõni tõe iwa peitnud, mida endised ajad weel tähele ei olnud pannud. Nimelt hakati nüüd tõeste inimese iseolemuse õigust enam auustama kui enne. Würstid hakkasiwad pärisorjust ära kautama ja waba rahwaid enesele alamateks kaswatama. Pääle selle tungisiwad just läbi walgustuse jääse lume mitme usu lilled, mis seda magusamine lehkasiwad, ja nende istutajatele weel enam auu tegiwad.

2. Leipzigi professor Kristian Furchtegott Gellert († 1769) katjus waimulikluses lauludes wanemate usku päästa.

Ta wõis rõõmuga tunnistada: „Ma olen 50 aastat elanud ja olen enam kui üksford furma suus olnud ja olen tunda saanud, et midagi muu furma hirmu ärawõita ei jõua, kui jumalik usu wägi, kui usk Dndsakstegija ja Aralunastaja sisse.“ Sellele laulis Klopstock († 1803) omas Messiases suurearmulise kiituse laulu. Herder, kes ka Riias tükiaga õpetaja oli ja 1803 kui kindral-superdient Weimaris suri, kiitis wainustatud keelega nii hästi Wana Testamendi püha siju kui ta luulelist keelt. Tema näitas, et risti-usk alles inimest inimeseks teeb.

Herderi sõber Haman († 1788) saatis mõne heleda wälgi walgustuse aja koleda öö sisse. „Mis on teie kiidetud mõistus“ hüüdis ta, „oma üleüldisusega, kindluslega ja selgusega? Et ta ole üks wäärjumal, kellele pimedam ebausik jumalikka omadusi tahab külge luuletada!“ Kõik raamatud ja teaduse hallikad oli ta läbi uurinud, aga rahu ei olnud ta mitte leidnud. Sääll olla ta wiimaks, tunnistab ta ise, püha kirja leidnud, ja kõik elu mõistatused olla tall selgeks saanud, lihaks saanud sõna saladuses. Waga katolik würstinna Galizin, kelle juures ta wiimaks rahulise pelgupaiga oli leidnud, laskis ta haua pääle kirjutada: Juuda rahwale üks pahan-dus ja Greeka rahwale üks jõledus (1 Kor. 1, 23—25). Hamani nimetati „Põhjamaa preestriks“ ta tähtsuse pärast.

Samuti saatis ka reformeeritud kirik tunnistajaid Siioni müürile. Schweizi õpetaja Lavater († 1801) äratas kristlikule inimlikusele ja Heidelbergi arst Jung-Stilling († 1817) sai „kodu püüu“ prohwetiks. Tema hüüdis: „Dndsad on, kes koju püüdwad, nemad peawad koju saama.“

Nendega ühendatud, aga ommeti isefuguse wiisiga, äratas „Wands-becki postimees“ Mathias Claudius († 1815) usu tuld. Tema kirjutas oma esimeses kuulsas kirjas Andresele: „See teeb su hiuksed halliks, et Jeesust Kristust meie Isandat põlatakse ja teda mitte tunda ei taheta. Sa armas õige hing, kannata seda! Kes tema pärast halla hiuksid kannab, kannab neid auuga. Kes Kristuse sisse uskuda ei taha, waadaku, kuis ta ilma temata walmis saab. Mina ja Sina ei wõi seda mitte. Meil peab keegi olema, kes meid tõstab ja peab, et meie elame, ja kes oma käe meie pää alla paneb, kui meie surema peame. Ta on üks püha kuju, mis waelele rändajale kui üks täht öösel tõuseb, ta armsamat aimu ja salamata soomi täidab. Meie tahame tema sisse uskuda, Andres, kui ka keegi enam tema sisse ei usks.“

3. Nii hakkas siis usu taim ifka enam, kui ka waitfel wiisil wõsuma ja õitsema, uhke mõistuseusu puu närtsima ja kollatama.

Ja wiimast sündmust edendas, kui ka tahtmata üks mees, kes ise kirikule oma usuga nii väga lähedal ei seisnudki. See oli kuulus Saksa mõtleja Kant († 1804). Tema näitas selgel mõtluse teel, mis „puhas mõistus“ mõjub. Ja see otsus oli kurvastaw küllalt: et meie nimelt asjade sügawast olust midagi ei tea ja teada ei wõi. Aga fiiski, kui ka kõik kõigub ja heljub, kalju kindluses seisab wooruse nõue, „sina pead,“ mis meie südamesse on kirjutatud. See on Kanti isewalitseja wooruse käsk (kategoriline imperatiivus). Ja kui tema ka selle järele ainult Siinai mäel seisis, ilma et ta Betlehemma ja Golgathat oleks näinud, ta juhtis fiiski südamid maailsest madalusest ülespoole püüdma.

Sarnasel kombel kutsus suur kaswatusse meister Pestalozzi tõelisemaid hingi lapselikule usule Jumala isameele wasta. Ja isearalise armastusega kogus ta laastatud kodumaal suitsewailt warematest waesid lapsi enese ümber, et neile seda näidata, kes lapsi armastanud. „Armastagem üksteist, nagu Jeesus Kristus meid on armastanud!“ Seda jättis ta testamendiks, kui ta a. 1827 suri, 81 aastat wana.

4. Nii kaswas nähtawalt nende hulgate, kes rahwale ta wanemate usku kõigi ta õnnistustega tahtsiwad tagasi anda. Selle usu pääle põhjendatiwad wabaduse laulikud omi waimustatud isamaalisi wiisid, seda hakkasiwad ka teadusemehed warjutuse waiba alt uueste wälja otsima. Wiimse tee pääle astus nimelt kuulus jumalustark Friedrich Schleiermacher Berlinis († 1834). Juba aastal 1799 awaldas ta omad „kõned usu üle haritud rahwale, nende hulgas, kes teda põlgawad.“ Selle tunnistuse läbi tahtis ta neid, kes ülewased püüdmised ära unustanud, usu templisse tagasi juhata; neid, kes külma mõistuse mõjuduse all tarretanud, tundmuse ärksusele äratada. Tema otsis nimelt usu siisu Jumala tundmise elamuses, siisemises tundmuse sügawuses. Nende kõnede mõjudus oli üli suur. Pääle kõnede usu üle oli Schleiermacher weel ka muudu kui õpetaja ja professor wäsimata tegew, et usu kulda põlgduse paelust päästa. Tema usuõpetus, mis 1821 ilmus, pani uuemale kiriklikule teadusele aluse alla. Ta wiis teda, kui ta ka ise weel mitmetpidi endise aja laps oli ja kommistas, õige sihi pääle. Nõnda sai just Friedrich Schleiermacher ärkawale usule, uuemas kirikus, uuemale kiriklikule uurimisele teerajajaks.

5. Ja rahwas, mis möödaläinud aja tormide läbi wiimse kindluse kautanud, mis kirikliku ja riikliku elu lagunemise ajal palju kannatama oli pidanud, wõttis rõõmuga neid tunnistusi wasta, mis teda jälle wanemate altrite juurde juhatas, kus rõõm ja rahu oli asunud, kus trööstist ial puudust ei olnud. Ja kui wärstid a.

1817. 1815 püha lepingut tegivad, andsiwad rahwad röömuga sellele auu, kes usklikkude lootust üle ootuse oli täitnud. Kaks aastat pärast seda, a. 1817, pühitseti 300 aastast usupuhastuse juubelit igal pool pühaliselt ja waimustusega. Ja just sell röömurikal juhtumisel tõusiwad tuhandete elu tõutused Rõigefõrgema ette: ei millegi tingimise all usuwara ära anda, mida wanemad wõitluse teel omandanud ja mis nüüd Jumala armu läbi uue warjutuse alt wabaks oli saanud.

§ 98.

Preisi Union ehk Ühendus. Uneeritud ehk ühendatud kirik.

1. Hohenzolleride würstifugu Preismaal oli aastal 1613 Lutheruse tunnistuse maha jätnud ja reformeeritud kirikusse astunud. Et aga suurem osa Preisi rahwast Lutheruse usku tunnistas, siis pidi usu wahet würstide ja alamate wahel kõigiti kaebduse wääriliseks peetama. Sellepärast wõisiwad just selle maa walitsejad soowida, et omased õekirikud ennast ühendaksiwad. Küll oliwad jenniaegsed ühenduse katsed asjata olnud, aga käesolew aeg näis Preisi würstide soowi täideminemisele enam lootust andwat, kui keegi muu enne seda.

Bagalaste walitsuse ajal oliwad usu wahed nii hästi kui kogumiste ununud, walgustuse sõbrad oliwad neist weel wähem lugu pidanud. Külmus tunnistuse wasta oli ammu ajamärgiks saanud. Selle wasta oli ühtlane häda terwet rahwast ühe isamaa lipu alla kogunud, teda ühe taewase Issa juurde juhtinud. Usupuhastuse 300 aastane juubelpüha oli ukse ees. Sääal andis waga kuningas Friedrich Wilhelm III. 1817. aasta algusel tähtsamaile riigi õpetajatele käsku, selle üle nõuu pidada, mill kombel kõige paremine ühendust Lutheruse ja Kalwini kiriku wahel wõiks toime saata. Schleiermacher'i juhatusel all peeti üks synod ja juhataja edendas oma terwe mõjudusega ühenduse mõttid. Nii kuulutati siis usupuhastuse pühal, et mõlemad kirikud ennast ühendanud olla ja selle täheks wõtsiwad Lutheruse ja reformeeritud kiriku liikmed ühtlasest pühast õhtusöömaajast osa. Selle tähtsa päewa wõit pidi Union ehk Ühendus olema.

Waga kinga soow oli auus ja kiidu wäärt olnud. Aga soowi täidesaatmises oliwad asjad enneaegse rutuga toimetatud saanud. Ühendus kuulutati wälja, ilma et wahed siemist seletust ja lähenemat lepitust oleksiwad leidnud. Ühenduses pidiwad mõlemad kirikud üksteisele lähenema, kuna neil ühtlase walitsuse ja seadluse juures ühe-

fugused jumalateenistuse pruugid pidivad olema, kuna ühtlasi kumbki koguduse liige oma kirikule ustavaks pidi jääma. Aga et teus ja tões keegi õiglane tahte isandat teenida ei jõua, tahtis Ühendus südametunnistuste wasta wägiwalda pruukida. Ja et päälegi tunnistuse ja üffikute kiriku õpetuste pääle ühtegi rõhku ei pandud, sunniti Lutheruse kogudust just selle seisukoha pääle astuma, mida reformeeritud kirik ifka omaks oli tunnistanud. Ja sellepärast pidivad just Lutheruse kiriku eestkostjad kuninga soowile wasta panema. Ja see ilmus juba Ühenduse sündimise aastal.

2. Rieli õpetaja Klaus Harms, üks mees rahwa keskelt, täis tulist tunnistuse wainu, awaldas, nagu Lutherus 300 aasta eest, 95 lauset usuija lausete naale toetades, mitmesuguste eksituste ja segaduste wasta. Nad käiswad nii hästi mõistuse usu kui käfile wõetawa ühenduse kohta. „Kui meie Issand ütleb: Parandage meelt! siis tahab ta, et inimesed ennast tema õpetuse järele kujutawad; tema ei kujuta aga õpetust mitte inimeste järele, nagu seda nüüd aja moe järele tehakse.“ Nii tunnistas Harms ebawalgustuse wasta. Unioni wasta käiswad järgmised sõnad: „Kui waest ümmardajat tahetakse Lutheruse kirikut uhke laulatuse läbi rikkaks teha. Urge toimetagem seda paaripanemist mitte Lutheruse haua pääl! Ta luud kondid saawad elawaks ja siis häda teile! Kes ütleb, et aeg waheseina Lutherlaste ja Reformeeritute wahel maha olla kiskunud, selle keel ei ole mitte puhas!“

Wastapanemise pääle waatamata tegi siiski kuninglik käsk Unioni seaduseks. Kristlik kord ja jumalateenistus muudeti ühenduse mõtete põhjusel. Altari sakramendi wäljajagamiseski kaaluti Kalwinlaste poole. Selle pääle sai wastapanemine weel elawamaks. Ja ustawad Lutheruse usu tunnistajad pidivad nüüd oma usu pärast ka risti kandma. Kohtadest ja anmetist aeti neid wälja. Ühes kirikus pandi uus seadus soldatite wael maksma. Ja kui wägiwalda weel waljumalt pruukima hakati, rändas suur osa Lutheruse tunnistuse märtritest Austraaliasse ja Põhja-Ameerikasse. Alles kui Friedrich Wilhelm IV. a. 1840 trooni pääle tuli, lõppeswad pääle käimised, mida Lutherlased kannatanud oliwad. Neile anti nüüd luba riigikirikust lahutatud oma koguduslist elu korda seada. Nõnda asusiwad „wana-Lutherlised“ ehk „lahutatud Lutheruse kogudused.“

3. Union oli waheseina Lutherlaste ja Kalwinlaste wahel maha kiskuda, neid üheks kirikuks sulatada tahtnud. Ta oli seda aga enam wäliste abinõuudega, kui sisemiste seletuste teel teha püüdnud. Sellepärast ei wõinud ta loodetud wilja mitte kanda, waid tegi lahutust

weel suuremaks kui enne. Sest kahe ewangelilise kiriku juurde löi ta weel kolmandama: uneeritud ehk ühendatud kiriku. See jäi Preisi riigikirikuks.

Kui ka segadused kahetseda tulewad, mida Union ärkawale ewangelilisele kirikule on toonud, siiski ei ole ka see wõitlemise ja ristiaeg ilma sisemise kasuta mööda läinud. Ta on õefirikuid üksteise wasta seletusele sundinud, kus nad oma põhjuste üle uueste tõsist aru pidimad andma. Ja sääl juures wõiswad mõlemad üksteisest õppida. Reformeeritud kirik wõis Lutheruse jumalateenistuste lõbu, ja Lutheruse kirik reformeeritud koguduse seadlust kasuga tähele panna.

§ 99.

Uued lahud ja lahulised püüdmised.

1. Uus ärganud elu ewangelilises kirikus oli uut wõitlemist kaasa toonud. Sest kus elu on, sääl on ka liikumist. Üksi kiriku ja riigi tarretuse ajal walitseb rahu, mis aga ise muud ei ole kui surma uni. Sellepärast pole mitte imeks panna, kui ewangelilise koguduse elu tegewus pääle ärkamise aja dieti liikum oli. See ilmus nimelt nõudmises kiriku seadluse kinitamise järele. Oli usupuhastuse aeg kiriku walitsuse asjad riigi kätte uskunud, siis nõudis uuem aeg, et ka waimuliku seisuse liikmed kiriku walitsusest osa wõtaksiwad, ühtlasi aga ka, et kogudus ise täieste kõrma ei saaks hoitud. Otsimine ja wõitlemine elu awalduse järele sünnitas aga ka uusi lahku-
fid, lahulisi asutusi, mis osalt ristiusu põhjusõpetuste juurde jäiwad, osalt aga ka kristuse wastaste püüdmistega enmast ühendasiwad ja liha ewangeliumi oma lipu pääle kirjutasiwad. Seesugune uuem liigusk on esmalt

Katolik apostlik kogudus ehk Irwingiaa laste lahk.

Eduard Irwing oli anderikas, aga määratseja õpetaja Londoni Schoti Presbyterite koguduse pääl. Tema sattus mitme eksiõpetuse sisse. Ta õpetas, et Kristuse inimlik loomus ka pärispatuga ilma tulnud. Pääle selle hakkas ta kuulutama, nii hästi katolik kui ewangeliline kirik ei wõida tõsine Jumala tunnistaja olla. Terwe praegune ristikirik olla omast algupäralisest seadlusest wälja langenud. Pühade kogudus ei wõida seepärast mitte muidu üles ehitatud saada, kui et Kristuse kirik oma tõsiõele algusele jälle tagasi pöörab. Sellepärast olla iga kogudus Baabeli sarnane, kell mitte apostliku aja tundemärkised ei olla. Ja need olla nimelt neli apostliku ammetit, mis igaweseks ajaks (1 Kor. 12. ja Ew. 4, 11)

olla fiske seatud: apostli, prohveti, ewangelisti ja karjatse (ingli ehk õpetaja) ammet.

Irwing lasti ammetist lahti, ja et ta oma määrseja õpetuse juurde jäi, heideti ta Schoti kirikust välja (a. 1833.). Rikkad ja nimekad sõbrad aitasivad aga teda uut kogudust asutada. Irwing suri a. 1835, aga ta kogudus hoidis ennast alale. Ta keskel tõusivad prohvetid üles, kes ennast arwasivad Jumalast walgustatud ja saadetud olewat. Need walisivad 12 apostlit kiriku ülemaks walitsejaks. Ja apostlid saatsivad uue apostliku kiriku wäljalautseks ewangelistisid ja karjatsid ehk inglid välja, kes kogudusi pidiswad asutama.

Õpetuse kõrwas igawestest apostlikkudest ammetitest panewad Irwingiaanlased suure rõhu õpetuse pääle Issanda jälletulemisest. Nad oodawad seda iga filmapilk. Ja seks pühade kogudust koguda peawad nad just eneste ülesandeks. Nende seltskond peabki see ehitatud pruut olema, keda Issand kui peigmees pulma wiima tuleb. Wõitleja koguduse waesus pahandab neid, nad ei taha risti all käia, waid otse kroonile jõuda. Ja seda ei mitte korralisel edenemise ja kosumise teel, waid äkki, korraga peab see sündima iseäralise äratuse ja walgustuse läbi. Juba kuulutasivadki nemad, et nende apostlid mitte surma ei pea nägema, waid elawalt seletuse fiske minema. Küll on aga see wägi, mis patu palgana ennast awaldab, wõimsam olnud, kui nende apostlik ammetipühadus, sest nad on enamiste kõik juba furnud: aga Irwingiaanlaste määrsewale kõrkusele ei ole see mitte otja teinud.

Üleüldse on Irwingiaanlaste kõige suurem effitus see, et nad sõna ja sakramendi armu = abinõuudega mitte rahul ei ole, waid rikkamaks saada püüdes omad igawesed ammetid on välja mõtelnud. Ja kõige kurwastawam on nende kõrkus ses tükis, et nad oma 12 apostlit esimeste tõsiste apostlitega ühe järje pääle seawad.

Rikkama kauniduse järele himu kandes on ka Irwingiaanlaste jumalateenistus Rooma kombete külluse juurde laenama läinud. Nõnda peawad nimelt uhked preestririided ta pühadust ja ilu ülen-dama. „Apostlik kogudus“ läheb apostlikust lihtsusest kaugele ära.

Ragu Wennaste kogudus, nõnda on ka Irwingiaanlased üksi ärganute ja usklikkude sekka elawa ja olewa kiriku keskel astunud. Paganate misjioni on nad täieste ära unustanud kõige oma rikkuse ja ammetite mõjuduse juures. Ka meie maal (Peeterburis, Tallinnas ja mujal) on Irwingi jüngrid Lutheruse kiriku keskel omi mõttid wäljalautada püüdnud.

2. Uue Jerusalema kogudus ehk Swedenborgiaanlaste lahk.

See usu selts sündis juba minewasel aastasajal. Tema asutaja oli Immanuel Swedenborg († 1772) Stockholmis. Swedenborg oli looduse uurija ja seisis kui teaduse mees suure auu sees. Ühtlasi katsus ta ka usu saladuste sisse tungida. Korraga sai ta aga magneetiliste wäristuste mõjumisel märatsejaks sonijaks. Ta arwas ennast taewa ja põrgu waimudega osaduses seiswat ja seks kutsutud olewat, rifutud kirikut „uue Jerusalema koguduseks“ uuendada. See pidi uus ilmakirik olema, mis kõik kogudused enese sisse wasta wõtab. Uus kiriklik ajaarw pidi aastaga 1757 algama.

Swedenborgi sõbrad andsiwad pääle ta surma ta kirjad wälja ja asutasiwad Rootsi ja Inglismaal kogudusi. Uuemal ajal on Swedenborgiaanlased ka Põhja-Ameerika maal ja Saksamaal sõbru leidnud.

Swedenborgi õpetus oli imeline sega-soga ebausflikkust sonimisest ja mõistelisest kahklusest, mida ta walgustuse aja käest oli laenanud. Ta salgas õpetust kolmainust Jumalast, õigeksmõistmisest usu läbi, Kristuse jälletulemist ilmaohtule, sest wiimne kuulutus olla waimulikult juba „uue Jerusalema koguduse“ asutuses tõeks saanud. Piibli raamatute hulgas peab ta Johannese ilmutamise raamatut kõige kõrgemaks, sest selle tähendused käia tema koguduse kohta.

3. Wiimse päewa pühad ehk Mormoonlased.

Selle usufeltsi kodumaa seisab Põhja-Ameerika ühendatud riikides, kus piirideta priius mõndagi isesugust awaldust on sünmitanud. Tema asutaja on Joseph Smith, üks waeseks jäänud rentnik, kes waranduse kaewamiste ja muu ebakunstidega rahwast pettis. Tema jutustas, et ta jumaliste ilmutuste juhil ühe mäe sees Neu-Yorki ligidal ühe kiwist kasti leidnud olla, mille sisse kullased tahwliid tundmata kirjaga peidetud olla olnud. Suures olewa prohveti prilli läbi olla tema seda salafisu lugema ja mõistma õppinud. Selle imelise kirja andis Smith a. 1825 „Mormoni raamatu“ nime all Ingliskeeles wälja. Tema fisu oli järgmine: Israeli kümme suguharu olla riigi arahawatamise järele (722 e. R.) Ameerikas wälja rännanud ja olla sääl oma pattude pärast suuremal osal otja saanud. Nende wiimne prohwet Mormon alla aga Jumalalt saadud ilmutused nimetatud kullaste tahwlite pääle kirjutanud ja neid tunnistuseks wiimse päewa pühadele ära peitnud.

Küll tõendas nüüd üks õpetaja leff, Mormoni raamat olla üks luule-jutt, mida ta mees kirjutanud ja mille käskiri ära kadunud ja mida Smith ilma õigufeta olla wälja annud. Wiimne leidis aga

ammeti palju kergeusklikka sõbru ja rajas Illinois'i riiki ühe asutuse uhke templiga. Usinuse ja hää korra läbi kasvas uue koguduse võimetus ja rikkus, aga ka rahva viha ja kadetus. Smith ja tema vend lasti a. 1844 maha, nende linn ja tempel rikuti ära ja pühad pekseti minema.

Araarwamata waewaga rändasivad Mormoonlased üle kaljumägede õhtu poole ja asusivad Kaliforniasse suure Soola-järwe äärde. Sääal rajas Smithi järeltulija Brigham Young Utah (üttele Duta) ehk Desereti kõrberiigi päälinnaga Uus Jerusaleem. Usinuse ja kindla korra läbi hakkas ka see asutus pea õitsema. Pea saatsivad Mormoonlased omad apostlid ka Euroopa maale, et sääl uusi usklikka võita ja neid oma kulu pääle Ameerikasse awateleda.

Baptistlaste wiisi salgawad Mormoonlased lasteristimise tarwimust; Irwingiaanlaste wiisi kiidawad nad enestel keeltekõne, apostili ja prohwetite ammeti olemat ja oodawad Kristuse jälletulemist igal filmapilgul, kes umbusklikkude üle templis Soolajärwe ääres saada kohut mõistma.

Et Mormoonlased püha kirja õpetust kõige imelikumal wiisil segawad, õpetust gnostilistest waimwägedest uuendawad, seisawad nad peaaegu paganlise põhja pääl. Nende kõige suurem usueksitus on aga see, et nad ühel mehel mitme naese pidamist ususeaduseks ja wagaduse märgiks on kinnitanud. Kõige oma wälise auususe kõrwas on nad sellega kristusewastaliste waimude leeri astunud.

Lisa. Üks haruldane nähtawus kiriku lous on see, et umbust ja ebaust katsikwennad on. Sest kes Jumala sõna wasta umbusklikuks saab, see teeb ennast sagedaste muude wägede ebausklikuks orjaks. Seda näitab meile nimelt üks uuema aja liikumine, mida Ameerika Spiritistlased ehk Waimlased on äratanud, mis Swedenborgi waimude sonimisega sugulane on.

Spiritistlaste esimene prohwet on kingsepa õpipois Andrew Jackson Dawis, kes magneetilises unes waimudega ülewastest ilmast ennast ütles õjaduses seisnud olemat (a. 1845). Selle järele ilmus palju waimude nägijaid ja waimude kutsujaid, kes wana ja uue aja surmutega kõnewahetusesse astuda enesjel ütlesivad waimuse olemat. Nende waimu pidiwad kunstlilid tõendama. Ja ehk wiimastest suur jagu juba tuttawate looduse seaduste läbi seletust leidis, ehk „waimude“ awaldused ühtegi tähtsat tõtt senni maani ilmutanud pole, waid ainult sõjita sonimised on olnud, siiski on Spiritistlased just haritud rahwa hulgas ja kiidetud walgustuse jingrite keskel sõbru leidnud. Üksu, mis maailma ära wõidab põlates, kummardawad nad Ameerika maa petiste ette.

§ 100.

Katolik kirik uuemal ajal.

1. Rooma kirik on ses tükis ifka oma suurusst ilmutada püüdnud, et ta sundiwa wägimallaga rahwaste südametunnistusi oma ifke alla paemutada jõuab. Ta on rauase seadusega oma

põhjusemõttid walitsema pannud ja ei kannata mitte wabadust. Sellepärast on uuema aja wabamad ja üliwabad liikumised enamiste wäljaspool katolikkude kirikut ennast awaldanud. Siiski pole ka tema purustawaisi kirikuwastalistsi wägedest puutumata jäänud. Need on ka tema, isegi juba lagunemat müüri alt õõnestada katsunud. Ja et pääle selle Rooma wastasteks terve protestantline seltskond ennast peab, siis ei seisja nüüd enam maailma walitsuse ohjad tema käes, nagu keskajal, ehk ta küll omi wanu nõudmisi uuemal ajal suurema rõhuga on uuendanud, kui ial enne.

Küll näis minewasel aastasajal wabam liikumine ka katolikus maailmas uut elu wõsutowat. Wabameelne paawst Clemens XIV. keelis Jesuiitlaste ordo a. 1773 täieste ära. Ta mõistis, et nende tõe- ja walguse wastaline salategewus kirikule ja riigile tõsist kasu ei mõi tuua. Samas meeles wõttis Austria keiser Joseph II. (1780—1790) tähtsad uuendused käsile, mis ka katolikusse kirikusse puutusiwad. Kõik paawsti käsud pidiwad tema riigis alles keisri kinnituse järele maksmaks saama. Kloostrid, mis mitte rahwa hariduse ja õpetuse eest hoolt ei kannud, pani ta kinni, ta käs kis jumalateenistust rahwa keeles pidada. Katoliku ja ewangeliumi usuliste le andis ta ühed õigused. Aga keisri warane surm keelis uuenduste kinnitust. Wäga pea sawad nad jälle tühjaks mõistetud.

Särgmine mässu ja muutuste aeg alandas küll Peetruse järge, aga ei parandanud teda mitte. Napoleon tegi kirikuriigi wabariigiks a. 1798 ja paawst sari Prantsuse wangina. Uue paawsti käest wõttis ta selle wiimse ilmaliku walitsuse ära ja ei pannud ta kirikuwannet tähelegi. Pius VII., nii oli ta nimi, pidi kaua häbisewat wangipõlwe kannatama. Nõnda tuli aasta 1816 kätte.

Prantsuse üliwõimuse murdmise järele seati Euroopa riiklised olud uuele järjele. Ka Austria, Preisi ja Wene maa soowitusel anti ka paawstile ta ilmalik ja waimulik walitsus tagasi. Rahwa hulkadest hõisates wasta wõetud sõitis Pius VII. „igawesesse linna“ jälle sisse. Ja kohe awaldas ta sõbraliste riikide wasta oma paawstlikku tänu.

Pius VII. pani 7. Dets. k. p. 1824 Jesuiitlaste ordo jälle tegewusesse, et ta rahwaid paawsti meelewalla alla sunniksiwad. Paawsti ja katolikkude riikide wahel pidiwad lepingud ehk konfordaadid asju seletama. Protestantlised piibliseltsid nimetas ta aga „katkiks“ ja leidusiks, mis usu alust wälja õõnestada. Seesugune mõttemald ähwardas ikka üleüldisemaks saawat. Ja et ta üksi säält poolt mägede (ultra montes), Staaliast ja Roomast ilmale õnnistust ootis tulewat, sellepärast hakati teda Ultramontanismuseks nimetama. Ultramontanlased tahawad praegu weel keskse seisukoha pääl seista,

uuema aja edenemist ja wabamat liikumist kirikus ja riigis keelba. Nad on rahwa hariduse wastased. Rooma kirikut nimetawad nad praegu weel „üksi õndsakstegewaks“ ja kui see nende wõimuseks oleks antud, häwitaksiwad nad täna päew ewangelilise kiriku oma wabamate mõtetega ära.

2. Küll oli ka Rooma kirikus mõni lepplikum ja sügawam waim ewangeliumi wilja maitanud ja juba oodeti nende poolt äratust ja uut elu tarretanud keske kirikule. Aga paawsti ja Jesuiitlaste ultramontaanline meel lämmatas tärfawa taimetäieste ära. Waga Regensburgi piiskopp Sailer püüdis kogudust ja karjatsid soojemale usule ja tõsisemale wagadusele äratada, pidi aga palju umbusaldust ja kahtlustust oma waimuliku esiwõimuse poolt kannatama. Sailer suri a. 1832. Preester Martin Boos oli käsudiguse läbi elada püüdnud, nagu ükskord Lutherus, aga ei saanud enne rahule, kui üks waga öde teda raskel tunnil ewangeliumi ja andeksandwa armu juurde juhatas. See oli kui jäde keset paelawat pimedust. Boos hakkas nüüd ka wälja jagama, mis ta ise maitanud, nõnda et teda õiguse kuulutajaks, mis Jumala ees maksab, (Room. 1, 17) nimetati. Aga selle eest aeti teda kui lindu taga. Ühest kohast pidi ta teise pääle põgenema, kunni ta liikuma elu järele suri. Ehk küll waimu poolest ammu omast kirikust lahkunud, ei tahtnud ta seda isegi esmalt uskuda. Ja kui see tall ommeti selgeks sai, jäi ta siiski weel emakirikule raskema sisemise wõitluse järele ustawaks, jenni kui see teda ise omast sülest oleks wälja heitnud.

Seesugust ohwrit ei wõinud aga suurem osa selle aja katoliku kiriku sügawamatest waimudest oma paremale südame tundmisele mitte tuua. Nad lahkusiwad temast wiimati ja astusiwad ewangelilisesse kirikusse. Tähtsam nende hulgas on Johann Gossner. Baieri maalt ära aetud, sai Gossner a. 1819 Peeterburis katolikuks hingekarjatsjeks. Ehk küll wälispidi weel katoliklane, awas ta siin õnnistusrikka tegewuse, kus ta usu ja rahwasou pääle waatamata suure mõjudusega ewangelilisi tundmusi äratas. Ka palju suurtsugu Wenelasi oli tema auustajate hulgas. Aga ka seia ulatas ta wastaliste käsi. Aastal 1824 pidi Gossner Wenemaale selga pöörma. Aastal 1829 astus ta Berlinis ewangelilisesse kirikusse. Ja nüüd alles hakkas tema wäsimata elu tegewus, kui ewangeliline hingekarjane. Iseäranis äratas ta missioni töö uuele elawusele. Tema järele nimetatud Gossneri missioon pakub nimelt armetumale Kõlhi rahwale Indiamaal ewangeliumi walguft.

3. Wida elawamaks ewangelilised püüdmised siin ja jääb keset katoliku kirikut saimad, seda waljumalt ja tooremalt püüdis keskealine Rooma wõim seda lämmatada. Sääb juures pidiwad usu ja

sisemise elu waesust weel ebausugi petisawaldused finni katma. Nõnda usuti, et üks prints Aleksander Hohenlohe oma palwega haigid terweks teha, et üks waga nunna Anna Emmerich Issanda haawa märkidega, milledest iga reede weri woolata, tähendatud olla. Ka jutud, et neitsi Maria ilmunud olla, lautati wälja ja wõeti usklikult wasta. Ja üks Trieri piiskopp näitas a. 1844 „Issanda õmblemata püha kuube,“ mida sajad tuhanded usklikud waatama tuliwad.

4. Nõnda seisiwad asjad, kui a. 1846 Pius IX. paawsti troonile tõusis. Suure waimustusega wõeti teda wasta, sest kirikuriigile finkis ta mitmed wabameelsed seadlused, oma alamatele andis ta mitmed eesõigused, walitsuse asjust lastis ta ta ilmalikku liikmid osa wõtta. Juba loodeti, et lõhutud ja lahutatud Itaalia maa paawsti juhil ennast ühendama saaks, et püha isa riiklik wabameel ka kirikule uut elu saaks andma. Aga see lootus langes pea wette. Pius IX. andis ennast Jesuiitlaste tööriistaks, waimustus ta wasta muutus wihaks. Püha isa pidi Roomast põgenema, kuna isamaameelne Itaalia rahwas Sardinia kuninga Wiktor Emanueli ümber ennast kogus.

Wiktor Emanueli mehe meel ja kindrali Garibaldi wabat-salgud wõitsiwad tõeste ühe maakonna tõise järele Itaalia ühtlase krooni alla. Sellele pidi ka kirikuriik ohwriks langema. Juba aastal 1860 ühendas Wiktor Emanuel paawsti wande pääle waatamata juurema osa tema ilmalikust walitsusest Itaaliaga. Minult Room ja selle lähem ümbrus jäi puutumata, mida ka weel Prantsuse soldatid pidiwad kaitsma. Aga Piuse paawstiline kõrkus ja isemeel, mis wahe ajal ta kiriklikus tegewuses ilmsiks oli saanud, ta nõudmised ja püüdmised Bonifacius'e VIII. waimus, tegiwad ainult uutele sündmustele ruttu.

1864. 5. Esimene Piuse IX. ma kiriklik wägitöö on ta waimulik ringfiri, mille sees kuulus syllabus ehk register 84 lauses kõik paawstiwastased mõtted ja õpetused ära wandus. Mitte üksi uue aja umbusk ei lange sääl needmise alla, waid iga nõue usu ja jumalateenistuse wabaduse järele, teaduse ja uurimise wabadus, ajakirjandus ja rahwa walgustus. Terwe protestantlise maailma oma feltslise elu korra ja seadusega heidab püha isa omas ringfirjas wande alla.

Aga ka õpetuse wäljal on Pius IX. seda lõpetanud, kuhu katoliku kiriku põhjasmõtted iseenesest juba on sihtinud. Wara juba oli see ka Maria enam kui pooljumalaks teinud ja õpetada tahtnud, et ka Issanda ema ilma patuta seia ilma tulnud. Siiski oli püha Bernhardi ja Aquino Thooma mõjudus selle kirjawastasele õpetusele

meel wasta panna jõudnud. Pius IX. tegi alles kõigele waidlusele otsa, kui ta „Maria patuta saamist“ 8. Jõulu k. p. 1854 kiriku õpetuseks kuulutas. Aga mitte üksi Mariale, waid ka iseenele pani ta jumaluse krooni päha. See jumalateutam tegu sündis kuulsa Watikaan-kontsiliumi pääl 1870.

1870.

6. Uut kontsiliumi pidada oli Pius IX. juba a. 1867 tõutanud. Ja mõni aeg enne ta kokku astumist oli kuulda, et selle pääl paawsti üleilmaline üliwõimus, nagu Bonifacius VIII teda nõudnud, kuulutatud pidi saama, et pühale isale, kuna ta paawst-kuninga järg aluse kautanud, paawst-jumala auu taumiseks pidi antama.

Suure auuga awas paawst 8. Jõulu kp. 1869 Maria patuta saamise päewal, oodetud kirikukou. Aga pea sai selgeks, et mitte kõik ta liikmed Ultramontaanlaste sarwe ei tahtnud puhuda. Päälegi oliwad wastawaidlejate hulgas tähtsamad teaduse mehed, wõimsamad waimu wägilased. Neid hakkas nüüd püha isa ahwardades awatelema, wihastades waigistama, wägwallaga waitolemisele sundima. Ja see mõjus katoliikude südametunnistuste juures, mis tingimata sõnakuulmisele on kaswatud. 150-est wastapanijast jäiwad üksi 50 oma mõtete juurde ja ka need põgenesiwad enne pärisotsust wõitluse wäljalt koduste koguduste juurde. Nõnda tuli 18. Heina kp. 1870 kätte, mill kontsiliumi pääkoosolek ära peeti. Selle pääl tehti siis enam kui 500 häälega, kuna ainult 2 wasta rääkisiwad, otsuseks: paawst kui Kristuse asemik on ilmeksimata. Koosoleku ajal oli kou karkima hakanud ja kui tõine Mooses kuulutas nüüd Pius IX., kuna wälku nähti ja müristust kuuldi pühalikult enese, oma eelkäijate ja järeltulijate tingimata üliwõimust ja ilmeksimatust. Aga just samal ajal tõmbasiwad ennast ka tõist sugused koue pilwed paawsti pää ümber kokku ja ka see oli üks kõigeförgema wastus.

7. Samal päewal, kui paawsti ilmeksimatus otsuseks tehti, kuulutas Napoleon III. Preislastele sõda. Aga Prantslaste õnnemad lahingud kutsusiwad wiimsed kiriku riigi kaitsejalgud kodumaale. Sääl nõudis nüüd terve Itaalia rahwas Rooma päälinnaks ja Viktor Emanuel pidi järele andma. Ainult neli tundi paukusiwad suured tüfid ja juba tõmmati rahulipp üles. Hõifates mõeti kuningas ja ta wäed 20. Mihkli k. p. igaweses linnas wasta. Nõnda sai Room ühendatud Itaalia päälinnaks ja Quirinali kindlus kuningas pesapaigaks.

Sellega oli paawst-kuninga troon langenud. Ka tema paawst-jumala auu ei wõinud kord meerinud aja ratast enam tagasi pöörda. Pius IX. ma häda hüüd tõiste riikide poole, ta wihastus ja apostlik wanne oli kõik asjata. Itaalia riigi wiimsed leppiwad pakutused,

kus wanafese sisetulek ifka weel pääle 3 miljoni frangi pidi olema, kus ta kirikliku tegewuse wabadus puutumata jäi, lükkas ta ifemeelselt tagasi. Ta kaebas kõigele ilmale, mis tema kui waene „Batikaani wang“ kannatama pidada ja kerjas wangipõlwe kergituseks usklikele käest endist peetripemningut. Ja suured summad woolaswad tõeste Batikaani warakambritesse. Aastal 1877, kus Pius IX. oma 50. aastast piiskopijuubelit pühitses, olla pääle 16 miljoni frangi kofku tulnud. Aga see oli ka wiimne suurem rööm, mida waene wang siin ilmas maitfis, sest 7. Kiuunla kp. 1878 läks ta hingama, 86 aastat wana. — Raks päewa pääle ta surma astus Leo XIII. paawsti troonile. Ta andis Euroopa walitsejatele oma auujärjele tõusemist teada, üksi Staalia kuningale mitte. Sest paawsti ilmaliku walitjuse lõpetust nimetab ka tema Jumala ja kiriku rööwimiseks. Leo XIII. on mõnes tükis lepplikumat ja mõistlikumat meelt awaldanud kui Pius IX., tähtsamais asjus on ta aga eelkäija põhjusmõtetele ustawaks jäänud.

Batikaani-kontsilium, paawsti ilmeksimatuse kuulutus ja muud Ultramontaanlaste püüdmiised pole ilmale seda õnnistust mitte toonud, mida Rooma sõbrad julgeste tõutasiwad. Nad on ainult hulga segadusi uuemale ajale ja selle riigivalitjusele seletada annud, mis neile palju tüli teeb. Rooma kirik ifegi pole paawst-jumaluse kuulutusest wähemat kasu maitanud, waid peab ainult ohakaid lõikama, kuhu ta ebawilja on külwanud. Ükski riik pole kontsiliumi otsustele oma piiris seaduslikku wäärtust annud. Preisi walitus kuulutas 1871. aastast saadik mitu seadust, kus wiimsed Rooma ülimäärused tühjaks tunnistatakse ja riik oma walitjuseks õigust ka katolikkude alamate wasta tingimata ülewal hoiab. Ainult kahetseda jääb, et waljud Preisi kiriklikud seadused, mida rauane kanzler Bismark on sünitanud ja mis Roomlaste rajadeta kõrkust pidiwad murdma, ka ewangelilise kiriku wabadust on takistanud ja liig kitsaste piiride waele paelanud.

8. Pääle selle on Batikaani kontsilium kiidetud Rooma kiriku sifemisele ühtlusele walusa haawa teinud. Sest oliwad küll kontsiliumi liikmed äsfitamisest ja ähwardamisest wäsinud paawsti pea ühel häälel ilmeksimataks tunnistanud, fiiski ei heitnud terwe katolik rahwas, ta teaduse mehed ja ülikoolid, ennast selle jumalateutawa otsuse alla. Tuttaw praust Döllinger ja temaga suur hull Saksa katolikka wainulikka mehi ja ülikoolide õpetajaid astusiwad juba aastal 1870 ilmeksimatuse wasta awalikult üles. Et Döllinger wande alla pandi, see suurendas üksi mäsawat tormi. Wastawaidlejad ei tahtnud ilmeksimata paawstist midagi teada, sest see ei sündida tõsise katoliku kiriku usuõpetusega mitte ühte. Batikaan-

kontsiliumi otsus olla lahuline uuendus. Nemad pidada wana põhja pääle jääma. Nõnda sündis Saksa „wana-katolik“ liikumine, mis iga päewaga edenes, ehk küll Döllinger ta juhatusest tagasi astus. Pea astus ta ka üle Saksamaa piiride ja nimelt Schweiži maale sündiswad mitmed „wana-katolikud kogudused.“ Aastal 1879 oli Wana-Katoliklaste arv Saksa ja Schweiži maal kaugelelt pääle 100,000 hinge.

Küll pole „wana-katolik“ liikumine jeda lootust mitte täitnud, mida esmalt ta pääle pandi. Nimelt loodeti tema poolt, et ta ise tõiste tunnistustega leppimist otfis, suurt ewangelilist äratust. Siiski on ta tarretanud paawsti kirikusse wabamaid mõttid liikuma pannud ja wõimsat tunnistust Roomlaste meeletuma ülikõrkuse wasta annud.

9. Aga ka weel muud walusaid haamu on Rooma kirik paawst-jumaluse kuulutuse järjena kannatama pidanud: suur hull ta liikmetest astusiwad ewangelilisesse kirikusse. Tähtsam nende keskel on Breslaw'i doomiherra Karl von Richthofen. See haruldane mees on oma katoliku usu pärast suurt sisemist wõitlust wõidelnud. Paawsti ilmeksimatust tõekswõtma sunnitud, andis ta esmalt järele, wõttis aga siis pühalikult oma allahetmise tunnistuse tagasi. Wana-Katoliklaste juures ei leidnud ta mitte rahu, mida ta ihaldades otfis ja mille järele ta waluga wõitles. Mitmed usufeltsid püüdiswad teda enesele kosida, nimelt ka Irwingiaanlased, aga kellegi nende usku ei wõinud ta omaks tunnistada. Põhjalise uurimise ja wäsimata sisemise wõitlemise waral sai ta wiimaks ommeti selgusele ja astus aastal 1875 Lutheruse kirikusse. Juba pidi talle siin uus waimulik tööpõld ennaft awama, aga warane õnnetu surm kutsus teda juba aasta pärast ära.

10. Nõnda on uuema aja katolik kirik oma paawsti wõimusega omi keskaja nõudmisi suurema rõhuga uuendanud kui ial enne. Aga ta meeletu kõrkus on talle ka juba praegu rohket rõhutust ja sapilist alandust palgaks toonud. Kas sest juba küllalt on, wõi saab tulew aeg ebakülwist weel enam karistuse kibuwitsu kaswatama, on kõige-förgema teada ja teha. Wisfiste saab aga ajajooksul ka Roomlaste kohta püha lauliku sõna tõeks saama: Kui õelad haljendawad kui rohi, siis peawad nad ära kautatud saama. Sela walitsuse kepp ei pea mitte jääma õigete liiju osa pääle. (Ps. 92, 8. 125, 3.)

§ 101.

Greeka-katolik kirik.

1, Uuem aeg on ka temale mõnda äratust ja elustust toonud. Iseärانى oli Wene riigikirikus selle kohta walgustatud keiser keiser Aleksander I. (1801—1825) tegew. Aastal 1813 asutati

Peeterburisise piibliselts, mis püha kirju riigikeeles wälja lautama pidi. Pääle selle tõusiwad waimulikud seminarid elusse, mis kirikule hingekarjatsid pidiwad kaswatama. Küll soikus pääle Aleksandri I. surma mõneks ajaks ärganud liikumine. Ka piibliseltsi tegewus jäi seisma. Aga unustamata keiser Aleksander II. awas uuesti maad walgustusele ja äratusesele. Ta kirjutas 19. Künla k. p. 1861 miljonitele ihu wabaduse. Ta püüdis aga ka nende waimu walgustust edendada.

Nõnda finnitask Aleksander II. mitmed uuendused waimuliku seisuse kohta. Mõnede waimuliku ameti liikmed oliwad jenni maani lahutatud iseseisus olnud. Selle sisse pidi nüüd igakõiks astuda wõima. Pääle selle pidi sundus lõppema, et iga preestri poeg preestriks heidab. Ühtlasi tehti wõimatumaks, et kiriku alamad teenrid aja jookkul waimulikult ametnikult wõiwad saada, kui neil kohane haridus puudub. Seda õigust wõib üksi waimulikute seminaraide ja akadeemiade läbikäimine anda.

Kui tähtis edendus tuleb ka see nimetada, et Wene Greeka kirik ka misjioni wäljale oma suure riigi piiride keskkel on astunud, kus ta kaugelemaises rajades ju weel lugemata hulga Mohammedi ja ka pagana usku tunnistanud. Ühtlasi asutati aastal 1872 „waimuliku walgustuse sõbrade selts,“ mis nimelt ülemaid seisust elustama ja „õigeusulises“ tunnistuses finnitama peab.

2. Greeka kirik Türgi ja Greeka maal on raskemat korda kannatama sunnitud olnud. Ristiusulisi peeti jään rängema rõhumise all. Neid nimetati koeradeks ja Mohammedi usust ristiusku heitmise oli surma karistusega keeldud. See sundis nimelt Greeklasi meeleäratamiseks. Kui nad wäljast abi asjata ootnud, pidiwad nad ise enese arstid olema. Nõnda süttis Greeka wabaduse sõda (1821—29) põlema. Selle järg oli, et Greeka maa wabaks kuningriigiks sai ja et ka Greeka maa kirik Konstantinopoli patriarhi alt, kes sultani käsualune oli, ennast jäänawalt wabastas. Tema üle walitseb püha synod Atheenas linnas kuningas ülendamise all.

Seit ajast saiwad ristiusulised Türgi riigis ikka enam õigusi, pidiwad aga õmmeti mitu korda Mohammedaanlaste toorust kannatama. See sundis Wenemaad kaks korda sugu- ja usuwendade eest mõõka tõmbama. Esimene kord läks keiser Nikolaus „haiget meest,“ nagu Türgi riiki nimetati, karistama, kui aastal 1853 tuttam Krimmi sõda põlema süttis. Aga paraku, tõiste Euroopa riikide kadetus Wene kaswama wõimuse wasta keelis Wene nõudmistele täitmist ja sellega ühtlasi ka ristiusuliste elu korra finnitust. Segadused kaswawad iga päewaga, ikka kuuldi Türgi walituse ja rahwa uutest toorustest ja uuest wägivallast warjuta ristiusuliste wasta. Ja et Euroopa politika mehed kõige selle pääle waikiswad,

Lõppis ka rahuarmastaja õndsas keisri Aleksandri II. kannatus. Ta kuulutas aastal 1877 Türgile sõda, et usu- ja suguvendade rõhutust ja teutust mõõga teraga nihelda. Digus võitis ülekohtu üle ja Vene vägede mehine waprus sundis waenlase San Stefano's, Konstantinopoli wärawate ees, rahu tegema. Selle tingimisi kindlaks tegema astus samal aastal Berliini kongress kokku. Ja kui ka siin jälle tõiste riikide ja nimelt Inglise kadetus wõidu wilja wähendada püüdis, kasuta pole Wenemaa wiimse Türgi sõja suuri ohwrid mitte kannud. Türgi piiride seest sai mõni häätükk ära näpistatud. Ühed maakonnad (Rumeenia, Serbia ja Montenegro) saiwad täieste wabaks, tõiste üle sai Türgi walitjuse piir kindlate määrustega rajatud. Pääle selle peawad Türgi pärisriigis Euroopas iga usu tunnistajad ühesuguste riigidiguste osalised olema.

§ 102.

Kiriku tähtsus ja tegevus uuemas maailmas.

1. Endise aja laenetamised ja liikumised, mis usu wasta käisid, ei ole ka uuemal ajal mitte rahule jäänud. Nad on osalt weel suurema wiha ja waenuga oma woogusid weerima pannud kui enne. Ja kuis võiks see ka tõisiti olla, kui Kristus ja tema rist märgiks on pandud, millele wasta räägitakse! (Luk. 2, 34.) Just uuem aeg on ju hulga leidusi, uurimise ja teaduse mõitusi walge ette toonud: mis ime, kui siin annete sees ja taga jälle helde andja ära unustati, kui Jumala auustuse asemel, teadust ja haridust, inimese waimu ja tema mõistuse osawust jälle kummardama hakati! Kurwastawaks jääb see aga siiski, et palju uuema aja kodanikka selle wälja päale tagasi pöörisid, mis senni maani üksi ohakaid ja kibuwitsi oli kaswatanud.

Seda ebawilja katsuti aga kinni katta luuleliste, helisewate ja uhkete sõna kõlinatega. Ühe elawa Jumala asemel kutsusid walgusgustuse prohwetid loodust ta külluses kummardama, pantheismust ehk kõikjumalisuft tõsiseks ilmausuks wasta wõtma. Saksa mõttetark Hegel oli sellele põhja pannud ja sell alusel ehitas David Friedrich Strauss edasi. Ta hakkas uute sõjariistadega püha kirja ja tema tõsiduse, usu ja tema õpetuste wasta sõdima. Aga luuleline ja awatelilik kõikjumalikus pidi pea jälle jumalafalgawale lehandlisujele (atheistline materialismus) ruumi andma, mis Jumala kõrwas ka waimu üleüldse enam ei taha wasta wõtta. See mõtte wald on siis muidugi kõige püüdumise ja kõige elu surm. Sest kui tõeste enam kõrgemat elu ja olu ei peaks olema, kui see, mis meie suuga maitseme ja kápuga

katsume: siis oleks ju kõik seadus ja seadlus, usk ja lootus asjata. Siis tuleks tõeste hüüda: söögem ja joogem, sest homme sureme ära! (1. Kor. 15, 32.)

Wiimse seisukoha pääle seadis ennast ka nüüd tõeste üks seltskond, kes ise usust lahkunud, kõige olewa elu ja olu wasta rahutu oli ja kõik ümberlükata tahtis, mis on. Seda mõttewalda nimetatakse Socialismuses ja Kommunismuses.

2. Socialistlased (socius = seltsilane, societas = seltskond) tahawad olewa seltskonna tema elu ja olu asemele uut seltslist korda asutada, kus rikkuse ja waeuse wahel nii suur wahet ei pea olema, kui praeguses ilmas, kus töö paremine palgatud peab saama, nii et uus ilmafond just waeemale rahwale kasuks tuleks. Sarnasele sihile tahawad ka Kommunistlased (communis = ühtlane) jõuda, nende nõudmised lähewad ainult Socialistlaste omadest weel kaugeemale. Kommunismus nõuab, kõikide warandus olgu ühtlane, erawarandust ärgu olgu, üks olgu nõnda rikas kui teine.

Kui wahet seefugused mõttid täita võimalik, ei hakka meie pikemalt seletama. Et anded, osawus ja hoolus mitte iga ühe juures ühesugused ei ole, sellepärast ei wõi ka ial kõikide waranduse kaal üheks looditud saada. Annugi ei wõi esimese ristikoguduse waranduse ühtlusest kommunismuse põhjenduseks pruukida. Sääli oli ta wabatahtline armastuse awaldus. Siin peab teda wägiwalla teel korda saadetama. Ja juba ka kõige auusamate Socialistlaste tegemise wili, kes oma parema tahtmise järele seltslikes hädas tahtsiwad abi tuua, näitab meile, et nende mõtted elus täitmist mitte ei wõi loota.

Seefugune auusam seltslik uuendaja oli Inglise Robert Owen (ütle: Dh'n). Tema juhatas aastal 1801 üht riidewabrikut Schoti maal ja oli wäsimata tegew, et oma tööliste elufonda parandada ja nende filmaringi laiendada. Korruga astus ta aga seltsliste sonistuste ja määratsete ilmaparanduse mõtetega wälja. Ta läks Ameerikas ja katsus jälle üht seltslist asutust rajada, kus üksi õnn ja rahu pidi walitsema. Aga rahutus ja wastapanemine tegi Owen'i ettewõtmisele otse. Aga ka selle läbi ei lastnud ta ennast weel eksitada. Ta katsus aastal 1836 weel Inglismaal üht tööliste wennaastust korda saata, mis waejust ja wilestust pidi waigistama. Aga ka uus selts ei jõudnud kannatawale seltskonnale wähemat kasutust tuua. Nõnda mõistis Socialismus ka omas auusamas awalduses ennast ise hukka.

Seda tõendasiwad weel enam Prantsuse seltslised ilmaparandajad: krahw Saint Simon (Säng Simong) ja Enfantin (Angfangtäng). Nemad tahtsiwad uue waranduse, töö ja palga

seadlemise läbi õnnist ilmatorda ilma waesufeta põhjendada. Elu pühitus pidi töö ja rõõm olema. Abielu pidi kaduma, päranduse ja perekonna õigus pidi ärähävitatama. Kõik omandus pidi riigi kätte langema, kes teada oma tarkuse järele õigemine kui enne ära jautab. Nõnda sai socialismuse liha ewangelium kommunistumuseks, kus ta oma täit kirja- ja kristusewastalist kaju kuratlise ülijulgusega kõigele ilmale näitab.

Kommunistumuse tähtsam eestkostja oli Prantslane Proudhon (Prudong). Tema andis nimetatud mõttewallale ta lipukirja ühes raamatus, mis a. 1840 ilmus ja mille päälause järgmine oli: „Barandus on wargus.“ Aga üfsitu omanduse kautamisest ei olnud weel küll. Kõik mis fenni maani pühaks peetud, pidi häwitusesse langema. Kõik altrid pidivad ümberlükatud, kõik usud ära kautatud, perekond ja abielu kui kõige omakasu hallikas ära häwitatud saama. Kõik troonid pidivad langema, et kroonitud päid enam auustada tarwis ei oleks. Kõige selle asemel pidi rahwa ise-walitus terwele Euroopale nut õnne aega tooma. Ja mis kuuma werega Prantslane õpetanud, sellele hõiskasivad pea omased roojased waimud neljast ilma kaarest wasta. Nimelt katsusiwad Saksa Social-demokraatlased ja Wene Nihilistlased tema mõttid tõeks teha.

3. Socialdemokratia (seltskondlise rahwawalituse) mõjumam edendaja oli Ferdinand Lassalle. Tema mõtete järele peab waesufele ja wiletufele riigi abi piiri panema. Ja et seda toime saata, peab tööliste seltskond parlamentides ja seaduse andjates kogudes hääle enamuse eneste kätte muretsema. Üfsi siis mõib ta riiki oma tarwiduste järele uuele järjele seada. Selle tarwis astus siis „üleüldine Saksa tööliste selts kokku, mida Lassalle ise juhatas, kummi ta aastal 1864 suri. Pääle ta surma kaswas ainult Socialdemokraatlaste kihutuse ja õonestuse waim. Riigimärs ja troonide ümberlülkamine kuulutati terwe Euroopa kohta ainfsaks abinõuüks olewa ilma wiletufuse ja waewa wasta. Ja kui hullus-tajad tõeste a. 1878 kats korda oma roojase käe waga ja auuwäärt elatanud Saksa keisri wasta ülestõstnud olivad, pidi Saksa riigi walitus kõige waljumat rohtu efsitajate ja efsinute wasta pruukima. Õigem as suguluses Saksa Socialdemokratiaga on aga ka Wene Nihilismus põrgulist pimeduse seemet külwata püüdnud.

Selle esimesed põhjendajad olivad Aleksander Herzen ja Tatari soust mõsunud tuisulane Michael Bakunin. Nemad kuulutasiwad kõigele olewale seadusele ja korrale sõda ja tahtsiwad seda tormi jookstes ümberlülkata. Nihilistlastel pole midagi kindlat sihti mille järele nad souaksiwad ehk mis nad üles seada püüaksiwad. Sest ongi nad oma nime sõnast „nihil“ saanud, mis Ladina keeles

„ei midagi“ tähendab. Nad ei taha mitte maha kiskuda, et paremat korda asemele ehitada. Ei, sõjas ja rahutuses kõige wasta elades, mis on, tahawad nad olewat seadlust riigis ja seltskonnas ümber liikata, selle pääle waatamata, kas häwituse wäljal üleüldse weel elu wõrsub ehk ei.

Rõle on see seeme, mida Nihilismuse mäsju wainud on külwanud. Enam kui üks kord kippusiwad nad kuratlike kawalusega pühendatud riigi pää ja tema seaduse täitjate kallale. Ja hirmsam weretöö 1. Paastu kp. 1881, kus Sumalas hingaw keiser Aleksander II., kes miljonidele wabaduse toojaks ja heldeks isaks olnud, tõeste põrguliste wägebele ohwriks langes, näitas alles, kui kolemad ja meeletumad seaduse wastaste püüdmiised on. Meie terwe suur leinaja isamaa pidi sapimõrmusega maitsema, et wiimne kindlus kaub, kui Sumalat taewas enam ei auustata, kui seadust maa pääl enam pühaks ei peeta.

4. Rõnda sunniwad just uuema aja mäsfulised marud ja laenelised liikumised selle kalju juurde ruttama, mis ka keset mäsjawat merd mitte ei kõigu. Ja see on kristlik kirik, selle nurgakivi Jeesus Kristus on, keda põrgu wärawad mitte ei pea ära wõitma (Matth. 16, 18). Ja just kurjuse saladuse wasta wõideldes näitab ta oma imelist sisemist wäge ja wõimu. Sest kiriku müüri wasta murravad ennast mäsfulise waimu uhked laened.

Kirik ja tema usk ei kaswata mitte üffi ustawaid riigi alamaid, ta näitab ka mõjuwalt seda teed, mille pääl meie aja wiletsusele ja waesusele abi peab toodama. Küll on kiriku esimene ülesanne waimulikkude tröösti neile pakkuda, kes koormatud ja waewatud on, aga ta filma eest ei jää ka wäline wiletsus mitte warjule. Kirik on selle wasta abi tooma just selle käest õppinud, kes pimedate filmad ja kurtide kõrwad terweks tegi. Ka riiklisi ja seltslisi parandusi ja uuendusi ei keela mitte kirik, ta soowitab neid just, aga mitte mäsju ja tuisu, waid loomulise sünnituse ja lepituse teel. Ja et tuisud sääl tormama hakkawad, kus usk umbusuks on muutunud, et sääl walewanne, abielurikkumine, seaduse põlgamine j. n. e. inimese Sumala kaju ärateutamad, kus kõikumata piibli sõna enam pühaks ei peeta, sellepärast katjub kirik wäsimata just sest samast hallikast rohtu meie aja wigade wasta pakkuda.

Uurigu teaduse mehed edasi, kaewagu nad maa sügawus ja käigu nad taewa walguse wäljad oma otsija filmaga läbi, see ei saa seda mitte waleks ajama, mis Sumala ilmutus meie hinge saladusest awaldab ja sest kõrgusest kinnitab, kuhu ühegi sureliku film ei ulata. Pidi ju ise laulik Goethe tunnistama: „Edenege waimlik haridus ikka pääle, kaswagu looduse teadused tähtsuse ja sügawuse

poolest ja laiendagu ennast inimese waim, nii palju kui ta tahab — seda kõrgust ja elulist haridust, mis ewangeliummides paistab, ei jõua ta mitte ära wõita." Nõnda alandab ennast just üks suur waimu wägilane ewangeliumi saladuste ja usu wõimu ette. Ja sellele tunnistusele wõiksite ka weel uuemast ajast, kus ka usu wasta palju sõditakse, tõisi tõendusid korma panna. Meie suure riigi pühendatud pää tahab kristlike rahwaste üle walitseda, kes usus ja armastuses tema trooni ümber ennast kogusiwad. Sedasama kristliku waimu soowib ka elatanud ja auuwäärt Saksa keiser Wilhelm I. oma riiklise asutuse aluseks ja iga awalduks selle waimu wasta teeb mõlematele naabririikidele suurt kurwastust. Ja ka weel üks mees, kes oma riigitarkusega nõnda Euroopa sündmust on juhtinud, rauane kantsler Bismarck, tunnistas rõõmuga: „Sga riik, kes kindlaste seista tahab, kes ka vähemat elu õigust tahab nõuda, peab usu põhjusel ennast üles ehitama.“ Ja ise enese kohta ütles ta wiimse Saksa-Prantsuse sõja ajal: „Seda kindlust, mida ma nüüd kümme aastat juba kõige suguste tarkustega wasta olen awaldanud, olen ma omast kõikumata usust saanud. Wõtke mu käest see usk, ja teie wõtate mu käest mu isamaa.“

5. Kiriku kormas, vähemalt ewangelilise kiriku kormas, on senni maani kool seda usku kaswatanud, millele ülisuured tõutused antud. Ja nimelt rahwakool on seda omaks esimeseks ülesandeks teinud. Ta on seda omaks tänukohuseks pidanud, kuna ju kirik teda ise elusse kutsunud ja kosutanud. Sest see on ju tuttav, et ewangelilise kooli ema, ewangeliline kirik on. Uuem aeg tahab aga ka siin lahutust ja sellega parandust tuua. Kas ja kuis see täide läheb, seda saab tulewik näitama. Ja saab ka meie kool kirikust, kes teda suureks kaswatanud, lahutatud, ja oma jalgade pääle seatud, ta saab üksi siis oma ülesannet täieste täitma, kui ta seda waimu omaks teeb, mis ristikoguduses walitseb. Ja wäga tähtis on, et just üks suure kaswataja Pestalozzi nimekamailt õpilastest nõnda finnitab: „Kooli pääsiht on see, et ta inimese sou lapsemeelt Jumala isameele wasta äratab ja kaswatab.“

6. Nõnda on siis kirikul just uuemal ajal kõige suuremad kohused täita. Ta peab see kaljumüüri line sadam olema, mis mässulistele laenetele piiri paneb ja neid päästab, keda maru muudu ära neelaks. Seda päästmise tööd peab ta toimetama ekfinute kallal ta enese piiride keskel, ja kuna ta ka weel nende juurde karjatsid wälja saadab, kes ta rajadest kaugel ära on. Seda teeb ta iseennast ärasalgawas armastuses, mis ta usust wälja kaswab. Ja ka meie laenetawal ja liikawal ajal saab selgeks, et meie usk see

wõimus on, mis maailma ära wõidab (1. Joh. 5, 4). Usu wõitjat wõimu awaldab meile aga iseäranis uuema aja kiriklik teadus ja koguduse armastuse töö sifemisel ja wälisel missiooni wäljal.

§ 103.

Kiriklik teadus, õpetus ja kunst.

1. Baewalt oli meie aastasaja algusel uus usu elu ärganud ja juba püüdsiwad uued marud hõrna taima ära hämitada. David Friedrich Strauss ja kaasalised tormasiwad püha kirja, kiriku tunnistuse ja õpetuse kallale seesuguse wihaga, nagu kristlik aeg seda mitte enam mäletada ei tahtnud. Galastamata püüdsiwad usuwastalised waimud koguduse käest seda wara riisuda, mida Schleiermacherist saadik jälle kalliks pidama oli hakatud. Nende wasta pidi nüüd kirik sõtta astuma. Ja ta jäi kindlaks oma töö wäljale, ta ehitas ühe käega edasi, kuna ta teisest mõõka hoidis. Ja wõideldes sunniti wastased waimud teda enam ja enam seda põhja järele uurima, mille pääle ta apostlite ajal rajatud oli. Ja tänu Sumulale, see uurimine on uut kindlust ja kasu kiriku usule, õpetusele ja elule toonud. Kiriku wastased on nõnda ise uusi tugesid ta müürile alla panna aidanud.

2. Schleiermacher on kui uue aja Origenes ta kiriklikule teadusele teed rajanud ja hulga õpilasi kaswatanud. Nende sees ilmuwad ta moorused, aga ka ta ekstsilised ülilmäärused. Õpetaja usuwaimustuse päris Aug. Neander Berlinis († 1850). Schleiermacheri tundmuse usku katsus ta südametsuks pühendada. Liigutawa ja äratawa soojusega jutustas ta nimelt kogudusele kristliku kiriku lugu. Aga et wastased just selle jumalise asutuse alguslou pühamat sifu salata ja ta sündmust ärawasfida püüdsiwad, pidi usklik uurimine teaduse sõjariistadega ilmutuselou hallika juurde püha kirja raamatutes ise astuma. Seda teed rajas Ernst Wilhelm Hengstenberg Berlinis († 1869). See mees oli niisama suur oma kaljukindla usu kui teaduse terawuse ja sügawuse poolest. Ta seisib kõikumata „Juuda kuningate ja ta preestrite wasta, kui wasene müür ja rauane sammas,“ tunnistab Hengstenbergist üks kiriklik kirjanik. Tema äratas ja edendas nimelt Wana Testamendi uurimist

Rajatud teel astus Uue Testamendi kallale Erlangeni professor Hofmann († 1877), üks kõige tähtsama uue aja Jumala sõna uurija Lutheruse kirikus. Tema wõttis oma elus ülesandeks tõendada, et piibli raamat tõeste Jumala ilmutusest aru annab. Selle tarwis seletas ta töotuse ja täitmise põhjaliselt ära, näitas ka kuis kiriku õpetust kirja sõnaga tuleb tõendada, mitte üksikute piibli

salmidega, waid nõnda, et iga üksik kirjakoht ta terwe sifuga mõrrel-
dud saab. Pääle selle pidi weel üks suurearmuline Uue Testamendi
seletus tõeks tegema, et kirikul tõeste üks kõikumata mälestus ta
algusloust on, mida Jumala waim juhatab.

Nende kõrwas mõikfime weel suure hulga tõisi tunnistajaid
nimetada, kes uuemal ajal sõnas ja kirjas, püha kirja ja kiriku usu
eest wälja on astunud. Nimelt püüdsiwad Erlangeni, Leipzigi,
Rostocki ja Tartu ülikool kogudustele karjatsid kaswatada, kes Luthe-
ruse tunnistusele ustawad on. Nõnda on Franz Delitsch,
Erlangenis Hofmani jumalustarkust, ühe õnnistusloulise mõtte all
terwet ilmutuse lugu mõista ja seletada, edasi ehitanud. — Ühtlasi
on ta kõige suurem Ebrea keelelise kirjanduse tundja. Seda tegi
Delitsch nimelt selle läbi sugulikaks, et ta Uue Testamendi
Hebrea keelde ümber pani. See on misjioni tööle Jüda rahwa
keskel uue aluse alla pannud.

Professor Luthardt Leipzigis uuris samal põhjusel püha
kirja. Tema priufis nimelt omi juuri waimuandid, kui ristiusu
kaitsekirjanik.

Kui pühakirja uurimise kindel põhjus leitud, ehitati selle pääle
uusi usuõpetuse kodasid. Sell wäljal tegiwad nimelt tänuwäärt tööd
Thomasius ja Frank Erlangenis ja Philippi Tartus ja
Rostockis. Wiimse tegemus on just ka meie maa-kirikule palju ära-
tust ja elu toonud.

2. Nende, ja weel suure hulga tõiste tunnistajate kõrwas, kes
pühakirja jumalikust juhtwõimusest mitte ühte sammu ei taha taga-
neda ja kes ühtlasi kiriku tunnistust auustawad, ei ole waenulised
waimud ka uuemal ajal waikinud. Ja et ikka enam wäge ja täht-
sust enese kätte kiskuda, katsusiwad nad, ehk küll ka nende seisukoht
ise jälle nii mitmesugune oli, ennast mõjuwalt ühendada. Nõnda
asutati a. 1863 „Protestantlaste selts.“ Nemad kuul-
tasiwad helisewal kõne kõlinal, et just nemad tõise protestantlise
aluse pääl seista, ehk nad küll piibli jumalikkude algust, imetegude
mõimalust, Ündsakstegija jumalust ja muid ristiusu põhjusõpetusi
salgasiwad. Protestantlaste seltsi usuwastalisi mõttid pidiwad jälle
abijeltsid Saksa rahwa omanduseks tegema, et teda sell kombel tõisele
walgustusele wiia.

Palju segadust on nimetatud selts, kelle tähtsamaks edendajaks
Gotha ülemõpetaja Schwarz ja Heidelbergi professor Schenkel
saiwad, Saksa ewangelilise rahwa sekka toonud. Ja kui wähe tema
rahwast uwendada ja uueste sünnitada jõuab, näitab üks Protestant-
laste seltsi õnnetus, mis teda suurel moodsul näib koormawat: Tema
kirikud, kust kiriku pühamat annet jutluses ei pakuta, on tühjad.

Nõnda võib siis see kirik, mis ennast Jeesuse Kristuse kui oma nurgakivi päale üles ehitab, ainult ebawaimude wasta wõideldes oma suurt ilmanisjioni täita. Ta peab neid tagasi tõrjuma, kippugu nad lausa kristusewastalise wiha ja waenuga ta kallale ehk tulgu nad, kuna nad lambariidega hundi südant katawad. Kiitku nad küll palju oma teadust ja haridust, siiski jääb kirik esimeseks asutuseks, kus inimest inimeseks haritakse, kus talle teed näidatakse, mille pääl ta oma esialgulist Jumala kaju jälle kätte võib saada. Usu wõim ja usu wägi harib alles inimest ta südame poolest. Ja et piibli ja kiriku usul enam kui kellegil muul hariduse wõimu on, jeda awaldab meile üks wald, mis ainult hariduse edenduseks tööd teeb: see on kunsti wald.

3. Küll ei ole kiriku laul enam seefugusele õitsemisega jõudnud, nagu meie jeda 17. aastajal nägime. Meie aeg otsis wana wara jälle wälja ja ärrganud usk leidis just selle sees isene täielist tunnistust. Siiski tärkab mõnigi lõbus lilleke üleüldise äratama waimuliku luuletuse wäljal. Tõeste uue järje pääle tõusis aga waimulik muusika. Nimelt lõi Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809—1847) siis, kui elaw usk jälle juuri leidis, omad waimulikud oratoriumid ehk näitelaulud, kus ta muusikalises maailmakeeles Eliase ja Pauluse jumalawaimustatud tunnistust omale ajale meelde tuletas.

Uus usuelu äratas ka kujutawad kunstid (maalimise, kujuraimise ja ehituskunsti) uuele tegewusele. Katoliklane Peter von Kornelius andis wägewais piltides kristlikule mõttewõimele auu maailma loomisest kunni wiimseni kohtuni. Samuti näitas suurearmuliste ajalouliste piltidega Protestantlane W. von Kaulbach ristiusu wõitjat wõimu. Ka kujunikud Thorwaldsen ja Dannecker ülendasiwad imeliste marmori töödega kristlikka mõttid. Üks neist seisab praegu meie riigi rajades. See on Danneckeri Kristuse kaju Zarškoje Sjeeloo keiserlikus puiestikus. Tema tarmis on iseäraline Goothika kabel ehitatud, kus wägew Ündsakstegija marmori kaju täis elu ja ilu wagale waatajale näib ütlemat: Mina olen tee, tõde ja elu! Ewangelilise kiriku algust, usupuhastuse wägewat liikumist kujutab ka üks ülitähtis uuema aja kunsttöö: Lutheruse mälestus Wormsi linnas. Sää! seisab, piibel käes, wägew Jumala mees kõrgel sammajalal, kuna usupuhastuse eelkäijad Waldus, Wilef, Huss ja Savonaroola ta jalgade ees istuwad ja pääle mitme wäheha kujutuse kaugemal kurwürst Friedrich, maakrahw Philipp, Melancthon ja Reuchlin walwawad. Lutheruse mälestuse lõi waga ja anderikas kunstnik Rietchel a. 1855. Aga alles pääle ta surma (a. 1868) wõis kallis kunsttöö awatud ja fisisepühendatud saada.

Kölni linna doom-kirik.

Rõlmi linna doom-kirik, kõige ilusam ja kuulsam Gooti ehitus-kunsti meistritöö, alustatud aastal 1248, valmis saanud a. 1880. Kiriku pikkus ja tornide kõrgus on 532 jalga; pääwõlv isegi on 140 jalga kõrge.

Ja ka ehituskunst on tõendanud, kui suuri toodeid ta ristiusu teenistuses luua jõuab. Ta on näidanud, et kristlik waim ja hariduse püüdmised käsi käes käiwad. Sest just meie ajal on üks ilmapuulus ja suurearwuline ehitus walmis saanud, mille kallal aastasadade jookkul tööd on tehtud: doomkirik Kölni linnas. Juba aastal 1248 algatud, jäi ehitus aegade mässi läbi mitu korda seisma. Ürkaw usu waimustus kutsus ka tema kallale jälle tööle. Aastal 1842 pandi põhjakiwi ehituse uuele algusele, mida ülesleitud algusplaanide järele lõpetada nõuiks mõeti. Ja Jumala abiga sai suur ja ilus jumalakoda, kõige suurem ja auuwäärilisem Gothika ehitus, tõeste täieste walmis. 15. Wiina kuu p. 1880 õnnistati ta pühalikiselt sisse.

Meie ei taha siin nimetamata jätta, et uuemal ajal ka üht iseäralist ewangelilist ehituskunsti luua püüeti. Nagu ewangelilises kirikus jutlus ja sõna kuulutus jumalateenistuse keskpaigas seisab, nõnda katsuti seda sõna igale poole kuuldamaks teha, kuna kuulutaja kõigile pidi nähtaw olema. Peterburi professor Hippus, kes nimelt ewangelilise ehituskunsti edenduseks palju tööd on teinud, lõi selle tarwis awara sambadeta kiriku plaani. Selle järele ehitati Tallinna uus Kaarli kirik, keda a. 1879 meie suguwend professor J. Köler oma suure üliilusa ja haruldase altriseina pääle maalitud Kristuse pildiga, kes koormatuid ja waematuid enese juurde kutsub, kaunistas. Tõine selle sarnane kirik meie maal on uus Narwa wabrikikirik.

Pääle wiimaste kunstnikkude peame weel kahte maalijat, kes ka kui meie kodumaa pojad oma kunsti osawust kristlikest pühade mõtete teenistusesse on annud, auuga nimetama: akadeemikus von Möller ja Gebhardt. Esimene lõi mõjuwaid risti lõmiste pilta, milledest üks praegu Wõnnu kirikus Tartu maakonnas, tõine Kaarma kirikus Saaremaal seisab. Gebhard kujutas oma kuulsa püha õhtusöömaaja pildi Tallinna doomkirikus, mille apostlid Gesti nägumoodude järele on loodud. Uuemal ajal walmistas ta weel Sakamaal ühe Issanda taewaminemise pildi.

§ 104.

Uskliku koguduse sisetine elu. Sisetine misjon selle peegel.

1. Kirikuwastased rahwa osad olivad palju aja wigade ja puuduste üle kohut mõistnud, kaewanud ja nurisenud. Tõsist abi teadsiwad nemad aga wäga wähe pakkuda. Nad tegiwad ainult

haarvu oma mäsfuliste ja õonestawate püüdmistega werisemaks, kui nad oliwad. Nad kiskufiwad küll maha, aga ei ehitanud midagi üles.

Tõisiti kirik, kes usus seisis. Kuna tema sijemine elu pärast tarretawat külma uutele õitele läks, märkas ta enam kui keegi muu, kus feltslane ja rahwaline elu haige oli. Ja nagu ta algusest Issanda käsku mööda töötajaid sinna wälja oli läkitanud, kus wäljaspool kristlikku kirikut pilkane pimedus rahwaid kattis, nõnda saatis ta nüüd uusi töölisi just enese keskele, kus kõige enam abi ja halastust tarwis läks. Nõnda sündis sijemine mission ehk lähetus, et feltslise ja waimulise häda wasta warju tuua, halastuse ja armastuse tegudega ahastuses aidata.

2. Püüdmised sijemise missiooni äratuseks algasiwad Inglismaal, kust nad aega mööda ka mujale armastuse külwi kandsiwad. Iseäranis kutsus jarnasele tegewuse mäsfuline aasta 1848 üles. Doktor Wichern, kes juba aastal 1833 kuulsaks saanud „Kare maja“ oli asutanud, kus nurja läinud rahwa lapsi pidi wasta wõetama, pidas Wittenbergi lossikirikus wägewa jutluse rahwa rikutuse üle ja kuus selle wasta abi tuua.

Wicherni äratusel asutati nüüd hulga miisi „laste aedu,“ laste hoiupaiku, lastekoolisid, kus nad nii kaua warju ja kristlikku kosutust pidiwad leidma, kui wanemad tööl wäljas on, ehk kus ka waestele lastele täit ülespidamist ja harimist anti. Süüta mõistlik feltslit mäng ja õpetus pidi waimu loomulikult äratama. Kooli armurikas juhatus pidi selle armastuse asemele astuma, mida kodu ja perekond mitte ei jõudnud pakkuda. — Wanemaid lapsi, kes juba täieste hooletusesse jäänud, katsuti „pääste-majadesse“ koguda, et kristliku hoole ja kaswatuse läbi neid päästa, kes muidu filmnähawalt nurja oleks läinud.

Kõik need halastuse asutused töiwad äraarwamata õnnistust nimelt suurtes linnades, kus häda ja wiletsus palju suurem oli ja on, kui lagedal maal. Sest mida elawam wabrikute tegewus ja kauba asjandus kuski on, seda tihedamalt woolab waene rahwas, kes tööst elab, sinna kokku. Ja samal möödul on seda raskem tema waimliste tarwiduste eest muret kanda. Kõigi nende tahtistuste pääle waatamata tegi kristlik usk ja elaw armastus seda võimalikuks, mis mõistusele ja targemaile pääle täieste wõimata näis olewat. Nii asutas üks waene Halle üliõppija Georg Müller Bristolis Inglismaal wiis ruumikat waestelaste maja, kus tuhanded inimeseks saiwad kaswatatud, kes waesena lapsena uulitsate pääle oliwad wäljamisatud. Umbes wiis miljoni rubla meie raha järele wõis ta oma kristlikkude asutuste pääle ärafulutada, tunnistuseks, nagu ta ise kiitis: „et Eliaše Sumal weel täna elab.“ „Laste abi,“ üks hää-

tegew asutus Neu-York'i linnas, on umbes 50,000 ulitsalapsele kristlikkudes perekondades aset muretsemud ja kasvatab iga aasta oma käsitöö-koolides umbes 10,000 õpilast.

Pääle armetumate laste kasvatusel pööris esimene misjon veel oma tähelepaneku waeste ja haigete, langenute ja wangide poole. Armastawa käega tahtis ta kõiki tõsta, kes hädasse iseäralise õnnetuuse ehk ka oma süü läbi olivad sattunud.

3. Waeste ja haigete hoolekandmises on uuema aja usklik kogudus näidanud, et ta sees veel rohkestel alguskiriku waimu ja armastust asub. Nimelt asutati häätewaid seltsi, et ühendatud jõuuga suurema mõjudusega wiletsusele wasta panna. Samuti pidiwad kainuse seltsid liiale joomisele, pillamisele ja raiskamisele wulu ette panema. Täis põlewad armastust kogus kuulsaks saanud waga õde Amalie Sieveking Hamburgis († 1859), ehk küll ise suurest soust wõsunud, waesid lapsi enese ümber. Wähema kartuseta astus see naesterahwas ka koolera haigete keskele. Ja et oma Tabiita südant (Ap. t. 9, 36) täieste näidata, asutas ta waeste ja haigete tallituseks ühe naesterahwa seltsi. Waestega ümberkäimine ja armastuse awaldus, mis usust tuleb, pidi selle esimene ülesanne olema.

Ka wangistuse asjandust hakati uuele korrale seadma. Ja ka sell wäljal andis Inglismaa esimest aratust. Nimelt tegi jäl wangide kasuks mälestuse wäärt tööd üks waga Duääkeri naesterahwas nimega Elisabeth Fry († 1845). Sellepärast auustati teda „wangide ingli“ auunimega. Halastawast armastusest aetud asutas ta kõige esmalt ühe seltsi naiswangide põlwe paranduseks. Pääle selle pööris ta oma armastawa südamel ka veel muude armetumate ja kannatajate poole. Ta nõudis lahkemat ümberkäimist nõdrameeleliste wasta. Ta asutas ühe seltsi teenija rahwa kasuks. Ta püüdis rasket ja wawalist randwahtidegi teenistust kergitada: nii kaugele ulatas tema põlew armastus ja wäsimata hool. Ja kui Elisabeth Fry aastal 1845 suri, siis leinas terwe Inglismaa ja randwahid tegiwad, mis sündinud oleks, kui kuninganna oleks ära surnud: lipud lasti matuse ajal mastide poole kõrguseni maha. Ja see oli liigutaw ja õige tänu täht, sest see Duääkeri naene oli tõeste armastuse kuninglikku käsku täitnud (Sak. 2, 8).

4. Et aga kõiki armastuse töösid, mida esimene misjon omaks pühaks kohuseks wõttis, korralisel kombel toimetada, pidi osawaid töötegijaid seks kasvatatama ja ette walmistatama. Suurte ohwritega rajati selle tarwis asutusi, kust töölist koguduse keskele wälja saadeti. Neid nimetati diakoniteks ehk teenijateks, wendadeks ja diakonissadeks ehk naiskäsilisteks, halastajajaks õdedeks.

Esimesi wendi hakkas Wicherni „kare maja“ a. 1845 kasvatama. Ta wõttis oma asutusesse noori mehi wasta, kelle kristlik süda oli ja kes üht ammetit juba õppinud oliwad, kuhu nad tagasi wõiswad astuda, kui neil korralise kristliku häätegemuse tarwis osawus oleks puudunud.

Uga weel tähtsamaks ja sugulisemaks sai uuendatud wana-kristlik diakonissjade ehk naiskäsiliste ammet. Selle kutsus kõige esmalt õpetaja Fliedner († 1864) Kaiserswerthis Rheini jõe ääres elusse (a. 1836). Fliedneri diakonissjade asutus kaswis iga aastaga. Täst on enam kui 170 sarnast asutust wälja wõsunud. Ja tegewaid õdesid ja laste koolitajaid, keda Kaiserswerth on wälja saatnud ehk tema eeskuju järele mujalt poolt wälja saadeti, tuleb tuhandete järele arvata.

Lutheruse kiriku waimus rajas weel uemal ajal (a. 1854) anderikas õpetaja Wilhelm Löhe († 1872) Neuendettelsau's Franken'is uue naiskäsiliste asutuse. See on enesest juba jälle umbes 70 samasugust tööpaita wälja sünnitanud. Kunni 40. eluaastani wõetakse sääl laitmata naesterahwaid esmalt „proowi õena“ wasta ja alles, kui proowi aeg rahulolemisega läbi on tehtud, õnnistatakse neid sisse. „Õed“ kannawad iseäralist riidet.

Ka Wene riigi Lutheruse kirik on naiskäsiliste ammeti uuendust rõõmuga wasta wõtnud. Tema armastus armetumate ja kannatajate wasta lõi nimelt St. Peeterburis, Tallinnas ja mujal diakonissjade-asutusi, mis õnnistusriikast wilja on kannud ja weel kannawad. Nende mõlemate õed pühendawad ennast kõige enam haigete tallitusele. Uga ka waeste laste harimist ja õpetust wõtawad asutuse koolid eneste kohuseks. Samuti saawad õed, kelle seks osawust, waeste hoolekandjateks wälja saadetud. Nimetame weel seda nende tegewuse auuks, et nii hästi Peeterburi kui Tallinna diakonissjad ka wiimse Türgi sõja ajal sõjawäljale kutsuti haawatuid tallitama ja haigete häda halastawa hoolega waigistama.

5. Kõige selle järele peame tunnistama: Uskliku koguduse armastuse teud näitawad meile, et tema sees tõeste üks waim ja wägi asub, mis mitte inimlik ei ole, mis kõrgemast hallikast ta sisse on woolanud. Ja kui meie ka selle kiriku keskel palju surnud liikmeid leiame, ta usklikkude armastus näitab meile siiski ta wõitjat wõimu — teenides, iseennast ärajalates. Nõnda on sijemine misjon tõeste koguduse kofuma elu peegel.

Järg. Piibliseltfid ja abikasjad. Ewangeliline piiskop- fond Jerusalemas ja ewangeliline leping.

1. Sisemise ja ka wälise missiooni püüdmissed on uuemal nii röömsaste edeneda wõinud, et ärkawa usuga ka armastus püha kirja wasta kaswanud oli ja teda nüüd uue waimustusega korralisel kombel wälja lautama hakati. Wiimast tööd tegiwad enese kohuseks selle tarwis asutatud piibliseltfid, mis ka kõige esmalt Inglismaal elusse astusiwad.

Üks wäheblane juhtumine andis piibliseltfide ülitähtsale asutusele esimese alguse. Walesi maakonnas, kus iseäralist keelemurret räägitakse, oli minewase aastasaja lõpul piiblitest puudus. Üks säälne õpetaja palus sellepärast kristlikkude sõbrade juures Londonis abi. Asi wõeti kohe kõne alla ja taheti üht piibliseltfi Walesi maakonna tarwis asutada. „Aga miks üksi Walesi tarwis?“ küsis ühe koosoleku pääl üks piibli sõber. „Miks mitte Inglismaa, miks mitte terve ilma tarwis?“ kuna igal pool piiblitest puudus olla. Nõnda sündis Briti ja wäljamaa piibliseltis Londonis a. 1804.

Sinna ühendasiwad ennast mitme usutunnistuse liikmed: Piiskop-lased, Puritaanlased, Methodistlased, Quääterid ja muud. Wõeti nõuiks püha kirja ilma kõigi inimliste lisadusteta, nimelt ilma apokryphiliste raamatute wälja anda, et teda igale kristlikule seltskonnale wastawõetawaks teha. Samuti taheti piibliraamatut pääle Inglismaa ka wäljamaal, nii ka Juudlaste, Mohamedaanlaste ja paganate juures wälja lautada.

Püha ettemõte leidis palju sõbru, Inglismaal ja terves kristlikus Euroopas. Iseäranis asutati Hollandi, Daani, Rootsi ja Wene maale palju piibliseltfa. Nimelt wõtsiwad Wene riigis Greeka ja Ewangeliumi usulised ühe waimustusega piiblite wäljalautusest osa, nii et juba aastal 1820 enam kui 400,000 piiblit 46-es keeles trükitud ja rahwa sekka jaadetud oliwad. Küll ei wõinud pääle Aleksandri I. surma Greeka usulised piibliseltfide tegemusest mitte enam osa wõtta. Aga õndsja keisri Aleksandri II. walitus tegi püha kirja wäljalautamisele jälle uued teed lahti.

Ka katolikule kirikule näis piibliseltfide tegemus uut äratust toomat. Iseäranis wõtsiwad ka katolikud hingekarjatsed taht osa. Preester Van Es muretšes iseäralise piibli ümberpaneku Saksa katoliku koguduse tarwis ja tuhanded sellest piibli trükist lautati paawsti loaga wälja. Korraga sai aga paawst Pius VII. piibliseltfide kohta uued mõtted. Ta wandus a. 1816 selle protestantlise

usumastase leiduse ära ja katsus sellega uueste püha kirja katoliku rahwa eest luffu panna. Ünneks ei mõjunud see nii palju, kui paamst soowis.

Londoni piibliseltsi põhjusemõttest, piiblit üksi ilma apokryphi-
liste raamatute, päätükkide päälkirjade j. n. e. wäljalautada, lahku-
siwad pärastpoole mitmed seltsid. Nemad ei arwanud sest mitte
kahju tulewat, kui ka apokryphilisi raamatuid, ehk nad küll tõiste
piibliraamatute wäärilised ei olla, kogudustele pakutakse.

Pääle Londoni piibliseltsi on Berliini selts (asutatud a. 1814)
ja suur Ameerika selts (a. 1817 asutatud) kõige tähtsamaks saanud.
Ewangeliline piibliselts Wenemaal toimetab aastast 1831. jaadik
korralist piibli wäljalautust.

Waimulik õnnistus, mida piibliseltsid saanud, ei lase ennast
küll numbritega wälja arvata, nagu nähtaw põllu jaak. Siiski
wõime wälise tegewuse elawust sihemise mõjuduse mõõduks wõtta,
mida Jumala sõna terwes maailmas äratanud ja edendanud on.
Nõnda on meie aastafajal piibliseltsid umbes 150 miljoni piiblit
ja uut testamenti enam kui 300 keeles ja keelemurdes trükkunud ja
wäljalautanud. Lootusrikas külw on rohket ja õnnistatud wilja
kannud!

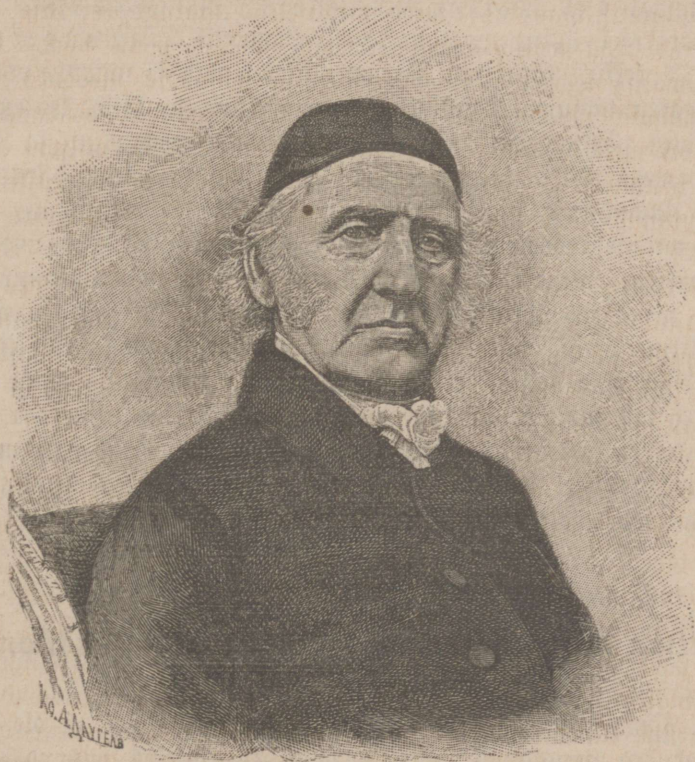
2. Seltslik ühendus sihemise missiooni wäljal oli mitmes hädas
abi saanud. Ta ei wõinud ka iseäralisi puudusi tähelepanemata
jätta, mille all ewangelilised diaspora- ehk segakogudused muuusulise
enamuse keskel kannatama pidiwad. Lahutatud usuwendadele taheti
sellepärast abikasjade asutuste läbi abi tuua.

Tähtsam abikasja Saksamaal on Gustav Adolphi selts.
Ta kannab selle usuwägilase nime, kes ewangelilist kirikut 30.
aastases sõjas oma eluga kitsikusest ja kimbatuselt päästis. Kaks sada
aastat tähendas 'ainult üks kivi päälkirjaga „G. A. 1632“ seda
kohta, kus Gustav Adolf oli langenud. 6. Märdi k. p. 1832
pühitseti suure waimustusega auuwäärt Rootsi kuninga 200. aastast
surma päewa. Sääll wõeti nõuiks Lützeni lahingu paigal üht nagu-
samat mälestuse sammast ülesehitada, aga ühtlasi suurele usukaits-
jale ka üht elawat mälestust pühendada ühe suurearmulise abiseltsi
asutamisega. Aastal 1841 wõis Gustav Adolphi selts oma tege-
wust juba algata.

Gustav Adolphi asutuse pääseltsil on enam kui 1000 abiseltsi,
nende hulgas ka mitmed naesterahwa seltsid. Need on umbes 15
miljoni marka ewangeliliste koguduste toetuseks katoliiklaste keskel
Saksamaal ja ka mujal muu-usuliste hulgas kokku pannud. Nime-
tatud seltsi tegewus on peaaegu üle wiie ilmajau ulatanud. Tema
kulu pääl on kirikuid, palwemajasid, koolisid, õpetajate ja leerilaste

majasid ehitatud, seminarisid asutatud, leskede kassasid rajatud ja veel palju muud halastuse tööd kiriku liikmete kallal tehtud, kes mõra-
usuliste keskel emakirikule mõraks oleksivad jäänud.

Mis Saksamaa ewangelilise kiriku kohta Gustav Adolphi asutus tähendab, seda on meie kirikule „Ewangelilise Lutheruse koguduste abikassa.“ See sai aastal 1859 asutatud ja seisab meie kindral-konfistoriumi ülemvalitsuse all Peeterburis. Ta tahab armastuse annete läbi Lutheruse koguduse puudusi suures riigis parandada, usu ja armastuse osadust ka nende wahel kosutada, kes mõrausulise enamuse keskel üksi wäiksemas seltskondades asuwad. Selle abikassa isa ja asutaja oli õnnis piiskopp Ulmann.

Karl Christian Ulmann,

fündinud 3. Webruaril 1793 Riias, Kremoni koguduse õpetaja, siis Tartu usuteaduse professor ja ülikooli rektor, 1856—1868 Ew. Lutheruse usu piiskop Peeterburis ja kindral-konfistoriumi abi-õstmees, surnud Walgas 8. Oktobril 1871: meie kiriku unustamata hoolekandja, Ewangelilise Lutheruse koguduste abikassa pääasutaja ja isa.

1841. 3. Ewangelilised segafogudused hommikumaal saiwad aastal 1841 uut finnitust. Sell aastal ajutati Jerusalemma ewangeliline piiskopfond. See oli ammu juba Preisi waga kuninga Friedrich Wilhelm IV=ma soow olnud. Nimetatud aastal wõis ta ennast selle poolest Inglis walitsuse ja kirikuga ühendada, kelle jumala-teenistuse kombat Jerusalemmas pruugitawaks tehti. Tõiseks Jerusalema piiskopiks sai misjonär Samuel Gobat (1846—1878). Tema ajal ehitati Siioni mäe põhjapoolsele küljele Kristuse kirik, kus Hebreä, Inglis, Saksa, Araabia ja Hispaania keeles jumala-teenistust peetakse. Ka üks ewangeliline diakonissade-maja toimetab halastawat armastuse tööd.

1846. 4. Üht suurearmulist protestantliste kirikute ja lahkude ühendust katjus samal ajal Doktor Chalmers Inglismaal toime saata. Tema äratusel astus aastal 1846 Londonis „ewangeliline leping“ kokku. See pidi Rooma ülimääruste ja umbusu märatsemiste wasta mõjuwat tunnistust andma, kuna ta kõiki, kes ewangelilise kiriku põhjusõpetusi omaks tunnistawad, wennastuse ja armastuse sidemega kokku võita püüdis. Tähtsamad lepingu koosolekud oliwad ilmanäituse ajal Pariisis a. 1855 ja Berlinis a. 1857. Mõned wiimse koosoleku liikmed kiitsiwad teda juba kui uut Reli-püha päewa, millest uus ajaarw algata. Seesugune waimustus oli küll waga ja märatsew iseenesepettus. Nii tähtsaks ei wõinud ewangeliline leping mitte saada, juba sellepärast, et ta ise liig heljuma põhja pääl seisis, et ta ennast kindla tunnistuse pääle mitte rajada ei tahtnud, et ta tunnistusustawate kiriku liikmedega mitte sõbrustada ei soominud. Mõnda peab alles tulew aeg näitama, kui palju ewangelilisel lepingul tõsi elu ja äratuse jõudu on, kui palju ka tema wõitlewale kirikule wõidu rada jõuab rajada.

§ 106.

Wõitlewa foguduse wõidu lootus: wäline misjon selle finnitus. Missioni jeltfid.

1. Oma Issanda missioni käsku Matth. 28, 19. ei ole kristlik kirik iial ära unustanud. See on tall ikka meeles seisnud, et ta ise kui missioni-fogudus kõige rahwaste kohta tähtsamat lähetust täitma pääb. Küll on ta mõnel segasel ajajooksul, ise ka oma liikmete inimliste nõdruste all kannatades, liig pääliskaudselt ja wälispidiselt oma suurt ülesannet toimetanud, aga ta missioni kutse on igal ajal ta püüdumiste eiotfias seisnud.

Nimelt uus aeg tõi pääle sifemise uuenduse ja usupuhastuse ka ristifoguduse wäljalagunemisele uut äratust. Uute ilmajagude

ja ilmateebe ülesleidmine avas uue suure missiooni aja. Ja et selleaegne ilma walitsus katoliklute Romaanlaste käes oli, pidiwad ta nemad missiooni wäljal kae adra külge panema.

2. Juba Kolumbus, Ameerikamaa ülesleidja, astus oma suurte ettevõtete toimefaatmisele, et katolikule ristitogudusele uut maad ja mahti wõita. Weel enam oli sarnastest soowidest Hispaania kuninga emand Isabella waimustatud, kes Kolumbust ta julgete merefõitude pääle wälja saatis. Ja korralise missiooni töö wõttis siis tõeste Jesuiitlaste ordo käfile, kes pea Kesk- ja Lõuna-Ameerika kristlikkude asutustega kattis ja Aσίας Ida-Indiaast kunni Jaapani maani oma wõitja tegewuse wälja lautas, nagu meie seda juba § 81 näinud oleme.

Katoliku kiriku missiooni tegewusele tõi a. 1622 uut kinnitust „propaganda“ ehk usu wäljalautuse selts Rooma linnas. Riisamuti sai tähtsaks missiooni seminar, mis a. 1663 Pariisi asutati, et osawaid missionäriidid kaswatada. Minewal aastasajal läks aga aga katolik missiooni tegewus suuremalt osalt hingusele. Aga paawst Gregorius XVI. (1830—1846) katsus teda uueste äratada. Nimelt hakkas selle pääle Lyonis „Franz Xaveri“ missiooni-selts ennast elawamalt liigutama. Ta on oma tegewust juba nii palju wälja lautada jõudnud, et ta umbes 6 miljoni franki aastas missiooni hääks sisse wõtab. Sissetuueku ärapruekimine langeb aga propaganda seltsi hoolde.

3. Ka Greeka kirik on uuemal ajal missiooni kutset tähele panema hakanud. Aastal 1860 asutati üks missiooni selts Greeka-Digeusu wäljalautamiseks Kaukasuse rahwaste keskel ja aastal 1866 üks teine, mis ristiusu wäljalautust paganate ja Mohamedaanlaste keskel termes suures riigis oma kohuseks pidi tegema. Mõlemad seltsid seisawad keiserinna kaitsemise all. Ka Jaapani poole on Greeka kirik oma tähelepaneku pöörnud.

4. Ewangeliline kirik on algusest saadik missiooni kutse tähtsust täieste teadnud. Aga nii kaua kui ta ise elu õiguse järele wõitlema pidi, ei wõinud ta mõjuwalt missiooni wäljale astuda. Siiski saatis juba a. 1556 Genfi reformeeritud kogudus 14 saadikut Brasiilia maale ja a. 1559 asutas Rootsi kuningas Gustav Waasa missiooni Lapi rahwa hääks, mida pärast poole Norramaa õpetaja Thomas Westen († 1727) uueste kinnitas. Küll ei tahtnud õigeusu tarretama külmuse käes missiooni kewade mitte õieti kosuma hakata. Siiski oli suurte tegude aeg juba tulemas. Ja nimelt tõi pietismuse ehk wagalitsus missiooni wäljale äratust ja elsutust. Elawamale missiooni tegewusele katsus küll uueste mõtte-usu ja walgustuse aeg tahtistusi ette panna. Riitsiwad ju ommeti suured walgustuse kõnemehed toorid rahwaid omas „loomulikis olekus“ õnnelisteks; nõudsiwad nad ju

tungiwalt, et looduse lapsti nende loomulikus õnnes mitte ei peaks effitutama. Siiski näitas elavam rahwaste wastastikune läbi-käimine, missuguses kaebduswäärilises korras kiidetud looduse rah-wad tõeste olivad. See äratas kristliku armastuse uuele elawusele. Ja ärganud armastus sundis ewangeliumi rahu sõnumit ja tõsi-t haridust sinna kandma, kus toorus ja roojus inimesi ihu ja hinge poolest nagu orja ahelatega oli sidunud. Ja kus suuremad kiriku koud kallist tööd käfile ei tahtnud wõtta, sääl astusiwad lahud ja wäiksemad seltskonnad seda elawamalt ta kallale ja tõiwad ka suure-maile kiriku kogudustele elu ja äratust. Ja kuna üsikute jõud üli-suure ülesande kohta ommeti liig wäeti oleks olnud, katsusiwad kõik, kes missiooni asja kohta ühes mõttes olivad, ennast kindlamine ühen-dada. Nõnda sündisiwad suured missiooni-seltsid, kus jälle Inglismaa esimest teed rajas.

5. Inglise John Elliot († 1690) oli juba a. 1646 Põhja-Ameerika Indiaanlaste keskel ewangeliumi kuulutama haka-nud ja tema äratusel asutati siis esimene Londoni missiooni selts a. 1650. Siis astus ka Lutheruse kirik, kuna Saksa- ja Daanimaa jõud ennast ühendas, tööle ja saatis Halle'st esimesed missioonärid, Ziegenbalg ja Plütschau, Ida-India maale Tamuli rahwa keskele. Ärganud missiooni waimustusele tõiwad siis weel uut elawust Wennaste kogudus ja Methodistlased. Aga ka Baptistlased olivad tegewad. Nende missiooni asutaja W. Corey, endine kingsepa sell, andis uuemale missioonile ta juhi-kirja, kui ta 1792 ühes kous hüüdis: „Dotke suuri asju Su-mala päraft!“

Nõnda lähenes siis meie aastasada, mis üleüldise usu äratu-sega uut suurt missiooni-aega sisse helistas. Ja nüüd sai selle tegewus nõnda elwaks, et õigusega ilma-missionist wõib kõneleda. Seft igal pool wiies maailma jaus on missiooni noot wälja heide-tud. Ja kirik, kes selle töö kallal seisab, teab nüüd enam kui enne, et ta töowälja piired nõnda laiad on, kui selle ilma kaared. See-sugusele laiale rajale katkus nimelt üleüldine Londoni mis-siooni selts a. 1795 missiooni tegewust rajada. Ja et just Inglis-maa üleilmalise missiooni teerajajaks saab, pole mitte imeks panna. Oli ju wähe ajal maailma kaubaasjandus Romaanlaste käest kõige enam Britannia rahwa kätte langenud. Tema pidi ka kõigeenne-mine õhkawat hüüdu kuulma: „Tule alla ja aita meid!“ (Ap. t. 16 9.) Ja nii palju kui ka tõised protestantlised riigid ilma walitsusest osawõtjivad, edendasiwad ka nemad ewangelilist missiooni toimetust. Nõnda jõudis Sumala abiga ewangelilise kiriku missioon,

pea katolikust kirikust kaugele ette, nii et tema sissewõetud aastased summad missiooni hääks umbes wiis korda suuremad on.

Ja seefugusele mõjudusele on ewangeliline missioon jõudnud, et Inglismaal ärganud liikumine pea ka mujal wägewaste edasi laenetas ja suure hulga missiooni seltsisid elusse kutsus. Nii sündis Baaseli missiooni selts a. 1815, Berliini selts a. 1823 ja Dresdeni Lutheruse missiooni selts a. 1836. Wiimne asus a. 1848 Leipzigiisse ja sihtis oma tähelepaneku Ida-India poole, kus ta Daani ja Halle missiooni tegewust uuendas. Ka meie maa-kirik toetab omalt poolt kõige enam Leipzigi missiooni tegewust. Samal aastal lahkus õpetaja Gossner Berliini missiooni seltsist, et ta enam missionäride tegelise, kui täit teaduslise kaswatuse tarwiliseks pidas. Nõnda sündis Gossneri missiooni selts, kes muude hulgas nimelt waelele Kolhji rahwale Lõuna-Bengali maal missionärisid kaswatama hakkas. Wiimati asutas weel aastal 1853. Hannoveri maal õpetaja Ludwig Harms Hermannsburgi missiooni seltsi. Selle tähtsam tööpõld on Lõuna-Aafrika maal Betschuaanide ja Kaffride keskel. Hermannsburgi missiooni selts ühendab missiooni tööd harivate asutustega. Ühes missionäridega pidivad põllupidajad, käsitöölised j. n. e. wälja minema, et nõnda täit kristlikku haridust paganlise pimeduse sekkanda ja asutatud kogudusi aega mööda ka wälispidise elu poolest oma jalgade pääle seada.

Ka Wennaste kogudus on uue ajal missiooni põldu suure õnnistusega harinud. Wanade töowäljade juurde on ta uusi asutanud ja näidanud, et ta wälises missionis, kellegi muu kohuste külge puutumata, tõeste jumalameelepäralt kutsut täidab.

6. Terwe ewangelilise missiooni kohta annawad meile järgmised arud mõnda seletust. Praegu on Euroopas ja Ameerikas umbes 70 päämissiooni seltsi lugemata abiseltsidega, kes umbes 25 miljoni marka (12 $\frac{1}{2}$ mil. rub.) missiooni hääks aastal ära pruugiwad, tegewuses. Umbes 2400 ewangelilist missionäri seisawad töös, keda ligi 24000 rahwuslist (s. o. iga paganlise kodurahwa keskel wälja kaswanud) abilist toetawad. Ka umbes 12000 missiooni kooli teewad ligi 400,000 õppi ja kallal õpetuse ja hariduse tööd. Missionärisid kaswatakse enamiste iseäralistes missiooni koolides seltside kodupaigas ja säält saadetakse nad siis, kui nad korralisel kombel sisseõnnistatud on (Ap. t. 13, 2. 3.), wälja paganate keskele. Suured missiooni pühad äratawad ja elustawad osawõtmist selle kallile toimetusele ja korralised awaldused annawad sissetulnud ja ära pruugitud missiooni summades aru. Ühtlasi teadustatakse aeg ajalt kodusele kirikule, misfugusel järjel tegewus üksikutel missiooni wäljadel seisab. Ka meile saab see sellepärast aratuseks olema, kui weel lühidelt missiooni seisukorda ta tähtsamail tööpõldudel tähele paneme.

§ 107.

Järg. Missjon Ameerikas ja Austraalias.

1. Kuna Euroopa ise ristiusule nii hästi kui awatud oli, pööris aegsaste missiooni tegewus muude maailma jagude ja nimelt uueste ülesleitud maade poole. Pääle katoliklute afutuste Kesk- ja Lõuna Ameerikas wõttis ewangeliline missjon iseäranis Põhja-Ameerikat oma hoole alla. John Elliot sai, nagu ülemal juba nimetasime, a. 1646 Indiaanlaste apostliks ja hariduse tee rajajaks. Ta afutas kaks linna nende maale. Pea tuliwad ka Herrnhutlased ja nimelt missjonär D. Zeisberger († 1808) algatud halastuse tööd edasi toimetama. Aga wara juba oliwad sifemised rahwa tülid, wõitlemised algusrahwaste ja wõeraste wahel, rahu waimule surma rohku toonud. Selleks sai nimelt Ameerika looduse lastele haritud Eurooplaste „tule wesi.“ Ja nii näis siis ristiusk nagu kutsutud olemat ühele surijale rahwa wõsule wiimast tröösti pakkuma. Siiski tunnistawad ennast praegu 27000 Indiaanlast ewangelilise usu poole ja Indiaanlaste afutus Metlakatlah Briti-Kolumbias on õitsewas korras.

Samal ajal kui Euroopa wiimastele paganatele Lapi maal ewangeliumi sõnumit pakuti, hakkas ka Eskimo rahwale Grönlandi külmal pinnal koit kumama. Nastal 1721 astus Norra õpetaja Hans Egede Grönlandi karedale jääkaldale ja 12 raskest aastat tegi ta sääl rõõmuga tööd. See hakkas kauniste kosuma, sest pea tuliwad talle Wennaste koguduse missjonärid appi. Praegu on Grönlandi lõunapoolne rand kristliklute kogudustega kaetud. Ka Labradori Eskimo rahwale on Herrnhutlased ristiusku kuulutama.

2. Lääne-Indias, Kesk-Ameerika saarte pääl, oli orjade-kauplemise läbi üks rahwa sugu sündinud, mis raskema rõhutuse all ägas. Ka neile töiwad Herrnhutlased esimest ewangeliumi walgust. Ühe neegri orja läbi, kes ühe krahwi kammerteenrina Kopenhagenisse oli tulnud, õppis Zinzendorf nende õnnetumat eluforda tundma. Tema üleskutse pääle oliwad a. 1732 pottsepp Dober ja puusepp Nitschmann walmis neegrite keskele missjonäriks minema, ka walmis orjaks ennast andma, kui nende plaan mitte muidu forda ei läheks. Herrnhutlaste jälgedesse astusiwad ka weel Methodist-lased ja Baptistlased. Ühendatud jõuga wõitlesiwad nad kõik orjade wabakstegemise eest. Kubja keppe ja „sundijat witsa“ murdes, katsusiwad nad siiski weel ennemine õnnetumale orjarahwale Jumala laste wabadust näidata. Ja nõnda on sääl missjon tõeste oma ülesande ära täitnud. Sest juba on neegrite rahwa-kirikul enam kui 300,000 liiget ja see wõtab ise elawaste oma kodumaa missio-

nist osa. Ja kui viimaks tõeste waga ja auuwäärt Methodistlase William Wilberforce'i (— fohrs) nõudmine orjadele wabadust anda Inglis Parlamendis a. 1834 läbi tungis ja wabastuse töö Inglisi kroonu poolt kätte wõeti, mille hääks ta 120 miljoni taalrit ohwerdas, siis sai ristitud neegrite keskel ristiusu wõim ja wägi filmnähtawalt ilmsiks. Kuna nemad wabadust kui uue wälise elu algust wastawõtjivad, sai see tõistele fingituseks, mis mitmet komis-tamisele saatis.

3. Ka Lõuna=Ameerikasfe sihtis ewangeliline misjion omad sammud. Herrnhuti kuulutajad astusiwad tooreste Guayana metsneegrite põgenenud orjade järeletulijate keskele ja jäiwad wäsi-mata kannatusesega töösse. Tõised läksiwad rööwijate Patagoonia Indiaanlaste juurde. Waimustatud kapten Allen Gardiner sõudis Tulemaa karedale kaldale. Ja ehk ta kõige oma kaasalistega näljasurma suri ja weel mõne aasta pärast ühe terve misjionilaewa asunikud ära saiwad hukatud, siiski wõeti aastal 1856 töö uueste käpile. Ja ta ei ole mitte asjata olnud. Ta on säälsid toorid algusrahwaid usule ja haridusele kaswatanud, nõnda et Inglis-maa kuninganna misjionäriksid awalikult nende tegewuse eest tänanud on. Samuti tunnistas kuulus Inglismaa looduse uurija Darwin: „Misjioni laitjad unustawad, et ristiusu rajamisega inimeste ohwrid, ebajumaline preestri wõimus, kiimalus ja laste huffamine kadunud ja ka muu ülekohus filmnähtawalt wähenenud on. Ses ilmub alatum tänamata meel, et reiside kirjeldajad seda unustawad. Peaksiwad nad kord kuhugile tundmata kaldale merehädast ennast päästma, küllap nad siis palawaid palwid taewa poole saadaksiwad, et misjionäride õpetused ka kunni säälseni rahwani oleks tunginud.“

4. Ka Austraaliasfe, tõise uemasfe maailma-jausfe tõiwad Euroopa asunikud ristiusku, kes mitte palju lahkemalt säälse algusrahwaga ümber ei käinud, kui katolikud Hispaanlased Lääne-Indias. Siiski astus ka pea korraline misjion säälsamas risti-sõnumega armastuse tööle. Küll ei tahtnud see Papuate juures Austraalia suurel maal ja ta ligimate saarte pääl kosuda. Nimelt sai Cromanga saar misjionäride werega nagu wäetatud.

Seda enam edenes aga püha töö Lõune=Mere Poly-neesia saartel säälse tõmmu karwalise rahwa juures. Iseäranis awaldas ristiusk oma wõitjat ja hariwat wäge Neu=Seelandi ehk Uue=Meremaa inimesesõdjate juures. Sääls tunnistas üks-kord üks wana sõjamees: „Ristiusk on hää usk, ta hoiab inimesed elus. Kõik minu esiwanemad on sõjas surma saanud.“ Tänu wäärt tööd on misjion ka tähtsal Tahiti saarel, mida õigusega „Lõune-mere kuningannaks“ kutsutakse, ära teinud. Londoni misjioni

felts saatis a. 1797 omad saadikud sinna, et waestele paganatele tröösti pakkuda, kuna nende eneste roojase ebajumala-teenistuse kõrwa Eurooplased senni maani ainult uusi eluroojusi ja külge hakkawaid haigusi kingituseks oliwad toonud. Ja weel aastal 1834 katsusiwad Brantslased oma tutwa kergemeelsusega umbrohtu külwata, nimelt ka katolikku missiooni wägimalla teel wõimusele aidata: siiski jäi Tahiti saar ewangeliumile ustawaks. — Ja siit lagunes ristitku walgus ka muude saarte pääle. Selle kohta oli nimelt John Williams, Lõune-mere apostel, kunni Gromanga metsinimesed tema a. 1839 maha löiwad, wäsimata tegew. Karatonga saarele asutas ta ühe missiooni kooli. Oma käega ehitas ta ühe laewa, mille pääl ta omad missiooni reisid ära toimetas, et paganuse templid ära häwitada, laste ohwrid ja muud toorusi ära kautada. Ja nii wõis see küllalt liigutaw olla, kui ühe röömsa laste pidul üks elatanud päälif hüüdis: „oh et ma enne oleksin teadnud, et ewangelium tuleb! Siis oleksin ma omad lapsed elusse jätnud ja nad oleksiwad ka selle röömsa hulga keskel. Aga ma olen nad kõik, 19 tükki, ära hukanud.“ Ja siis hakkas ta libedaste nutma.

Tähtsaks missiooni-jaamaks saiwad ka Sandwichi saared, kuhu aastal 1819 Ameerika missionärid esmalt tööle hakkasiwad. Nad on praegu kui haljaks rohumaaks keset määratumat meteförbet muutunud. Toorus, rojus ja rumalus on kadunud. Metsinimeste karjadest on haritud riigikodanikud saanud. Kirjanduski kosub rahwa emakeeles. Kristlik haridus on sääl tõeste maad leidnud. Seda näitab meile ka see tähendus, et Sandwichi saarte walitsus umbes 150,000 rubla waeste pidalitöbiste paranduseks arapruugib.

Nii on sääl kaugel Lõune-mere saartel ewangeliumi tõdit täieste kindel. Umbes 300,000 säälse pärisrahwa liiget tunnistawad ennast ristilöödud Issanda poole ja nende kirikutest ja kabeletest kuulutab kellade kõlin üle kohisewate woogude aina tema lõppemata auu ja kiitust.

§ 108.

Järg. Missioon Aafrikas ja Aafias.

1. Ka Aafrika maale, mis suurelt osalt alles hiljuti tuttawaks on saanud, on uus koit kumama hakanud. Küll walitsjeb praegu tema põhjarannal Mohamedi usk ja on säält ka Lõune poole tunginud. Ta on nimelt kui müüri wana Egyptlastest wõsunud ristiusulise Kopti rahwa ja ka Abessynia kiriku ümber, Moora maa isanda kodumaal, tõmmanud. Ta on nende kristliku muinanduse tumendanud ja neid kristlikust haridusest lahutanud. Neid wanu

Kristlikka waldu tagasi mõita ja uueste tarretusest elustada, on misjon oma esimeseks kohuseks arwanud. Seks oli iseäranis misjonäär Samuel Gobat, kes a. 1846 Jerusalema piiskopiks sai, wäsimata tegew. Siiski on Aafrika päris misjioni põld praegu Lõuna pool neegrite maal. Kristlik armastus püüab sääl kõigest wäest neile „orjade orjadele,“ kes pääle ihuliku orjapõlwe karedate isandate kapi all weel kõige toorema ebajumaluse wangis on, kuna nad „feetisch'id ehk nähtawaid ja kättega tehtud asju kumardawad, walgust ja waimu wabadust pakkuda.

Lõuna-Aafrika esimeseks misjioni-jaamaks sai Euroopa asutus Kapplandi maal. Sinna awas esimese tee Herrnhudi saadik G. Schmidt a. 1737. Ja ehk toored ja harimata Hollandi asunikud, buurid ehk talupojad, kõigiti seda ettemõtet aina takistawad, asus ommeti kaunis kogudus Hottentoti rahwa keskele. Pea tuliwad ka tõised misjioni feltsid appi ja nii lagunes risti sõnum ka Põhja, ida ja õhtu poole laiali. Põhja pool Dranje jõe sai misjonär Hahn Liimimaalt Herero rahwa apostlikis Öhtu-Aafrika rannal. Raffri rahwale hakkas Londoni ja ka Hermannsburgi misjioni selts ewangeliummi kuulutama. Wiimse saadetusel oli Bassuto-Raffride keskel misjonär Karl Hasselbladt Gestimaalt tegew. Tema asupaik oli Mozetla küla Transvaali wabatriigis, kus ta 14 aastat Bassuto keeles Zumala sõna on kuulutanud.

Üliarmsaid misjioni asutusi leiame nimelt Aafrika maa õhturannal. Sinna rajasid juba a. 1787 Inglise asutuse Sierra Leone; see pidi pelpupaigaks wabaks saanud ja põgenenud päris-orjadele olema. Aastal 1864 õnnistati sääl esimene neegri piiskop Samuel Rowther sisse, kes lapsena ema sülest rööwitud, orjade laewa pääle weetud, Inglaste läbi aga jälle wabaks tehtud oli saanud. Samuti wõideldakse suurte ohwritega Libeeria neegrite wabatriigis, kulla-rannal, orja-rannal, Nigeri jõe ümbruses ja Senegambias paganlike pimeduse wasta.

Kuna Ida-Aafrika eesmaa Madagaskari saar, ennast aega mööda ristiusule rõõmsaste awas, ei tahtnud ta suure maa idarannal mitte edendada. Sääl rajas Schoti misjonär David Livingston (esmalta wabriku tööline, siis misjonär ja wiimaks maade ülesleidja ja uurija) misjionile uusi radasid. Aastal 1865 läks ta uuele leiduse reisirile, aga mitu aastat ei kuulunud taft midagi. Sääl läks julge Ameerikaanlane Henry Stanley teda üles otsima. Ja ta leidis teda ka tõeste Tanganika järwe ääres. Aga Livingston langeski säälsamas Aafrika kliima ohwriks. Nüüd jätkas Stanley ise Livingstone ettemõttid. Ta uuris nimelt Kongo jõe ümbruse Kesk-Aafrikas läbi ja tegi mitme misjioni-jaama rajamise wõimalikuks.

2. Kõige suurem ja raskem ülesanne kaswab missioonile just sees ilma-jaus, kus ristiusk alganud on, A s i a m a a l. Ges=Asias peab ta Islami wõitlema.

Ja wõitlus mõtete wasta, mis wale ja tõega segatud on, on ifka raske. Siiski on nimelt Türgi ja Wene maakondades ristiusk ommeti aset leidnud. Konstantinopolis, Smyrnas, Beirutis ja mujal leiame kristlikka asutusi Euroopa riikide kaitsemise all. Jerusalema piiskopkonna asutus (w. § 105) on ka pühas linnas ise ristiusule wabaduse kätte annud ja kristlik armastus püüab hoolega haawu parandada, mille all rõhutatud maa ja rahwas ägab. Ja et Mohamedaanlased ristiusu wõitjat wõimu just ta esialgusel kodumaal kardawad, näeme sest, et nad nõnda nimetatud kuldse wärawa, mille läbi Issand palmipuude pühal sisse olla sõitnud, kinni on lastnud müürida. Sest üks wana kuulutus tõendab neile: selle wärawa läbi saada üksford weel üks kristlik kuningas kui wõitja sisse sõitma. Ja tõeste on ka missiooni tähtsam tingimine Mohamedaanlaste kestel täidetud. Juba on terve piibel Araabia ja Türgi keelde ümberpandud. Pääle selle on 200 missionari ja 600 rahwuslist õpetajat Türgi maades tegewad. — Ka Wene walitsus täidab Asia kõrbe asunikkude wasta hariduse missionit: osalt mõõgaga, aga ka ristiusu lippu wõidetud maades lehwima pannes.

3. Ida=Indias rajab samal wiisil Inglise walitsus ristiusule teed. Sääle peab ewangelium wõitlema kõikjumaluslise Brahma usu wasta. Sest see jumalastab kõike maailma, selle kodanikka nelja lahutatud seisusesse jagades. Ülemat auu nõuab ta Sumala sugulisi Brahminidele, kuna waesed Pariad kui alam seisus ja ka naesed ilma inimese õigusetä kurba elu elawad ja lesed ennast mehe furnukehaga tuleriidal peawad ära põletada lastma. Sääle juures peab uhke ja upfakas wäärjumala teenistus oma awateliste kombetega rahwa filmi kui wandekattega kinni.

Ewangeliline mission algas India maal juba enne Inglis walitsuse põhjendamist Trankebaris, ühes Daani asutuses India ida=rannal. Sinna tuliwad waga Daani kuninga Friedrich IVma saadetusel ja Franke soowitusel Bartholomäus Ziegenbalg ja Heinrich Plütschau Hallest. Ziegenbalg õppis 8 kuu sees Tamuli keele, pani Lutheruse katekismuse, mitmed kiriku=laulud ja Uue Testamendi Tamuli keelde ümber. Need oliwad esimesed kristlikud raamatud India keeles. Ta katsus sügawamasse maa südamesse tungida ja walges Hindu riides, punased kingad jalas ja turban pääs, paganatele õnnistuse sõnumid kuulutada. Ziegenbalg suri õnnistusriikka tegewuse järel a. 1719. Tema waimus ja sama õnnistusega kuulutas pärast poole Sumala sõna Chr. Fr Schwarz.

Kui tema a. 1789 suri, oliwad juba ligi 19000 paganat ristitud. Kallis töö, mis walgustuse ajal koguniste seisma oli jäänud, hakkas uueste õitsema, kui Leipzigi missiooni selts Daani missiooni wiimsed jäätmed kokku kogus.

Pääle Leipzigi seltsi on praegu Ida-Indias ka mitmed muud asutused elamas tegewuses. Nimelt on Gossneri missiooni-selts enam kui 30,000 põlatud ja rõhutatud Kolhji rahwa liiget 1846 a. saadik ristiuse walgusele juhatanud. Ja üks suur missiooni takistus on wiimsel ajal langenud: see on India kauba-seltsi isewalitus, mida Inglis kroonu a. 1600 ühe kaupmeeste ühenduse kätte nii hästi kui terve maa üle oli uskunud. Põlastawat omakasju püüdes on see kauba-selts aina India paganust taitsnud, wäärjumalate templidki weel ehitada lastnud! Praegu aga walitseb Inglis kroonu ise asemik-kuningate läbi oma rahwarikka asutuse üle. Ja kui ka sääl praegu weel Brahma usk kui wägew kants oma pääd tõstab, siiski wärisewad juba selle müürid ja tuhandete wiisi pöörwad Hindud iga aasta ristiuse poole.

4. Mitte palju kergem pole mõtlus Budha usu wasta Taga-Indias, Tiibetis, Hiinas ja Jaapanis. Ja ommeti pidi tungiwalt ka sinna ristiuse walgust wiidama, sest sajad miljonid asuwad sääl ilma Jumalata ja lootuseta (Gw. 2, 12.), kuna Budha ebaewangelium ainult õndsust äratadumises ja ärähäwitamises õpetab, et see maailm mitte selle wäärt ei olla, et ta sees elatakse. Taga-India walistiwad Ameerika Baptistlased oma tööpõlluks. Nimelt sai Birma riigis Judson, keda ta auuwäärt abikaasa toetas, Birmaanlaste apostlik. Samuti awastiwad enam kui 100,000 Kareenlast, kes mitte Budha usku ei olnud, oma südamed ewangeliumi sõnumele. Sääl leiame ühe kõige armsamaist missiooni põlbudest üleüldse. Ka saarestiku pääl, mis Taga-India külge hoiab, on enam ehk wähem, kui ka suurte ohwite waral, tee ristiusele lahti tehtud. Nimelt on Celebes'i asunikudest umbes 80000 ristitud.

5. Ülitähtis on weel see sündmus, et ka Hiina uuemal ajal tuhandete aastate järel Eurooplaste läbikäimisele ja seega ka missiooni tegewusele awatud on saanud. Siiski oli juba waremine, nagu § 81 nägime, katolik mission üle Hiina müüride sisse tungida mõistnud. Ewangeliline mission algas sääl alles meie aastajal. Esimese tee rajas sellele Englane Morrison, kes piibli Hiina keelde ümber pani. Tema suri a. 1834. Morrisoni tööd jätkas suure õnnistusega Gützlaff Pommeri maalt. Tema wõttis nõuiks Hiinat Hiinlaste läbi ewangeliumi poole pöörda, ja saatis neid umbes 200 oma rahwa keskele. Ja ehk küll juba Gützlaffi

eluajal mäsjud ja sõjad ta külwi kautada ähwardasivad, ja ka weel pääle ta surma (a. 1854) edasi kestivad, siiski edenes kallis töö waiksel wiisil. Praegu loetakse Hiina maa ristiusuliste arwu 500,000 pääle.

6. Ka Jaapan pidi uuemal ajal omad uksed muule ilmale lahti tegema ja otsib nüüd ise õhtumaaga läbikäimist. Ta saadab iga aasta hulga noori mehi Euroopa koolidesse õppima. Muidugi peawad need ennast jääl ka ristiusuga tutmustama. Pääle selle seisab hull Rooma, Greeka ja ewangelilisi misjonarid juba Jaapanis tegewuses. Ja mis ime küllalt on: terwes maas maksab praegu kristlik pühapäew kui hingamise päew, sest saadik kui Mikado ehk waimulik ülem ilmalikust kaaswalitsejast ennast wabastas — ja a. 1871 riigi ohjad aina enese kätte wõttis. Mehed ja naesed loewad palju „wõerast raamatut“ ja praegu on ka juba terme piibel Ameerika piibli seltsi kuluga Jaapani keelde ümber pandud. Siiski on weel küllalt wõidelda: weel keelab riigi seadus ristiusku astumist ja ka haritud paganad on oma hariduse sõjariistadega ewangeliumile wastu panema hakanud. Aga ka needki takistused ei jõua wiisiste ristiusu wõitjat wõimu tagasi tõrjuda. Seda on ka sügawamad waimud Jaapani rahwa keskel märganud. Ja nõnda tunnistas weel mõne aasta eest üks auuwäärt elatanud Jaapanlane ühele Amerika misjonäärile: „Mina pean suurt lugu teie raudteedest, telegrahwidest ja imelistest masinatest. Ma olen rõõmus, et teie teadust meie koolides õpetatakse. Ma ootan seda päewa, kus teie inimlised seadused meie terwes maas pruugitawaks saawad. Aga Jaapanil on enam tarwis kui seda. Rahwa südamed peawad uueks saama. Budha ja Konfuciusse usk oma waledtega ei jõua seda mitte toime saata. Ma usun, et ewangelilisel ristiusul aina see wõimus on rahwa südamid muuta.“

§ 109.

Järg. Misjon Juuda rahwa keskel. Eöpp.

1. Kuna nõnda kristlik kirik pagana rahwaste kallal misjoni kutset täitis, pidi ta ka Jsraeli ära kadunud lammaste pääle mõtlema, seda enam, et see täht, mis ka paganatele walguist annab, Jakobist on tõusnud ja weel üksford Abrahami seemnele Moosese kate filmade eest peab langema, pangu ka tuhanded ja kümmed tuhanded sellele wastu (Room. 11, 26.).

Ka Juudlaste misjon algas juba Pietismuse ajal. Aastal 1728 asutas professor Kallenberg Halles ühe asutuse, mis uusi testamenti Juudlaste keskel tahtis wäljalautada ja neile Sumala

sõna kuulutada. Selle asutuse tähtsam misjonäär oli Stephan Schulz. Tema reisib terve Euroopa läbi, et laiali pillatud Israeli lapsi koguda. Kaupluse kodades ja turu pääl, kuiwa maa keerulises inimeste kous ja laewas kejet mässawat merd, Syyria kõrbes ja Libanoni seedrite all astus ta nende hulka risti sõnumega.

2. Et misjioni tööd Juuda rahwa keskel kõigiti korraliselt ja tululiselt toimetada, asutati uueal ajal iseäralised Juuda-misjioni seltsid. Ka siin andsiwad Inglise esimese eesmärgi, sest aastal 1809 alustas „Londoni selts' ewangeliumi wäljalautamiseks Juuda rahwa keskel“ oma tegewuse. Selle teenistuses suri a. 1873 Juudlane Joseph Paul Stern, kes Ungari maalt Jerusalemma oli rännanud, et sääl oma wiimast tunnistest oodata. Aga ewangeliumi läbi ärawõidetud, sai ta sääl ise tulisemaks ewangelistiks oma ekhija ja ekhitatud rahwa keskel. Ka meie oma ewangeliline kirik on Juuda-misjionist elawamine osa wõtma hakanud. Neäranis on Riichinewi Lutheruse kogudus Besarabias õpetaja Faltini tegewusel selle keskpaigaks saanud. Nimelt on sääl ja mujal tululine leitud olewat, usklikuks saanud Juudlaste läbi Juudlastele Jumala sõna kuulutada lasta.

3. Küll on ka selle põllu pääl suuri takistusi ära wõita. Dns ju sõna ristist Juuda rahwale üks pahandus (1. Kor. 1, 23.) ja Greeka rahwale üks jõledus. Kiusawad ju Juudlased ise kõik neid mitmel wiisil taga, kes Kristuse poole ennast tunnistama hakkawad ja on just uueal ajal wäljamaa haritud Juudlased igal pool oma risti waenlust ilmutanud. Aga siiski on ka Juuda-misjioni wäljal ewangeliumi sinepi iwa kauniste idanemud. Juba on meie aasta saja algusest saadik umbes 100,000 Juudalast ristiusku heitnud. Ja ka uus testament on professor Deelitzsch'i osawa käe läbi Hebreä keelde ümber pandud, üks tänu wäärt töö, mis wiisiste weel palju õnnistust saab kandma. Sest nüüd on ewangeliumi sõnum ka neile kätte saadaw, kes muud kui oma wanatestamentliste esivanemate keelt ei kõnele. Pääle selle pole ka nende Juudlaste hulk mitte väike, kes kristlaseks saades kiriku ja kristliku teaduse teenistuses ülitähtsist jädawat tööd on teinud! Neäralise auuga nimetame nende keskelt järgmisi mehi: kirikulou kirjanik Neander, endine Tartu professor Philippi ja Leipzigi professor Delitzsch.

* * *

Nõnda on sõna sinepi iwast rohket täitmist leidnud. Pluta idust ja wähedlastest wõsust on üks puu wälja wõsunud, mis oma oksid juba üle ilma wälja lautab. Ja kui ka weel selle wasta

paganuse kants ja umbusu võim uhkete oma pääd tõstab, fiiski on juba igal pool kirwes selle puu juure külge pandud, selle wili aina wiha rohi on. Ja üksi Kõigefõrgema teada on see, millal ta täieste langeb ja „rahwaste aru“ täis saab.

Wähemalt on aga senniaegne misfioni käik — wõidu käik ja wõitlewa kiriku wõimsam wõidu finnitus. Ja kui ka seesama kirik praegu weel palju alandust peab kannatama ja mõni fõrd ära arwamata kohtu otsustest (Room. 11, 33) läbi peab käima, ta seisab fiiski kaljukindla põhja pääl, sest ta alus ja nurgakivi on Jeesus Kristus, Jumal Jumalast ja walgus walgusest. Tema saab ise wõitlewat kogudust, kui ka risti all, tõeste wõidule wiima, tuisaku ka tormid ja mäsaku ka marud. Ja kuna risti kirik imelikule lõpule jõudnud, nagu ta algus imelik olnud, kuna põrgu wärawad teda ka ta sulase näus mitte ei ole ära wõita suutnud: siis saab olema „üks kari ja üks karjane“ (Joh. 10, 16). Jumala riik saab siis hiilgama uues auus ja täies ilus. Jumala tell saab siis olema inimeste juures (Joh. ilm. 21, 3).

E õ p p.

Lühendatud kirikulou kawa koolilastele.

1.	Risti koguduse asutamine ja esimene wäljalautamine	§ 5.
2.	Alguskoguduse esimesed ewangelistid Juuda rahwa rajades	§ 6.
3.	Ewangeliumi sõnum tungib üle Juudamaa piiride. Paulus paganate apostel	§ 7.
4.	Jumala kohus Jerusalema üle	§ 8.
5.	Juuda-kristlised mõtted kauwad. Weel mõned teated apostelite elust	§ 9.
6.	Apostel Johannes	§ 10.
7.	Uueteamentlised raamatud	§ 11.
8.	Tagatiusamiste eeswalud	§ 13.
9.	Tagatiusamiste esimene puht	§ 14.
10.	Tagatiusamiste teine puht	§ 15.
11.	Tagatiusamiste kolmas puht	§ 16.
12.	Tagatiusamiste järg	§ 17.
13.	Apostlitud isad	§ 18.
14.	Effiöpetajad	§ 19.
15.	Kiriku kostus effiöpetajate wasta	§ 20.
16.	Kirituisjad	§ 21.
17.	Keiser Konstantinus Suur ja tema pojad	§ 24.
18.	Keiser Julianus Apostata ehk Ususalgaja	§ 25.
19.	Esimene ja teine üleüldine kontsilium	§ 28.
20.	Wiimsed kirituisjad: Athanastus, Chrysostomus, Ambrosius, Hieronymus, Augustinus § 29, 1, b. 4. 2, a. b. c.	
21.	Kolmas kontsilium. Morgan Pelagius	§ 30.
22.	Kiriku seadlus ja jumalateenistus	§ 32.
23.	Koguduse elu. Munga seisus	§ 33.
24.	Hommitumaa rahwad awawad ewangeliumile oma südame	§ 34.
25.	Ewangelium tungib ka Euroopa maal edast	§ 35.
26.	Paawsti järje esimene põhjendamine	§ 37.
27.	Paawst Gregorius I.	§ 38, 2.
28.	Hommitumaa kiriku elu. Suur lõhe aastal 1054	§ 40.
29.	Waleprohwet Muhamed	§ 41.
30.	Hommitumaa kiriku missiooni tegewus	§ 42.
31.	Bonifacius Sakslaste apostel	§ 43, 2.
32.	Karl Suur	§ 44.
33.	Anstar Pohjamaa apostel	§ 45.
34.	Paawst Gregorius VII. ja Saksja keiser Heinrich IV.	§ 46.
35.	Ristisõjad	§ 48.
36.	Kiriku missiooni edenemine	§ 49.
37.	Kiriku õpetus, jumalateenistus ja pühad pruugid	§ 52.
38.	Kestaja koguduse elu	§ 54, 1.
39.	Lahulased. Beeter Waldus ja Waldenslased	§ 56.
40.	Kiriku kostus lahuliste hääle pääle	§ 57, 2.
41.	Johann Witlef ja Johann Hufs	§ 63, 2. 3.

42.	Martin Lutherus saab usupuhastajaks	§	65.
43.	Waidlus Augsburgis ja Leipzigis	§	66.
44.	Lutherus Wormsi riigipäewal	§	67.
45.	Lutherus Wartburgi kindluses	§	68.
46.	Speneri riigipäewad aastal 1526 ja 1529	§	70.
47.	Augsburgi riigipäew	§	71.
48.	Ulrich Zwingli	§	72.
49.	Lutheruse perekonna elu ja surm	§	74.
50.	Schmalkaldia sõda. Augsburgi usurahu	§	75.
51.	Johann Kalwin	§	76.
52.	Lutheruse usutunnistuse edenemine	§	77.
53.	Kalwini usutunnistuse laiale lagunemine Inglismaal ja Prant- susemaal	§ 78, 2.	3.
54.	Tridenti kontsilium. Jesuiitlased	§	80.
55.	Kolmetümne aastane sõda	§	83.
56.	Ümberriistjad ja Unitaarlased	§	84.
57.	Spetus ja tunnistus	§	85.
58.	Pietistlased ehk Bagalased. Spener	§	90.
59.	Aug. Hermann Franke	§	91.
60.	Krahw Zinzendorf ja tema wennaste kogudus	§	92.
61.	Umbusu waen usu wasta	§ 94,	1.
62.	Walgustuse ajawili kirkus ja riigis	§	95.
63.	Meie aeg ja tema liikumised	§	96.
64.	Uue elu ärkamine. Friedrich Schleiermacher	§ 97,	1. 4.
65.	Preis'i Union ehk Ühendus	§	98.
66.	Irwingiaanlased. Swedenborgiaanlased. Mormoonlased	§	99.
67.	Piibliseltsid ja abitassjad. Ewangeliline piisikopond Jerusale- mas ja ewangeliline leping	§	105.
68.	Missioni seltsid	§	106.

